

А.Є. Конверський

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Підручник
Друге видання

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка**

А.Є. КОНВЕРСЬКИЙ

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Підручник
2-ге видання перероблене та доповнене

**Для студентів
вищих навчальних закладів
усіх спеціальностей**

Київ - 2020

УДК 16(075.8)
ББК 87.4я73
К64

Рецензенти:

д-р. філос. наук, проф. **Комаха Л.Г.**,
д-р. філос. наук, проф. **Щербина О.Ю.**

Рекомендовано до друку вченою радою
філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 9 від 25.04.2020)

Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7-20 від 18 травня 2020)

*На першій сторінці обкладинки - картина С. Ісаєва «Вибір віри», яка символізує, що саме глибоке переконання, основою якого є «критичне мислення», визначило вибір Св. Князя Володимира на користь **Православної Віри**.*

Конверський А.Є.

К64 Критичне мислення. Підручник для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. - К. : Центр учбової літератури, 2020. - 370 с.

ISBN 978-966-439-873-9

Підручник присвячений одній із надзвичайно цікавих та необхідних галузей людської діяльності - **критичному мисленню**.

Адже вміння будувати доведення, спростування, проводити аналогії, висувати гіпотези, здійснювати пояснення, передбачення, знаходити і усувати помилки в своїх та чужих міркуваннях, бути непереможним в дискусії, полеміці робить Вас успішним в бізнесі, політиці, юридичній теорії та практиці, науці, в повсякденному житті і т.д.

Людство, як і дві тисячі років тому захищає істину і рішуче нищить софістику та еkleктику, використовуючи засоби все тієї ж традиційної логіки.

Підручник розрахований на студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей, на всіх, хто готується проходити випробування ЗНО, кваліфікаційних іспитів та співбесід.

УДК 16(075.8)
ББК 87.4я73

ISBN 978-966-439-873-9
© Конверський А.Є., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
<u>ЧАСТИНА I Рефлексія дискурсу</u>	11
Розділ 1. Попередні зауваження	11
1.1. Визначення критичного мислення.....	11
1.2. Абстрактне мислення та його характерні особливості.....	20
1.3. Критичне мислення та основні формально-логічні закони.....	30
Контрольні запитання та вправи.....	50
Розділ 2. Критичне мислення та логічні операції над поняттями	51
2.1. Визначення поняття, мовні засоби виразу поняття.....	51
2.2. Зміст та об'єм поняття.....	53
2.3. Види понять.....	57
2.4. Логічні відношення між поняттями.....	62
2.5. Логічні операції над поняттями.....	67
Контрольні запитання та вправи.....	91
Розділ 3. Критичне мислення і логічні характеристики судження	93
3.1. Загальна характеристика судження. Судження, речення, висловлювання.....	93
3.2. Види простих суджень. Розподіленість термінів у категоричному судженні.....	98
3.3. Логічні відношення між категоричними судженнями.....	109
3.4. Модальні судження.....	114
3.5. Запитання.....	115
3.6. Види складних суджень.....	117
Контрольні запитання та вправи.....	134
Розділ 4. Критичне мислення і теорія умовиводу	136
4.1. Загальна характеристика умовиводу.....	136
4.2. Умовиводи із категоричних суджень.....	140

4.2.1. Безпосередні умовиводи.....	141
4.2.1.1. Обернення.....	141
4.2.1.2. Перетворення.....	145
4.2.1.3. Протиставлення предикату.....	147
4.3. Простий категоричний силогізм.....	149
4.3.1. Структура та склад простого категоричного силогізму.....	149
4.3.2. Правила простого категоричного силогізму.....	151
4.3.2.1. Загальні правила простого категоричного силогізму.....	151
4.3.2.2. Поняття фігури простого категоричного силогізму. Спеціальні правила фігур.....	153
4.3.3. Поняття модусу фігури простого категоричного силогізму та процедура отримання правильних модусів простого категоричного силогізму.....	156
4.3.4. Обґрунтування модусів фігур простого категоричного силогізму.....	165
4.4. Умовиводи логіки суджень у традиційній логіці.....	169
4.5. Ентимема.....	176
4.6. Недедуктивні умовиводи.....	187
4.6.1. Неправильні модуси умовно-категоричних та розділово-категоричних умовиводів.....	188
4.6.2. Індуктивні умовиводи.....	191
4.6.3. Аналогія.....	202
4.7. Логічні помилки.....	208
Контрольні запитання та вправи.....	213
<u>ЧАСТИНА II Аргументація</u>	215
Розділ 1. Логічне обґрунтування знання	215
1.1. Визначення логічного обґрунтування знання.....	215
1.2. Поняття «істина» в філософії та в логіці.....	219
1.3. «Достовірність», «аподиктичність», «ймовірність» як характеристики знання.....	236
1.4. Поняття доведення, структура доведення.....	242
1.4.1. Види доведення.....	248
1.4.1.1. Пряме доведення.....	249
1.4.1.2. Непряме доведення.....	251

1.5. Спростування.....	257
1.5.1. Спростування тези.....	258
1.5.2. Спростування аргументів.....	260
1.5.3. Спростування демонстрації.....	261
1.6. Правила доведення та спростування.....	262
1.6.1. Правила й помилки стосовно тези.....	262
1.6.2. Правила й помилки стосовно аргументів.....	266
1.6.3. Правила й помилки стосовно демонстрації.....	268
1.7. Пояснення та передбачення як види логічного обґрунтування знання.....	270
Контрольні запитання та вправи.....	273
Розділ 2. Еристика.....	275
2.1. Види суперечки.....	277
I 2.1.1. Види суперечки за кількістю учасників.....	280
2.1.1.1. Проста суперечка.....	280
2.1.1.2. Складна суперечка.....	280
II 2.1.2. Види суперечки за місцем проведення.....	281
2.1.2.1. Суперечка без аудиторії.....	281
2.1.2.2. Суперечка в присутності аудиторії.....	281
III 2.1.3. Види суперечки за метою.....	283
2.1.3.1. Діалектика.....	284
2.1.3.2. Суперечка з метою перевірки істини.....	285
2.1.3.3. Суперечка з метою досягнення згоди на основі істини.....	286
2.1.3.4. Суперечка шляхом нав'язування співрозмовникові, або аудиторії своєї точки зору.....	268
2.1.3.5. Суперечка заради отримання перемоги будь-якою ціною.....	287
IV 2.1.4. Види суперечки за логічною ознакою.....	288
2.1.4.1. Раціональна суперечка.....	288
2.1.4.2. Нераціональна суперечка.....	289
V 2.1.5. Види суперечки за способом проведення.....	291
2.1.5.1. Усні суперечки.....	291
2.1.5.2. Письмові суперечки.....	291
2.2. Формат аргументації.....	292
2.2.1. Поле аргументації.....	293
2.2.2. Неявно діалогічна аргументація.....	293
2.2.3. Явно діалогічна аргументація.....	297
2.3. Прийоми та засоби суперечки.....	299
2.3.1. Лояльні прийоми та засоби суперечки.....	299

2.3.1.1. Володіння ініціативою.....	301
2.3.1.2. Домінування в суперечці.....	301
2.3.1.3. Відволікання уваги опонента.....	301
2.3.1.4. Примушування опонента нести основний тягар доведення.....	302
2.3.1.5. Концентрація зусиль на основні аргументи опонента або на слабку ланку його аргументації.....	302
2.3.1.6. Ефект неочікуванності.....	303
2.3.1.7. Відтягування відповіді.....	303
2.3.1.8. Виваженість в суперечці.....	304
2.3.1.9. Підсумкове слово в суперечці.....	304
2.3.2. Нелояльні прийоми суперечки.....	305
2.3.2.1. Підміна тези.....	305
2.3.2.2. Поспішне узагальнення.....	308
2.3.2.3. Зрив суперечки.....	308
2.3.2.4. Затягування суперечки.....	309
2.3.3. Нелояльні аргументи.....	309
Контрольні запитання та вправи.....	312
Розділ 3. Риторика.....	313
3.1. Визначення риторики. Основні напрями діяльності оратора.....	313
3.1.1. Інвенція.....	316
3.1.2. Диспозиція.....	317
3.1.3. Елокуція.....	317
3.1.4. Меморія.....	325
3.1.5. Акція.....	327
Контрольні запитання та вправи.....	331
Післямова.....	364
Список літератури.....	366

ПЕРЕДМОВА

В реальному повсякденному житті ми не рідко буваємо свідками коли в ході політичної дискусії, бізнесових переговорів, судових засідань, наукових суперечок, а то й просто в звичайних комунікаціях опонент навмисно, або ненавмисно припускається логічних помилок, які зразу важко розпізнати, а тим більше вказати на шляхи їх усунення.

І яким радикальним кроком є заява одного з учасників дискусії про те яка саме логічна помилка має місце і як її усунути, що наприклад, в даному судовому засіданні має місце помилка **«аргументація до людини»** і її можна усунути шляхом акцентування уваги не на характеристиці звинувачуваного, а на оцінці скоєного звинувачуваням і т.д.

Або візьмемо іншу сферу соціального життя, коли спонукати особистість, людські маси до певних дій можна шляхом обіцянок, наказів, погроз, нагород, вмовлянь, заохочень, лестоців, але самим результативним і надійним способом спонукання є **переконання**. Якщо людині, людським масам вдалося довести певний план дій, ідею, то тоді для конкретної особистості чи людських мас цей план стає власною стратегією.

В основі цього всього лежать навички критичного мислення, які обумовлюються глибоким знанням правил і законів логіки.

В Стародавньому Єгипті існував цілий інститут жерців, який формував переконання у людських мас, що побудова пірамід є надзвичайно важливою справою. І мало того, якщо якась навіть мізерна руйнація піраміди відбудеться з вини тих хто живе у поцейбічному світі, то це викличе небачені лиха: голодомори, коронавіруси,

засухи, війни, соціальні катаклізми та катастрофи.

Тому нікому із стародавніх єгиптян не приходило в голову руйнувати піраміди, шукати в них скарби, зневажливо ставитися до цих творінь людського генію.

Така була величезна сила переконання.

Це вже потім завойовники, учасники Хрестових походів, Наполеонівські солдати влаштували їх пограбування, стріляли в них із гармат.

В часи рабовласницької демократії у Стародавній Греції заняття критичним мисленням було улюбленою справою вільного грека, а саме такими його практиками як еристика і риторика.

Тогочасний грек вільний час проводив не тільки за заняттями фізичними вправами і різними видами мистецтва, а й в засіданнях на агорі (парламенті) і в дікастерії (в палаці правосуддя), відточуючи знаряддя ведення суперечки і виголошення промови.

Але з часом ділки від політики і просто нечесні люди підмітили яку вражаючу силу має переконання (особливо коли воно базується на засобах логіки), тому стали використовувати в еристиці, в риторичі ганебні, нелояльні засоби, що привело до софістики і еклектики.

А це означало, що невинного можна визнати винним, корупційні, антисупільні дії та явища – патріотичними і гуманними, руйнівника – творцем, безбожника – набожним і т.д.

Так був страчений Сократ. Саме від Сократа беруть відлік суди над інакомислячими.

За переказами майстерність суперечки і мистецтво красномовства займали особливе місце в суспільно-політичному житті стародавньої Індії. Диспути на політичні, релігійні, моральні, правові теми, як правило, відбувалися в присутності правлячої верхівки. Для проведення таких змагань облаштувалися спеціальні арени, з обов'язковим призначенням арбітрів.

В таких звиягах могли протистояти пропонент і

опонент, а могли змагатися цілі політичні громади, ремісничі общини, монастирі.

Наслідком таких протистоянь могло бути відчуження майна переможеного на користь переможця, а іноді переможений повинен був лишити себе життя, стрибнувши в провалля чи в річку, або цілі монастирі переставали існувати.

Весь арсенал критичного мислення в Середні віки був спрямований на обґрунтування християнського світогляду. Маючи у розпорядженні філософію стародавньої Греції, особливо вчення Платона, Отці церкви намагалися обґрунтувати релігійні догмати філософськими засобами в душі ораторського мистецтва.

Але тут була небезпека відійти від релігійної догматики і потрапити в тенета всеохоплюючого сумніву, а значить і вільнодумства на чому, власне, будується філософія.

Тому всім варіантам «обґрунтування Бога» протистояло саме ефективне обґрунтування – **«вогнище для єретиків»**.

Нагадаємо якими зовні привабливими були обґрунтування буття Бога: **«онтологічне»**, **«космологічне»**, **«фізико-богословське»**.

Онтологічне обґрунтування буття Бога передбачало визнання Бога самим досконалим творінням. А все що досконале – має атрибут «існування». Отже, Бог існує.

Космологічне обґрунтування буття Бога виходить з того, що все, що існує – має причину. А Бог є першопричиною, якій ніщо не передує. Отже, Бог існує.

Нарешті, фізико-богословське обґрунтування буття Бога спирається на тотальну доцільність яку ми постійно знаходимо у природі.

Але, коли в ході диспуту стосовно наведених обґрунтувань буття Бога, ми підійдемо більш прискіпливо, то побачимо, що:

а) в онтологічному обґрунтуванні поняття про існування не означає реальне існування;

б) в космологічному обґрунтуванні ототожнюючи причину всього існуючого з Богом, ми повинні усвідомлювати різницю між причиною і реальним положенням речей, між Богом як причиною світу, і реальною фізичною причинністю.

в) у фізико-богословському обґрунтуванні роль Бога трансформується із мудрості в роль будівничого.

Такі еретичні думки, в Середньовічних диспутах вирівнювалися багаттям інквізиції.

Епоха Відродження, Новий час закладають підвалини гуманізму в критичне мислення де визначальними чинниками є служіння науці, принципам гуманізму і суспільному прогресу.

Але це не означає, що якщо погасли вогнища інквізиції, то вони не можуть бути відроджені в інших формах і варіантах, можливо, ще в більш жахливих і потворних.

Де під вівіскою гуманізму, імплементацією високих моральних цінностей невтомно працює гільйотина після славетної Великої Французької революції, потужно поглинає мільйони зажерлива машина голокосту в ХХ столітті, ієзуїтськими засобами реформаційних технологій весь світ охоплюється лещатами тотального психозу в ХХІ столітті.

Великою є місія критичного мислення, починаючи з античності і на сьогоднішній день.

Тільки спираючись на достовірні знання, використовуючи раціональні засоби ведення суперечки, здійснення промови люди як і в минулому так і сьогодні повинні відстоювати і проводити в життя високі ідеали **Науки і Гуманізму.**

Частина I. РЕФЛЕКСІЯ ДИСКУРСУ

Розділ 1

ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАЖЕННЯ

1.1. ВИЗНАЧЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ.

Відомо, що до появи терміну «критичне мислення» причетний американський філософ Джон Дьюї, який є родоначальником таких напрямів у сучасній американській філософії як «філософія успіху» та «філософія освіти».

Послідовник Д. Дьюї директор інституту «Критичне мислення» М. Ліпман визначає «критичне мислення» наступним чином: «Критичне мислення є майстерним відповідальним мисленням, яке сприяє доброму судженню остільки, оскільки ґрунтується на критеріях, є таким, що самокоригується та є чутливим до контексту»¹.

Але вже Арістотель розробляє поняття «мислення про мислення». Про це досить виразно пише М.О. Булатов: «У своїй логіці він (Арістотель – А.К.) вперше дослідив його («мислення про мислення» – А.К.) як систему понять і категорій, суджень, силогізмів, піддав критиці порушення логічних законів і вимог софістами і т. зв. діалектиками»².

Що ж заставило Д. Дьюї і його прихильників повернутися через товщу віків до Арістотелівського поняття «мислення про мислення», але тепер уже у новій транскрипції.

¹Цит. по книзі О.В.Тягло «Критичне мислення» Харків, Вид. Основа, 2008 р., стор. 24

²Філософський енциклопедичний словник, Київ, вид. Абрис, 2002 р. стор. 577

Справа в тому, що у ХХ столітті про себе заявило інформаційне суспільство: «За умов інформаційної цивілізації вже не земельні угіддя чи величезні фабрики гарантують добробут і владу. Натомість світом керує той, хто володіє інформацією...

А це вимагає якісно нових знань і умінь, чому і навчає, зокрема, логіка і критичне мислення.

Отже, хоча корені критичного мислення і сягають Давнього світу, по суті це одна із найбільш актуальних сьогодні царин науки і освіти»³.

Саме американська спільнота першою у світі трансформувалася у інформаційний соціум. Інформаційна революція призвела не тільки до появи небаченої до цього техніки і технологій, але й до вдосконалення мислення. Світ для окремої людини наблизився в усіх глобальних проявах. Отримання інформації стало миттєвим, багатогалузевим, багаторівневим.

Але цей позитив має зворотній бік. Людина стала абсолютно беззахисною перед інформаційним шахрайством.

В інформаційному світі з'явилися небачені чудовиська: **«спами», «фейки», «фішінги», «тролінги», «пранки» і т. д.** **Світ для пересічної людини став нестерпним та нескінченим жахом.** Те, чого людина остерігається у земному житті, а саме самотності і непотрібності, стало її повсякденними атрибутами.

Тому слова британського письменника, телеведучого і технічного філософа⁴ Тома Чатфілда звучать грізним набатом: **«Критичне мислення - аналізуй, сумнівайся, формуй свою думку!»**

³ О.В.Тягло «Критичне мислення» Харків, Вид. Основа, 2008 р., стор. 12

⁴ Технічний філософ – це те, що у Радянському Союзі називали фахівцем з філософських проблем науково-технічного прогресу.

«Критичне мислення» за Т. Чатфілдом – це одна із компетентностей людини майбутнього. «Критичне мислення, пише Т. Чатфілд, полягає в активному пошуку розуміння дійсного стану справ шляхом ретельної оцінки інформації, ідей та аргументів. А також глибокого усвідомлення процесу мислення як такого»⁵.

Така дефініція критичного мислення Т.Чатфілда перегукується зі словами О.Л.Нікіфорова: «...головна мета вивчення логіки – сформувати у людини навички звертати увагу і критично оцінювати власні міркування, тобто сформувати у неї рефлексію. Тільки людина, яка здатна критично поглянути на свої власні (і, зрозуміло, інших людей) міркування, тобто володіюча рефлексією, може вважатися інтелектуально розвинутою»⁶.

Т. Чатфілд зазначає, що вміння піддавати сумніву та аналізу будь-яку інформацію – це прекрасний спосіб захистити себе від обману та маніпуляцій, тому він закликає аналізувати все і скрізь: на роботі, у навчанні і у повсякденному житті.

У зв'язку з цим, Т. Чатфілд наводить приклад листа який надійшов йому на електронну пошту 09.07.2018 р.: **«Вітаю! Я пишу ці рядки тобі зі сльозами на очах. Моя сім'я, ми приїхали сюди, в Манілу, на Філіппіни, в курортну відпустку, до нещастя нас пограбували...**

... ми будемо дуже вдячні якщо Ви зможете дати нам швидку позику (зл 2450)

... Будь-ласка відгукніться як можна швидше. Дякую - Девід»⁷.

«Прочитати цей лист не критично означало б – пише далі Т. Чатфілд – прийняти всю історію за чисту монету...

---

⁵Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р., стор.

⁶О.Л.Нікіфоров, Логіка і теорія аргументації, М., 2005 р. стор. 8

⁷ Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р., стор.6

...Якщо цей лист – фейк, значить поштову скриньку Девіда зламали...

...Я зайшов у Google... Можете самі перевірити: цей лист тотально розсилають аферисти... шахрайство, із яким я зіткнувся називається «розведи бабусю»... Це реальна історія сьогодні багато хто із нас зіштовхується з проблемою фішінга»⁸.

Тому Т. Чатфілд рекомендує при наявності сумнівного повідомлення спробувати відповісти на питання: **«На що це схоже - нормальне повідомлення чи на спам»**⁹.

Лише володіючи навичками критичного мислення на думку Т. Чатфілда, ми не втрапимо в скрутну ситуацію: «Коли людина міркує критично то вона активно прагне до розуміння того, що відбувається шляхом його усвідомлення, оцінки свідчень і глибокого осягнення процесу мислення як такого»¹⁰

Якщо приймається така дефініція «критичного мислення», то Т. Чатфілд пропонує розглянути критично наступні повідомлення на предмет їх обґрунтованості і довірливості:

«1. Кажуть що це краще пиво у світі? Отже, воно неперевершене. Купую!

2. Вона написала кращий підручник з психології: варто серйозно приймати її думку стосовно психологічних питань.

3. Картопля фрі дуже смачна. Буду вживати тільки її.

4. Відео, яке приятель виклав у Facebook дуже смішне. Поставлю лайк»¹¹.

⁸Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р., стор.7-8

⁹Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р., стор.8

¹⁰Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р.,стор 9.

¹¹Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р.,стор 9.

Маючи на озброєнні дефініцію критичного мислення Т. Чатфілда, до першого повідомлення слід віднестися зі скепсисом. Тобто не приймати це повідомлення на віру, а обдумати на скільки йому можна довіряти.

Стосовно другого повідомлення слід керуватися думкою професіонала.

Для третього і четвертого повідомлення, вважає Т. Чатфілд спільним є те, що вони передбачають прискорення рішення для подальших дій:

- віддати перевагу картоплі фрі;
- лайкнути пост.

Хоча миттєве рішення може привести до розчарування.

Співзвучним із розумінням суті і місії «критичного мислення» Т. Чатфілда є кодекс із десяти порад для виявлення і уникнення фейкових новин і дезінформацій, який опублікував у 2017 році Facebook разом із незалежною Британською комерційною організацією Full Fact:

- «1. Скептично ставтеся до заголовків.**
- 2. Звертайте увагу на адресу сайту.**
- 3. Перевіряйте джерела.**
- 4. Звертайте увагу на правопис і оформлення.**
- 5. Оцініть фотоматеріали.**
- 6. Вивчіть дати.**
- 7. Перевірте свідчення.**
- 8. Пошукайте інформацію в інших джерелах.**
- 9. Чи не жарт це?**
- 10. Пам'ятайте, що деякі повідомлення є цілеспрямованою брехнею».**¹²

Дотримання наведених вище вимог Т. Чатфілда і описаних тільки що порад Facebook і Full Fact повинні

---

¹² Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р., стор. 227.

сприяти виробленню у кожного із нас своєрідного імунітету «критичного мислення».

Після Другої світової війни у навчальних закладах Америки з'являється академічна дисципліна «Критичне мислення».

Віддаленою аналогією може бути дисципліна «Суспільствознавство», яка була обов'язковою у середній школі Радянського Союзу другої половини ХХ століття.

Але дисципліна «Критичне мислення» в Америці має свою специфіку. Тому повністю перенести її на ґрунт нашої освітянської традиції є не просто неможливим, але й непотрібним.

Про це досить виразно пише у своєму підручнику «Критичне мислення» проф. О.В. Тягло: «...закріплення критичного мислення в освіті України...не може полягати у простому відтворенні здобутків американських колег. На заваді цьому завжди стоятиме природна розбіжність соціокультурних контекстів освіти, принципів її організації, змістовного наповнення тощо. Зокрема, навчання критичному мисленню за океаном має переважно прагматичну й інструменталістську спрямованість, тоді як континентальна Європа традиційно тяжіє до теоретичності й фундаментальності, прагнучи виводити ті чи інші практичні алгоритми й інструменти з перших принципів і начал».¹³

І дійсно американський менталітет знаходиться під тотальним впливом філософії прагматизму і власне її різновиду «філософії успіху», тоді як в Європейській традиції основним є фундаментальні логічні чинники.

Якщо мета і головне завдання «критичного мислення» в Американській культурі і тих світових регіонах, які є її ревними послідовниками – це: **«щоб**

---

¹³ О.В.Тягло «Критичне мислення» Харків, Вид. Основа, 2008 р., стор.8

вас не пошили в дурні» при купівлі на ярмарку, в смартплазах, на біржі (всіх видів і рівнів), в інтернет-магазині, по телефону, завдяки настирливій рекламі, в електронній пошті і т.д., то в Європейській культурі, особливо у тій частині, яка представлена православним менталітетом, головним стрижнем і центральним завданням є формування переконання з метою досягнення істини, відстоювання суспільної, державницької позиції, точки зору, перемоги над еkleктикою і софістикою в дипломатичних, парламентських, переговорних, бізнесових, передвиборчих, судових і т.д. дискурсах.

Недарма «аргументацію» як складову частину «критичного мислення» іноді називають «міркуванням судді».

В Радянському союзі про «критичне мислення» стало відомо у 80-х роках ХХ століття. Тодішні спічрайтери Горбачова Яковлев та Медведєв запропонували називати «критичне мислення» у пом'якшеному вигляді – «новое мышление». Саме ключовими словами Горбачівської епохи були: «новое мышление» и «перестройка».

В середовищі фахівців з логіки, починаючи з 80-х років ХХст., особливо, після розвалу Радянського Союзу, коли Сорос профінансував **«Програму оновлення гуманітарної освіти в Росії»** було видано ряд підручників з «критичного мислення»: Івін О.А., **«За законами логіки»**, 1983 р., Івін О.А., **«Мистецтво правильно мислити»** 1986 р., Івін О.А., **«Основи теорії аргументації»** 1997 р., Івін О.А., **«Практична логіка»** 1996 р., Алексєєв А.П., **«Аргументація. Пізнання. Спілкування»**, 1991 р., Нікіфоров О.Я., **«Логіка і теорія аргументації»**, 2005 р., Рузавін О.І., **«Логіка і аргументація»**, 1997 р., Брутян О. І., **«Аргументація»**, 1984 р., Тягло О.В., **«Критичне мислення»**, 2008 р.

Формувати критичне мислення – це місія логіки, яку прописав ще великий Арістотель.

В Європейській традиції, починаючи з Античності, «критичне мислення», як правило називали «культурою мислення», «логічною культурою», «мисленням за законами логіки», «мистецтвом правильного мислення», і т.п.

Термін «критичне мислення» отримав громадянство в середовищі наукової спільноти Америки, Канади, деяких країн Західної Європи, починаючи з середини ХІХ століття

Поява терміну «критичне мислення» було своєрідною реакцією на неможливість застосування засобів математичної логіки в комунікаціях, які представлені політичними, переговорними, бізнесовими, судовими і т.д. дискурсами.

Це, фактично, обумовило ту обставину, що в наукових колах Америки, Канади, деяких країнах західної Європи «Критичне мислення» стали називати «Неформальною логікою», «Новою риторикою», «Теорією аргументації».

Критичне мислення - це усвідомлене відношення до процесу міркування, яке передбачає вміння будувати доведення, спростування, вміння висувати гіпотези, проводити аналогії, нарешті, знаходити помилки у своїх і чужих міркуваннях.

Тому коли в засобах масової інформації, а то й на буденному рівні «критичне мислення» ототожнюють з дисидентством, глухою, впертою опозицією, голим нігілізмом, відкиданням іншої точки зору, то, виходячи з наведеної дефініції, «критичного мислення», легко переконатися, що це різні речі.

І опозиція, і дисидентство, і нігілізм мають право на використання та існування. Але в них зовсім інше призначення на відміну від критичного мислення.

«Критичне мислення» як рефлексія дискурсу - це творення, розробка логічного інструментарію для формування переконання. Буквально - це означає:

По-перше, професійну, кваліфіковану побудову доведення;

По-друге, при здійсненні критики, спростування забороняється використовувати погрози, чорний піар, лайку, приниження, а потрібно спиратися на фундамент знання, яке є беззаперечно істинним;

По-третє, при висуванні гіпотез, проведенні аналогій слід демонструвати евристичні, науково прогностичні можливості наявного знання;

По-четверте, нищівно викриваючи софістику та еклектику, необхідно дотримуватися правил операцій над поняттями, правил логічних відношень між судженнями, правил побудови міркувань.

«Критичне мислення» як безпосереднє формування переконання є поєднанням теорії і практики ведення суперечки і підготовки та проголошення промови.

Тому, коли мова йде про «критичне мислення» як навчальну дисципліну, то її умовно доцільно розділити на дві частини.

Перша частина, власне, представляє логічну складову «критичного мислення».

По-перше, це розробка правил та вимог функціонування понять і суджень в процесі міркування.

По-друге, визначення критеріїв розрізнення правильних міркувань від неправильних.

Нарешті, по-третє, здійснення типології помилок в міркуванні та визначення шляхів їх усунення.

В другій частині підручника характеризуються основні процедури «критичного мислення», визначається відношення «критичного мислення» до логічного обґрунтування знання,

розглядається природа та основні завдання еристики і риторики.

Цю частину підручника доцільно називати «аргументацією».

Тоді виходить, що «критичне мислення» включає рефлексію дискурсу і аргументацію.

Можна було б, віддаючи дань сьогоденній моді, назвати «аргументацію» «критичним мисленням».

Але, як зазначає Том Чатфілд: «Слово «Критичний» (в словосполученні «критичне мислення» – А.К.) звучить не дуже дружелюбно. Якщо я поставлюся до вас критично, то ризикую почути: «Чи не можна бути толерантнішим? Чому ви мене критикуєте?» Люди не люблять критику на свою адресу і не схильні її приймати.

Однаке, «критичне мислення» полягає не в цьому, воно не передбачає неприйняття або критиканства...»¹⁴.

Тому природно і словесно комфортніше буде називати інтелектуальну діяльність, яка формує переконання в обґрунтованості, чи не обґрунтованості результатів пізнавальної діяльності не «критичне мислення», а «аргументація».

Тим більше що в нашій звичайній природній уяві процес формування переконання асоціюється із співставленням аргументів з тезою, основи, або підстави з висновком, причини з наслідком.

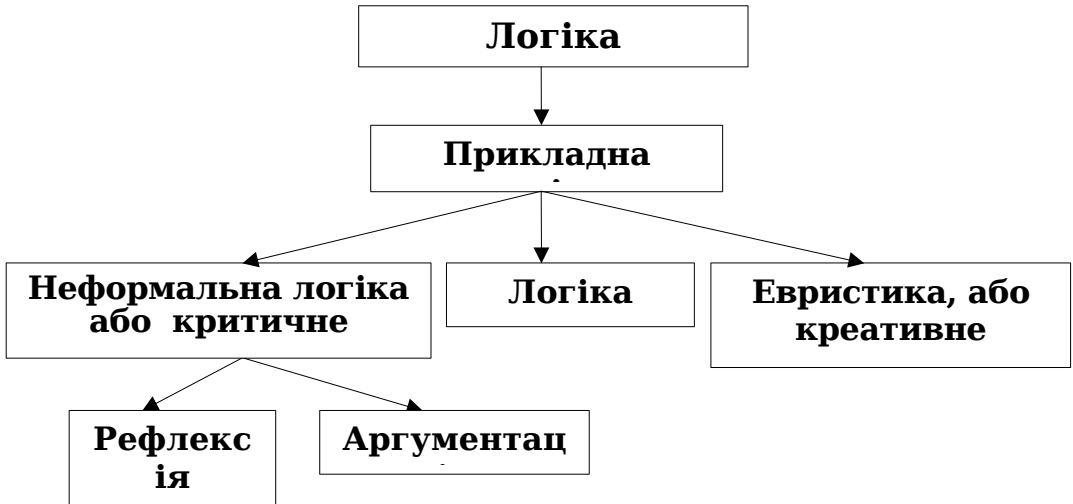
Таким чином, стає зрозуміло, що «критичне мислення» це поєднання рефлексії дискурсу яка репрезентує, в основному, логічний інструментарій переконання з, власне, технікою аргументації (тобто її видами і способами).

І, на сам кінець «критичне мислення» – це не герменевтика, не PR, не екзигетика і, навіть не логіка, а це прикладна логіка, яка представлена такими практиками як еристика і риторика.

¹⁴ Том Чатфілд. Критичне мислення. М. 2019 р

Якщо ми визначимо «критичне мислення» як прикладну логіку, то за структурою вона складається із рефлексії дискурсу і аргументації.

На схемі це виглядає так:

Серед видів прикладної логіки таких як «логіка науки» і «евристика» критичне мислення займає особливе місце, оскільки представляє практичне значення логіки.

В той час як «логіка науки» відображає методологічну функцію логіки, а «евристика» розкриває винахідливі і в цьому розумінні, творчі можливості логіки.

1.2. АБСТРАКТНЕ МИСЛЕННЯ ТА ЙОГО ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ.

Перед розглядом характерних особливостей абстрактного мислення як одного із ступенів пізнання, наведемо декілька найбільш вживаних визначень предмету логіки як науки.

«Логіка є наука про правильні форми мислення»

(В. Ф. Асмус, 1947 р.).

«Логіка - наука про форми та закони правильного мислення» (К. Бакрадзе, 1951 р.).

«Логіка - це наука про форми, думки і закони зв'язку думок у міркуваннях» (М. І. Кондаков, 1954 р.).

«Логікою називають науку про закономірності у зв'язках і розвитку думок» (Ю. В. Івлєв, 1994 р.).

«Логіка, - в найбільш широкому розумінні її предмету, досліджує структуру мислення, розкриває закономірності, що лежать в його основі» (В. Ф. Берков, 1997 р.).

«Логіка - це наука про форми та прийоми інтелектуальної пізнавальної діяльності людини, яка здійснюється за допомогою мови» (В. А. Бочаров, 1998 р.).

«Логіка - це наука, яка вивчає форми (схеми, структури) міркувань людей» (І. В. Хоменко, 2004 р.).

«Логіка є наука про закони і форми пізнаючого мислення» (О. Л. Нікіфоров, 2005 р.).

«Предметом вивчення логіки є форми та закони правильного мислення» (О. Д. Гетманова, 2007 р.).

«Логіка є наука про форми, прийоми і методи теоретичного пізнання на ступені абстрактного мислення, що мають загальнонауковий характер, про закони, які складають основу цих методів, а також про мову як засіб пізнання» (Є. К. Войшвілло, 2000 р.).

Наведені визначення предмету логіки як науки по своїй суті є тотожними або однаковими. Вони відрізняються лише словесним оформленням.

Тому ми візьмемо визначення яке є найбільш лаконічним і зручним в користуванні: **«Логіка - це наука про форми та закони правильного мислення»**.

В подальшому висвітленні предмету, методу логіки, її теоретичного та практичного значення дане визначення буде наповнене конкретним змістом і тоді стане зрозуміла специфіка та особливості логіки на відміну від інших наук, які досліджують мислення.

Оглядаючи визначення логіки як науки, які дають різні автори, ми бачимо, що в цих визначеннях мають місце поняття: **«мислення»**, **«свідомість»**, **«абстрактне мислення»**.

За межами спеціального аналізу ми сприймаємо і користуємося цими поняттями як тотожними, однаковиими.

Але для нашої мети слід кожному із цих понять дати чітке визначення.

Мислення - це активний процес діяльності людського мозку.

Свідомість - це процес ідеального відображення дійсності. Свідомість включає в себе мислення, знання, пам'ять, інтуїцію, емоції, волю. Тому кожна людина має своє бачення світу, властиву лише їй свідомість.

Назва **«абстрактне мислення»** походить від латинського слова **abstractio**, що в перекладі означає: **узагальнення, відволікання, усунення, відвертання**. Як же ми будемо користуватися цим словом у нашому випадку?

Абстрактне мислення - це ступінь пізнання, якому передує чуттєвий ступінь пізнання. Процес пізнання спрощено, схематично можна описати у вигляді послідовності двох ступенів пізнання:

1) чуттєве пізнання;

2) абстрактне мислення.

Кожен із цих ступенів має властиві йому форми і розв'язує характерні для нього завдання.

Мета чуттєвого пізнання полягає в тому, щоб розкрити навколишній світ, таким яким він є – багатоголосим, різноколірним, різноформним, подати досліджуваній об'єкт у його безпосередності, чуттєвій наявності, зафіксувати у вигляді чуттєвої достовірності. Реалізує цю мету чуттєве пізнання через свої форми: **відчуття, сприйняття, уявлення.**

Предмети та явища навколишнього світу впливаючи на наші органи чуття, викликають різноманітну інформацію (зорову, слухову, дотикову тощо), що й становить зміст такої форми чуттєвого пізнання, як **відчуття.**

Отже, **відчуття це така форма чуттєвого пізнання, яка виробляє інформацію про навколишній світ у вигляді окремих якостей: колір, звук, смак і т. п.**

Наступною формою чуттєвого пізнання є **сприйняття. Сприйняття - це така форма чуттєвого пізнання яка продукує інформацію про навколишній світ у вигляді цілісного образу.** Наприклад, сприйняття квітки дає нам інформацію не про окремі її якості (колір, розміри, аромат тощо), а формує зоровий образ, завдяки якому ми відокремлюємо квітку від інших предметів даного середовища.

Але якщо для відчуття і сприйняття обов'язковою умовою формування інформації про певний предмет чи явище є безпосередня наявність досліджуваного предмету чи явища, то для наступної форми чуттєвого пізнання – уявлення це не є обов'язковим.

Ми можемо обмінюватися інформацією про людину яка зараз відсутня, або сперечатися про явище, яке ми сприймали колись тощо.

Отже, уявлення - це така форма чуттєвого пізнання яка формує інформацію про навколишній світ у вигляді наочних образів.

Інформація, яку дає чуттєве пізнання розкриває нам навколишній світ таким яким він є. Хоча відомо, що наш зір, наш слух і т. д. мають певні межі. Не раз ми були свідками того, що предмет у формі куба здаля здається сферичним, а весло, опущене у воду, здається зламаним.

То про який світ «такий який він є», про яку «надійність наших органів чуття» може йти мова.

Але насправді наші органи чуття нас не обманюють, вони дійсно розкривають нам світ таким яким він є. Наше око відслідковує промінь світла, який на межі двох середовищ ламається.

До відкриття фізикою законів переломлення світла можна було вважати, що ламається весло, а не промінь. А це означає, що заводять нас в оману не органи чуття, а наш розум, який робить безпідставний висновок.

Іншу ваду має інформація, яку здобуває чуттєве пізнання. Ця інформація є безсистемною, хаотичною. Безсистемність цієї інформації полягає в тому, що тут немає диференціації, відділення суттєвого від несуттєвого, загального від одиничного, необхідного від випадкового. Тут все змішано, переплетено.

Тому з необхідністю потрібен наступний ступінь пізнання - **абстрактне мислення**.

Саме на рівні абстрактного мислення відбувається систематизація інформації, яку дає нам чуттєве пізнання, власне, відбувається відділення загального від одиничного, суттєвого від несуттєвого, необхідного від випадкового. Іншими словами, відбувається становлення, генезис знання про навколишній світ.

Таким чином, на рівні **чуттєвого пізнання** ми маємо інформацію про навколишній світ, а на рівні **абстрактного мислення** ми маємо знання про

навколишній світ. Світ постає перед нами не як **відомий**, а як **знаний**.

Тому якщо виходити із етимології слова «**абстракція**» і перекладати його як «**віддалення**», «**відхилення**», то насправді абстрактне мислення не віддаляє нас від предмету чи явища, а наближає шляхом проникнення в сутність предметів та явищ навколишнього світу. Тоді, у цьому розумінні, «абстрагуватися» означає відволікатися не від предмету чи явища, а відволікатися від чуттєвого пізнання, яке виконало свою функцію, зафіксувавши данність предмету чи явища у вигляді сукупності чуттєвих образів і цим самим підготувало необхідність появи **абстрактного мислення** як наступного ступеня пізнання.

Отже, з цих позицій метою абстрактного мислення є творення, генезис знання про світ. Реалізує цю мету абстрактне мислення за допомогою власних форм та характерних особливостей.

Характерні особливості абстрактного мислення – це ті орієнтири, параметри які регламентують процес народження знання, яке потім відливається, конститується в конкретних формах.

Характерними особливостями абстрактного мислення є:

- узагальнення;
- опосередкованість;
- зв'язок з мовою.

Розглянемо їх по черзі. Термін «**узагальнення**» іноді вживається у негативному розумінні, як: «**беззмістовний підхід до справи**», «**не конкретний розгляд предметів та явищ**», «**поверхова точка зору**» і т. п.

Насправді узагальнити – це знайти те суттєве, визначальне, що об'єднує зовні різноманітні явища та предмети. Іншими словами, узагальнити – це об'єднати

те суттєве, необхідне, що притаманне речам та явищам всупереч їх різноманітності та багатолікості.

Наприклад, науки, які вивчають людину, показують, що немає двох однакових людей. Люди відрізняються кольором шкіри, політичними поглядами, здібностями, релігійними уподобаннями, настроями, емоційними проявами і т. д. і т. п., але, при всьому розмаїтті ознак, властивих людині, існує те спільне, загальне, що виділяє її як саме людську істоту. Тут досить влучно сказав англійський священник Томас Мальтус: **«Людина є жива істота, що здатна створювати знаряддя праці»**.

Саме завдяки цій особливості людина відрізняється від усього живого, що її оточує, (навіть від найближчих сусідів по біологічній лінії) і саме це об'єднує представників людського роду не дивлячись на їх численні відмінності.

Отже, узагальнення - це така риса абстрактного мислення, яка виділяє та об'єднує суттєві ознаки, що представляють природу предметів та явищ.

Наступною рисою абстрактного мислення є **опосередкованість**.

Здобуте, відкрите наше мислення, наше знання реалізуючись, втілюючись у мові, в текстах книг, наукових журналах в такий спосіб об'єктивується, сприймається нами як реально існуюче, стає відносно самостійним, незалежним від того хто його досяг.

Завдяки цьому ми можемо його використовувати як фундамент, засіб подальшого, більш поглибленого пізнання. Якби це було не так, то сьогоднішній фізик повторював би те, що робив у свій час Ейнштейн, а значить наука не могла б розвиватися (прогресувати).

Тобто в процесі пізнання настає такий момент, коли не безпосередньо сам предмет є джерелом знання, а саме знання про нього є основою для отримання нового, глибшого знання.

Наприклад, люди з різних обставин і в різні часи спостерігали, що деякі предмети не тонуть у воді. І лише Архімед, не звертаючи увагу на чуттєву сторону цього явища, відкрив залежність, що лежить у його основі та яку згодом сформулював у вигляді знаменитого закону.

Отже, Архімед відкрив те, що лежить за межами органів чуття, спираючись на здобуте раніше знання.

Тобто, аналізуючи раніше отримане й перевірене знання, ми маємо можливість, не звертаючись щоразу до безпосереднього досвіду, мати нове знання. Можна стверджувати, що саме цей аналіз й є суттю опосередкованості як характерної ознаки абстрактного мислення.

Таким чином, опосередкованість - це така риса абстрактного мислення, яка фіксує, відображає відносну незалежність, самотійність знання від суб'єкта пізнання.

Крім того, абстрактне мислення має ще одну особливість - нерозривний зв'язок з мовою. **Мова - це безпосередня реальність думки.** Навіть тоді, коли ми не розмовляємо, не записуємо наші думки, ми все одно втілюємо їх у слова, речення, сукупність речень. Завдяки мові ми не тільки фіксуємо отримане знання, а й передаємо інформацію один одному, здійснюємо зв'язок між поколіннями. Оскільки в мові втілюється не тільки знання як результат пізнавальної діяльності, а й спосіб його отримання, то людина, вивчаючи мову, оволодіває й певними прийомами міркування. Тільки враховуючи це, можна на мовному матеріалі дослідити головні форми мислення, зв'язок між формою думки та її змістом, типи зв'язку між формами мислення як результатами абстрагуючої діяльності людини. **І саме ця обставина робить нерозривний зв'язок мови та мислення визначальним щодо узагальнення та**

опосередкованості як характерних ознак абстрактного мислення.

Таким чином, будь-яке слово й узагальнює, й опосередковує (оскільки виступає представником певного об'єкту), і фіксує певну думку про предмет. Тому абстрактне мислення можна назвати мовним мисленням, а мову – практичним мисленням, підкреслюючи, що на цьому рівні пізнання й діяльності головним виразником та акумулятором знання є мова. Мається на увазі не тільки розмовна мова, а й мова науки, мова шифрів тощо.

Отже, як ми вже зазначили, предмет логіки – абстрактне мислення яке по суті поглинається мовою, а це означає, що логіка зрештою вивчає мову.

Насправді ж логіка не вивчає структуру мови як такої, тобто її граматичних властивостей. Граматичні структури безпосередньо не виражають логічних структур. Вони виражають загальні та специфічні принципи побудови природних мов та є предметом лінгвістики. На відміну від лінгвістики, **логіка вивчає не саму природну мову, а закономірності, правила та головні прийоми реалізації і функціонування мислення у такій матерії, як мова.**

Абстрактне мислення має притаманні йому форми та підпорядковується відповідним законам. Формами абстрактного мислення є *поняття, судження, умовивід.*

Кожна думка має форму та зміст. **Змістом думки є те, про що ми мислимо, є та інформація, яку несе думка, а формою думки є спосіб зв'язку, виразу організації тієї інформації, що несе думка.**

Особливістю форми думки є те, що вона незалежна, інваріантна від змісту думки. *Одна й та сама форма може містити різний зміст.* У цій незалежності є водночас і перевага, і недолік. Перевага – у тому, що різноманітний зміст ми можемо стандартизувати, отже подавати його у вигляді системи. Недоліком є те, що при цьому ми

відсуваємо на задній план тонкощі змістовних відтінків одержаної інформації. Ця особливість форми думки (тобто її незалежність, інваріантність щодо змісту) визначає етимологію слова **ЛОГІЧНИЙ** (логічний аналіз, логічний підхід, логічна форма тощо). **ЛОГІЧНИЙ** – означає здатний утримувати незмінним, інваріантним зміст думки за всіх перетворень і перестановок. А оскільки (як ми зазначили раніше) будь-яка думка реалізується у мові, то властивість речень мови за будь-яких перетворень зберігати незмінними їх значення (це можуть бути оцінки: *істинно; хибно; правдоподібно; правильно побудовано; коректно* тощо) є їх логічною властивістю. У цьому розумінні ми говоримо: логіка мови, логіка теорії тощо.

Отже, **ЛОГІЧНІ ФОРМИ** – це види мисленнєвих структур, незалежні від конкретного змісту думки. Вони – своєрідний будівельний матеріал, із якого будують конкретні міркування. Це й обумовлює те, що логічні форми (або форми мислення) становлять інформативний змістовний бік міркування.

Зауважимо, що тут немає, як здається на перший погляд, суперечності: форма думки одночасно є і змістом. Справа в тому, що форма мислення (вид структури думки) ми можемо розглядати як змістовну характеристику міркування у тому розумінні, що кожна із форм мислення – поняття, судження, умовивід – у логіці розглядається як відповідний спосіб фіксації у мисленні інформації про предмет та явища. Наприклад, візьмемо таку думку: *Трикутник є геометричною фігурою*. З одного боку ми маємо конкретний зміст думки (тобто, що собою являє *трикутник, геометрична фігура* тощо), незалежний від форми думки, яку можна зафіксувати у вигляді: *щось про щось стверджується*, а з іншого – відношення між предметом думки та ознакою предмета думки є тим змістом, який цікавить логіку як науку, що вивчає способи утримання незмінними,

інваріантними оцінки думок. Таким чином, форми мислення ми можемо розглядати як чисту структуру щодо конкретного змісту та (з іншого боку) як інформацію (змістовну характеристику) про спосіб зв'язку структурних елементів думки. Кожній формі мислення притаманний свій тип зв'язку структурних елементів думки.

Проілюструємо сказане на прикладах.

Маємо такі мовні вирази:

1) планета;

2) трикутник.

З точки зору мовознавства – це два слова. З точки зору логіки – це дві думки (якщо ми знаємо, що стоїть за цими словами). Причому ці думки належать до різних сфер теоретичної і практичної людської діяльності. Одна думка належить до астрономії, а інша – до геометрії. Але форма виразу, організації змісту, що містять ці думки одна і та ж. Це поняття.

Отже, поняття - це форма мислення, яка відображає предмети та явища у вигляді сукупності суттєвих ознак.

Тому «мати поняття», «володіти поняттям» означає знати, які суттєві ознаки належать предметам і явищам, що відображені в конкретному понятті, знати чим відрізняється, наприклад планета від комети, астероїда, зірки, або трикутник від трапеції, ромба і т.д. і т.п. (як у наших прикладах).

Візьмемо для прикладу наступні мовні вирази:

1) Комета не має ознак планети;

2) Трикутник є геометричною фігурою.

Знову ж таки, з точки зору мовознавства – це два прості речення, а з точки зору логіки – це дві думки, які несуть різний зміст, інформують про різні сфери людської діяльності. Спільним для цих думок є спосіб виразу, організації змісту.

Цим способом є така форма мислення, як судження.

Таким чином, **судження - це форма мислення, яка відображає зв'язок між предметом думки та його ознакою.**

А тепер наведемо приклади де маємо не просто окремі мовні вирази, а сукупність мовних виразів:

I

Жодна теорія не містить логічних протиріч.

Деякі гіпотези стають теоріями.

Отже, деякі гіпотези не є логічно суперечливими.

II

Будь-який закон природи є об'єктивним відображенням дійсності.

Жоден міф не є об'єктивним відображенням дійсності.

Отже, жоден міф не має нічого спільного із законом природи.

III

Всі члени ЄС є державами з високими демократичними цінностями.

Деякі члени ЄС є посткомуністичними державами.

Отже, деякі посткомуністичні держави є державами з високими демократичними цінностями.

IV

Деякі форми пізнання - теорії.

Будь-яка теорія є джерелом інформації.

Отже, деякі джерела інформації є формами пізнання.

Наведені міркування несуть різний зміст, який представляє різні сфери пізнання та людської діяльності. Але цей зміст представлений однаково, як необхідний зв'язок між заданими, відомими судженнями та новим судженням. Іншими словами в цих прикладах багатобарвний, різнопредметний зміст має єдину форму.

Цією формою є примусовість мовлення, яка полягає в переході від наявних тверджень до отриманих, що схоплено, відображено залежністю: **«ЯКЩО Є ВИХІДНЕ, ТО ОБОВ'ЯЗКОВО Є НАСТУПНЕ»**.

Але в основі примусовості знаходяться не накази, погрози, залякування і т.д. і т.п., а **переконання**, яке тут перш за все обумовлюється правилами та законами логіки (логічною складовою).

Таку форму мислення, завдяки якій із одного, або декількох суджень отримують нове судження, називають умовиводом.

Отже, все наше знання, мислення, про що б ми не міркували: чи про історичні події, чи про політичні режими, чи про планети, числа, юридичні норми, економічні закони, виборчі технології і т.д. і т.п. – втілюється, реалізується, відливається, існує у трьох формах мислення: **понятті, судженні та умовиводі**.

Але не будь-яка комбінація форм мислення дає правильні міркування, а лише та, яка відповідає правилам та законам логіки.

1.3. КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ФОРМАЛЬНО-ЛОГІЧНІ ЗАКОНИ.

При визначенні **критичного мислення** зазначалося, що саме закони логіки складають його фундамент, саме закони логіки забезпечують такі ознаки наших міркувань як – **послідовність, несуперечливість та обґрунтованість**.

В єдності ці ознаки визначають таку рису логічного закону як – **необхідність**.

Необхідними є і закони природи. Але між необхідністю законів природи і законів логіки є суттєва різниця.

Необхідність законів природи сприяє збагаченню нашого знання, необхідність законів логіки унеможлиблює втрату хоча б мізерної часточки нашого знання, при будь-яких модифікаціях і перетвореннях.

Іншими словами, різниця необхідності закону Архімеда і, наприклад, необхідності закону тотожності полягає в тому, що недотримання вимог закону Архімеда не дасть нам ні здобути нове знання, ні практично його реалізувати, створюючи світ олюдненої природи.

В той час як недотримання вимог закону тотожності приведе до руйнації підвалин людського знання і, таким чином, до регресу в пізнанні.

Традиційна логіка представлена чотирма законами: законом тотожності, законом протиріччя, законом виключеного третього, законом достатньої підстави.

Їх ще називають основними формально-логічними законами. Введемо наступне визначення закону логіки: **«Законом логіки є загальний, суттєвий, необхідний зв'язок між логічними формами у процесі побудови міркування».**

Розглянемо послідовно кожен із формально-логічних законів.

Закон тотожності. Арістотель у "Метафізиці" зазначає, що неможливо нічого мислити, "якщо не мислити (кожен раз) що-небудь одне".¹⁵ Закон тотожності можна сформулювати ще й так:

Будь-яка думка протягом даного міркування (за будь-яких перетворень) має зберігати один і той самий зміст.

Звідси випливає важлива вимога: забороняється тотожні думки приймати за різні, а різні – за тотожні. У випадку порушення закону тотожності стає можливим

---

¹⁵ Арістотель. Метафізика. – М., 1934. – С. 186.

ототожнення різних думок і розрізнення – тотожних. Це зумовлено особливостями природної мови.

Оскільки природна мова дає можливість висловлювати одну й ту саму думку через різні мовні форми, то це призводить до підміни вихідного смислу понять і заміни однієї думки іншою. Мається на увазі, що коли ми вкладемо в одну й ту саму думку, зафіксовану навіть одним і тим самим мовним виразом, різний зміст, то все одно правильного висновку не отримаємо.

Суть закону тотожності Арістотель прокоментував у "Метафізиці" так: *"Без сумніву, що ті, хто мають намір брати участь один з одним у розмові, мають скільки-небудь розуміти один одного. Якщо цього не відбувається, яка можлива у них один з одним участь у розмові? Тому-то кожне з імен має бути зрозуміле та розмовляти про що-небудь, при цьому – не про кілька речей, а тільки про одну; якщо ж у нього кілька значень, то потрібно роз'яснити, яке з них (у нашому випадку) мається на увазі. Отже, якщо хто говорить, що це ось є і (водночас) його немає, він заперечує те, що стверджує, так що за його словами (виходить що) маючи не має того значення, яке воно має: а це неможливо"*¹⁶.

По суті, наведені слова Арістотеля є вимогами закону тотожності до процесу міркування, які мають забезпечувати визначеність, незмінність думок, що вживаються в тому чи іншому конкретному міркуванні. Оскільки, як ми з'ясували раніше, думка реалізується насамперед у мові, а мова, здатна одну й ту саму думку подавати різними мовними виразами, то це зумовлює можливість підміни однієї й тієї ж думки іншою, що спричиняє двозначність, невизначеність і, зрештою, руйнування міркування.

---

¹⁶ Арістотель. Метафізика. – С.187.

Але це не має нічого спільного з якісною та кількісною визначеністю, постійністю речей та явищ об'єктивного світу, з відносним спокоєм рухомих речей дійсності. Виводити суть закону тотожності (що конкретна думка протягом конкретного міркування має бути тотожною сама собі) із того факту, що в речах об'єктивного світу за всієї його плинності, змінюваності можна знайти моменти постійності, спокою, незмінності, просто некоректно (хоча у багатьох підручниках з логіки 40-60-х рр. ХХ ст. цей погляд мав місце).

Закон тотожності не говорить про те, чи справді речі об'єктивного світу за всієї їх змінюваності, рухомості залишаються самими собою. Це не його прерогатива.

Закон тотожності застерігає: *перш ніж починати обговорення будь-якого питання, потрібно чітко визначити його зміст, а в процесі обговорення треба чітко витримувати головні визначення цього змісту, не підміняти даний зміст іншим, не змішувати поняття, не припускатися двозначностей.*

Таким чином, закон тотожності наголошує не на тому, що речі за всієї їх змінюваності в деяких моментах тотожні самі по собі, а на тому, що думка, зафіксована в певному мовному виразі, за всіх перетворень має залишатися тотожною сама по собі в межах конкретного міркування. Іншими словами, ідеться про змінюваність мовних виразів певної думки, різних аспектів, нюансів конкретного міркування, а не про змінюваність речей, подій, зафіксованих у цій думці.

Отже, закон тотожності - це така вимога до процесу міркування, яка передбачає, що будь-яка думка в межах конкретного міркування має залишатися незмінною, тобто тотожною сама собі (звідси й назва закону тотожності).

Закон тотожності не забороняє нам міркувати в різних випадках про один і той самий предмет,

ураховуючи різні його ознаки. Але він вимагає, щоб в усіх міркуваннях про цей предмет міркували як саме про цей предмет, скільки б разів він не з'являвся в думці та як би думка про цей предмет не пов'язувалася з іншими думками про нього самого або про інші предмети. За інших умов зруйнується процес міркування, що спричинить непорозуміння між людьми під час обміну інформацією.

Проілюструємо сказане на прикладах. Хтось про когось висловив наступне судження: ***Під час лекції він перебував в аудиторії, де відбувалася лекція.*** За деякий час автор цього судження заявляє наступне: ***Під час лекції він перебував у будинку, де відбувалася лекція.*** Чи можна вважати ці судження тотожними?

Відповідно до закону тотожності їх слід визнати нетотожними. Це зумовлено тим, що тут може мати місце наступне твердження: ***Аудиторія, де відбувалася лекція, розташована в будинку, де відбувалася лекція, але будинок, де відбувалася лекція, це далеко не аудиторія, де відбувалася лекція.***

Іншими словами, логіка визнає дані судження нетотожними й лише практика пояснить, що мав на увазі автор цих суджень. Чи він просто некоректно висловився, ототожнюючи аудиторію, де відбувалася лекція, із будинком, де відбувалася лекція, чи він, переслідуючи певну мету, забажав замінити перше судження другим. Тому лише практика допоможе встановити істину. Для цього слід звернутися до автора цих суджень і дізнатися, що він мав на увазі.

Значна частина помилок, пов'язаних із порушенням вимог закону тотожності, обумовлена багатозначністю слів, словосполучень і речень природної мови. Ці помилки можна розділити на три види: ***еквівокація, амфіболія та логомахія.***

Термін **еквівокація** має латинське походження та буквально означає: *такий, що звучить однаково*. Суть помилки еквівокації полягає в тому, що в міркуваннях безконтрольно використовують багатозначне ім'я предмета одночасно як в одному, так і в іншому значенні. Для прикладу звернемося до відомого софізму.

6 і 3 є парне та непарне.

6 і 3 є дев'ять.

Отже, 9 є парне та непарне.

Зовні форма міркування правильна, але якщо проаналізувати хід міркування, то ми виявимо помилку, пов'язану із порушенням вимог закону тотожності. Це міркування ґрунтується на такій властивості, як **транзитивність**: *якщо дві величини рівні третій, то вони рівні між собою*.

Хоча зовнішня форма міркування здається правильною, але отриманий висновок *9 є парне та непарне* жодним чином не узгоджується із реальним станом речей. Це відбулося тому, що у процесі міркування сполучник **і** *вживається у різних значеннях*. У першому випадку сполучник **і** означає об'єднання, співіснування чисел 6 і 3, а у другому – арифметичну дію додавання. Саме із цієї причини й був отриманий хибний висновок.

Назва помилки **амфіболія** походить від грецького слова *amphibolia*, що в перекладі означає *двоїстий, із подвійним смислом*. Помилка виду амфіболії виникає тоді, коли використовують речення, яке можна тлумачити по-різному:

I Страчувати не можна помилувати:

• **варіант (а):** *Страчувати, не можна помилувати;*

• **варіант (б):** *Страчувати не можна,*

помилювати.

II Розказувати не можна мовчати:

· **варіант (а): Розказувати, не можна мовчати;**

· **варіант (б): Розказувати не можна, мовчати.**

III Під час аварійної зупинки виходити не можна

залишатися на своїх місцях:

· **варіант (а): Під час аварійної зупинки виходити,**

не можна залишатися на своїх місцях;

· **варіант (б): Під час аварійної зупинки виходити**

не можна, залишатися на своїх місцях.

Наступною помилкою, що пов'язана з недотриманням вимог закону тотожності є **логомахія**. Назва цієї помилки складається із двох грецьких слів **логос - слово** та **махе - суперечка**, буквально перекладається: «суперечка про слова». Ця помилка виникає у ході дискусії, під час якої один із учасників використовує словосполучення в іншому значенні, ніж його опонент.

Суперечка буде нескінченною, якщо опоненти не придуть до згоди щодо вживання конкретного слова чи словосполучення.

Наприклад, в ході дискусії сторони використовують поняття «**закон**». При цьому один має на увазі «**закон природи**», а інший «**закон логіки**».

За таких умов отримати кінцевий результат дискусії неможливо.

Нагадаємо, що **необхідність** яку несе в собі «закон всесвітнього тяжіння» не створена Ньютоном, а відкрита.

В той час як **необхідність** закону тотожності впливає із прийнятих в логіці постулатів.

Тому до тих пір поки «пропонент» і «опонент» не визначаться стосовно того який зміст потрібно вкладати у використовуване поняття «закон» дискусія ніколи не закінчиться.

Теж саме відбуватиметься коли поняття **«істина»** одним учасником дискусії розумітиметься як **«абсолютна істина»**, а іншим як **«відносна істина»**.

Або поняття **«власність»** розглядатиметься, як **«власність громади»** і як **«державна власність»** і т. д.

Недотримання вимог закону тотожності є причиною комічних ситуацій, які в комунікаціях представлені анекдотами. **Анекдот - це жанр сміхової культури, який спонукає саме раціональний сміх.**

У випадку коли співрозмовники вживають одні і ті ж слова і словосполучення, вкладаючи в них різний смисл, то вони, фактично, знаходяться на різних рівнях спілкування. Це приводить до цілковитого нерозуміння.

А коли, раптом, ці рівні перетинаються, то виникає саме **раціональний**, а не **фізіологічний** сміх.

Наведемо декілька прикладів. В 20-х роках ХХ ст. в Радянському союзі вирішили ввести в армії військове звання «Маршал Радянського союзу». Згідно порядку присвоєння таких звань претендентів заслуховували на Політбюро ВКП(б).

Першим кандидатом на цю посаду був С. М. Будьонний. Він фахово давав відповіді на всі запитання членів політбюро. І наприкінці член політбюро В. М. Молотов запитав: **«Семен Михайлович, а ви марксизм-ленінізм проходили?»**.

На що С. М. Будьонний відповів: **«Ні! Ми прямо вдарили на Бахмач».**

А ось анекдот від М. Жванецького. Одеса. Міський дворик. На подвір'ї один хлопчик лупцює іншого. Із третього поверху лунає голос матері одного із учасників цього дійства: **«Боря, не бий Петю, бо зіпрієш!».**

Нарешті анекдот від Клари Новікової. Знову Одеса. Міський дворик. Зустрічаються дві сусідки. Перша говорить другій: **«Клара, ти що захворіла?».**

«А звідки ти взяла?» - зауважує друга.

«А я бачила як від тебе виходив лікар» - говорить перша.

«Ну це ти вже занадто. Я ж не питаю в тебе, чи не почалася війна, коли я бачила як від тебе виходив військовий» - заявила друга.

Таким чином, закон тотожності не означає, що наші поняття фіксують у собі раз і назавжди встановлений і незмінний зміст. Саме цінність поняття як форми мислення полягає в тому, що воно щоразу здатне фіксувати все нове й нове знання про предмет, збагачуючи зміст нашого пізнання.

Але в тому випадку, якщо встановлено та домовлено, в якому обсязі та відношенні слід приймати зміст даного поняття, то у межах конкретного міркування це поняття слід брати лише в цьому смислі, інакше в міркуваннях не буде жодної визначеності, зв'язку та послідовності.

Закон протиріччя. Якщо глибше збагнути зміст закону тотожності, то легко переконатися, що із його змісту випливає така вимога до процесу міркування:

Не можуть бути одночасно істинними два судження,

**з яких одне - дещо стверджує про предмет,
а друге - заперечує те саме про цей самий предмет,**

у той самий час, в одному й тому самому відношенні.

Ця вимога в логіці дістала назву *закону протиріччя*. Арістотель, який відкрив цей закон, визначає його так: "Неможливо, щоб протилежні твердження були водночас істинні"; "Неможливо, щоб одне й те саме водночас було й не було притаманне одному й тому самому, і в одному й тому самому смислі".

Взявши за основу арістотелівське визначення закону протиріччя, можна дати таке стилізоване його формулювання:

Закон протиріччя - це така вимога до процесу міркування, яка передбачає, що два протилежні судження не можуть бути одночасно істинними; у крайньому разі одне з них буде обов'язково хибним, а то й обидва можуть бути хибними.

Протилежними називають такі судження, в яких про один і той самий предмет думки в один і той самий час, в одному й тому самому відношенні проголошуються дві різні ознаки. Тут слід мати на увазі, що стверджувати або проголошувати за одним і тим самим суб'єктом судження (S) дві різні ознаки (P_1) або (P_2) буквально означає заперечувати однією ознакою іншу. Наприклад:

а) *Усі мої приятелі вчора були на відкритті кінофестивалю.*

б) *Усі мої приятелі вчора були на відкритті чемпіонату Європи з футболу (мається на увазі в один і той самий час).*

Порівнюючи ці судження, ми переконуємося, що зовні вони не заперечують одне одного. Але воно (заперечення) присутнє внутрішньо як факт заміщення однієї ознаки іншою.

Отже, протилежними судженнями будуть судження, в яких:

а) одному й тому ж суб'єкту приписуються два різні предикати;

б) щось стверджується про весь клас предметів і тут же заперечується про весь клас предметів.

Прикладом будуть наступні пари суджень:

I 1) Усі студенти першого курсу були сьогодні на відкритті наукової конференції.

2) Усі студенти першого курсу були сьогодні на відкритті огляду художньої самодіяльності.

II 1) Будь-яка книга є джерелом інформації.

2) Жодна книга не є джерелом інформації.

Наприклад маємо два судження:

а) Його приятель наразі перебуває у Варшаві.

б) Його приятель наразі перебуває у Львові.

Виходячи із визначення протилежного судження, однозначно можна стверджувати: якщо його приятель наразі у Варшаві, то його точно немає у Львові.

Застосуємо вимоги закону протиріччя до наступних суджень:

1) Під час лекції він був на футбольному матчі.

2) Під час лекції він був на тенісному турнірі.

З погляду закону протиріччя ми кваліфікуємо ці судження як протилежні. А це означає:

а) ці судження не можуть бути одночасно істинними;

б) якщо одне із цих суджень істинне, то друге буде обов'язково хибним;

в) якщо встановлена хибність одного судження, то друге може виявитись будь-яким.

Яке із цих суджень буде істинним, а яке – хибним, логіка не встановлює (це не її завдання). Для цього

потрібно звернутися до практики. Тобто перепитати авторів цих суджень, що вони мали на увазі. І таким чином дізнатися, де криється істина.

Знання закону протиріччя дозволяє уникати помилок у міркуваннях. Наприклад, маємо два судження про одну й ту саму дійову особу:

- а) *Він є учнем ліцею.*
- б) *Він є студентом коледжу.*

Нам стало відомо, що перше судження відповідає дійсності, тобто є істинним. Отже ми змушені визнати друге судження хибним. Іншими словами, якщо встановлено, що конкретна людина навчається в ліцеї, то стверджувати, що ця людина навчається в коледжі, не можна.

Розглянемо випадок, коли перше судження (*Він є учнем ліцею*) не відповідає дійсності, тобто є хибним. Чи можна визнати істинним друге судження. Таке визнання буде хибним. Хіба, якщо людина не навчається в ліцеї, то вона обов'язково навчається в коледжі? Це було б вірним, якщо б в наявності були лише дві можливості: або навчатися в ліцеї, або навчатися в коледжі. Але, крім навчання в ліцеї і коледжі, є можливість навчатися в університеті. Тому, якщо судження *Він навчається в ліцеї* є хибним, то залишається ще два варіанти: *Він навчається в коледжі* та *Він навчається в університеті*. Виходить, що коли встановлена хибність судження *Він навчається в ліцеї*, то про судження *Він навчається в коледжі* не можна однозначно стверджувати, що воно істинне. Воно може бути як істинним, так і хибним.

Виходячи із природи закону протиріччя, наведемо найбільш уживані структури суджень, які перебуватимуть у відношенні протиріччя.

- 1) $a \in P$ та $a \notin P$;
- 2) *Жодне* $S \notin P$ та $\forall S \in P$;
- 3) $\forall S \in P$ та *Деякі* $S \notin P$;

4) Жодне S не є P та Деякі S є P ,

де a та S – символи, що вказують відповідно на індивідуальний предмет і на клас предметів думки у судженні, а P позначає ознаку предмета думки. Якщо відомо, що ознака предмета думки P стверджується та заперечується відносно предмета думки S в одному й тому самому смислі, в один і той самий час, то, незалежно від конкретного змісту, з якого абстраговані ці структури, вони репрезентуватимуть протилежні судження.

Наприклад, якщо S – місто, P – населений пункт, то, підставивши ці поняття до будь-якої із наведених структур, отримаємо судження, які не можуть бути одночасно істинними:

1. ***Київ - населений пункт і Київ не є населеним пунктом.***
2. ***Жодне місто не є населеним пунктом та Будь-яке місто є населеним пунктом.***

Характеризуючи закон протиріччя, ми наголошуємо, що полем його застосування є протилежні судження. Іншими словами, судження, які одночасно не можуть бути істинними, у крайньому разі одне з них буде хибним, а то й обидва будуть хибними. Але при цьому слід звернути увагу на ту обставину, що граматична структура мови, в якій втілюються носії думки, не збігається з логічною структурою думок.

Іноді засобами звичайної природної мови приховують просторові, часові, сутнісні відмінності та відношення предметів й ознак, про які йдеться в наших думках. Це дає змогу мовними засобами проголошувати думки, які зовні виглядають протилежними, хоча насправді такими не є. Наприклад, не будуть протилежними судження, якщо стверджувальне та заперечувальне судження віднесемо до різних часових періодів або застосуємо в різних відношеннях. Не буде

протиріччя між судженнями *Київ – столиця України* та *Київ не є столицею України*, якщо *Київ* у першому судженні є назвою міста, а в другому – назвою готелю, або якщо у судженні йдеться про один і той самий предмет, але взятий у різний час (певний час столицею України був Харків).

Також не матимемо протилежних суджень, коли стверджувальне та заперечувальне судження беруться в різних відношеннях: *Мій приятель гарно знає англійську мову* та *Мій приятель погано знає англійську мову*.

У першому судженні знання англійської мови порівнюється з відмінними оцінками мого приятеля як студента вищого закладу освіти, а в другому – із можливістю його працювати професійним перекладачем.

Отже, закон протиріччя фіксує відношення між протилежними судженнями, яке називається **логічним протиріччям**, і зовсім не стосується протиріччя як відношення між протилежностями однієї сутності, тобто діалектичного протиріччя, що в гегелівській філософії є джерелом розвитку.

У підручниках з логіки та у довідковій літературі іноді стверджується відмінність між логічним протиріччям та діалектичним, але водночас проводиться думка, що витoki логічного протиріччя сягають буття. Із того загальновизнаного факту, що знання, яке б воно не було абстрактне, у кінцевому результаті є відображенням буття, недоречно робити висновок, що будь-який фрагмент результату пізнання є зліпком відповідного фрагменту буття.

Із цих самих позицій ведеться критика Гегеля, який нібито не розумів суті закону протиріччя та оголошував його зайвим. Гегель виступав проти онтологізації цього закону (як й інших логічних законів) та проти його абсолютизації. Деяко різка форма висловлювань ученого була зумовлена тим, що він хотів наголосити на

несумісності діалектичного світобачення з метафізичним, яке базувалося насамперед на абсолютизації законів логіки.

Отже, знання закону протиріччя та вміння його застосовувати дисциплінує процес міркування, застерігає мислення від недоречностей, які можуть виникнути при його порушенні.

Закон виключеного третього. У "Метафізиці" Арістотель формулює ще один закон логіки – *закон виключеного третього*: "Однаковим чином нічого не може бути посередині між двома суперечливими (один одному) судженнями, але про один (суб'єкт) кожен окремий предикат необхідно або заперечувати, або стверджувати"¹⁷. Ураховуючи наведені настанови Арістотеля, дамо дефініцію закону виключеного третього.

Закон виключеного третього - це така вимога до процесу міркування, із якої випливає, що із двох суперечливих суджень одне буде обов'язково істинним, а друге буде обов'язково хибним - третього не може бути.

Суперечливими називаються судження, які не можуть бути разом істинними та разом хибними. Стосовно цих суджень можна стверджувати, що істинність одного однозначно зумовлює хибність другого і, навпаки, хибність другого є підставою для визнання істинності першого. Наприклад:

а) *Він знав мого брата до вступу в університет.*

б) *Він не знав мого брата до вступу в університет.*

Відповідно до вимог закону виключеного третього ці судження кваліфікуються як суперечливі. Отже, якщо перше судження виявиться істинним, то друге – однозначно буде хибним і, навпаки, якщо друге

---

¹⁷ Арістотель. Метафізика. – С. 23.

виявиться хибним, то перше – слід визнати істинним. Саме яке судження буде істинним, а яке – хибним, з'ясує практика. Тобто потрібно звернутися до автора цих суджень і встановити, яке з цих двох суджень є істинним.

Зазначимо, що закон виключеного третього можна застосовувати лише до таких суджень:

а) одне судження щось стверджує щодо одиничного предмету, а друге – це саме заперечує щодо цього самого предмету, взятого в одному й тому самому відношенні, в один і той самий час:

$$a \in P \text{ та } a \notin P;$$

б) одне судження щось стверджує відносно всього класу предметів, а друге – це саме заперечує відносно деякої частини цього класу предметів:

$$\text{Усі } S \in P \text{ та Деякі } S \notin P;$$

в) одне судження щось заперечує відносно всього класу предметів, а друге – це саме стверджує відносно деякої частини предметів цього класу:

$$\text{Жодне } S \notin P \text{ та Деякі } S \in P.$$

Якщо порівняти логічні структури пар суджень, до яких застосовується закон протиріччя, із парами суджень, до яких застосовується закон виключеного третього, то очевидно, що всі судження, які підкоряються закону виключеного третього, підкоряються й закону протиріччя, але не всі судження, які підкоряються закону протиріччя, підкоряються закону виключеного третього.

Власне кажучи, закон виключеного третього доповнює закон протиріччя, він є його своєрідною конкретизацією, яка унеможлиблює проникнення в наше знання двозначності, невизначеності, аморфності.

Саме завдяки закону протиріччя визначаються такі фундаментальні поняття логіки як: «*істина*» та «*хиба*».

«Хиба» – це зіткнення, співставлення протилежних суджень, або протиріччя.

«Істина» – це визнання, прийняття однієї з протилежностей і відкидання іншої.

Відомим є вираз: **«Із хиби випливає все, що завгодно»**.

Наприклад, маємо судження: **«Всі Європейські держави є членами ЄС»**.

На сьогоднішній день воно є хибним.

З цього судження можна отримати як **«істину»** так і **«хибу»**.

а) Україна є членом ЄС.

б) Франція є членом ЄС.

Істинне судження ми отримали випадково. А це логіка забороняє.

Або маємо такі судження:

- **«Будь-яка планета є космічним об'єктом».**

- **«Будь-яка теорія є формою пізнання».**

- **«Будь-який метал є електропровідним».**

- **«Будь-яке місто є населеним пунктом».**

- **«Будь-яка книга є джерелом інформації» і**

т.д.

Наведені судження є безумовно істинними.

Із цих суджень ми можемо отримати лише істинні судження.

Наприклад,

- **«Земля є космічним об'єктом».**

- **«Фізика Ейнштейна є формою пізнання».**

- **«Мідь є електропровідником» і т.д.**

І, що саме головне, не потрібно перевіряти чи дійсно конкретна планета належить до космічних об'єктів, чи дійсно окрема взята фізична теорія є формою пізнання, чи насправді довільно вибраний метал є електропровідником і т.д.

Достатньо того, щоб дізнатися, які судження ми маємо в наявності: чи протилежні, чи суперечливі.

Якщо це протилежні судження, то вони не можуть бути разом істинними, а хибними можуть.

А якщо – суперечливі, то вони не можуть бути ні разом істинними, ні разом хибними.

Тут арбітром виступає логіка зі своїми законами протиріччя та виключеного третього.

І ні в якому разі не практика, не експеримент, не інтуїція, не психологічні установки, не здоровий глузд.

У свій час Арістотель висловлював сумніви щодо застосування закону виключеного третього до суджень, що вживаються у майбутньому часі. Наприклад, *Завтра відбудеться морський бій* та *Завтра не відбудеться морський бій*. Філософ міркував так: "У даний час немає причини ні для того, щоб ця подія відбулася, ні для того, щоб не відбулася". І доходить висновку, що закон виключеного третього можна застосовувати лише до суджень, ужитих у минулому або теперішньому часі.

Закон виключеного третього не можна застосовувати також до суджень із порожнім суб'єктом: *Сьогоднішній король Франції лисий* та *Сьогоднішній король Франції не лисий*.

Сумніви Арістотеля щодо меж застосування закону виключеного третього спонукали вчених ХХ ст. до розвитку нового напрямку в логіці. Голландський математик і логік Л. Брауер критично переглядає можливості закону виключеного третього. Він є одним із фундаторів *інтуїціоністської логіки*, в якій не діє закон виключеного третього.

Інтуїціоністи, заперечуючи поняття актуальної нескінченності (тобто завершеної), приймають поняття потенціальної нескінченності (тобто незавершеної). І, з огляду на це, ми не можемо з необхідністю стверджувати: *Усім елементам певної множини властива ознака P* чи *Жодному елементу цієї множини*

не властива ознака P , виходячи із того факту, що конкретному елементу a цієї множини властива ознака P . Справа в тому, що низка елементів нескінченна, тому перевірити всі альтернативи неможливо.

Закон виключеного третього діє в аристотелівській двозначній логіці, тобто у тих логічних схемах, які ґрунтуються на абстракції, *що будь-яке судження може бути або істинним, або хибним і не може бути істинним і хибним одночасно.* За межами цієї абстракції в дію вступають інші логічні принципи.

Закон достатньої підстави. Огляд головних законів логіки цілком виправдано завершує характеристика закону достатньої підстави. Це зумовлено двома причинами: по-перше, історично цей закон був відкритий і сформульований значно пізніше від перших трьох, а саме у XVII ст. Г. Лейбніцем; по-друге, за функціональним призначенням він є своєрідним підсумком трьох попередніх законів, оскільки характеризує таку рису міркування, як обґрунтованість. Відомо, що логіка виробляє та вдосконалює логічний інструментарій для того, щоб наші міркування були логічно обґрунтованими. Іншими словами, обґрунтованість вбирає до себе визначеність, послідовність і несуперечливість міркування, які забезпечуються законами тотожності, протиріччя та виключеного третього.

У "Монадології" Г. Лейбніц так формулює закон достатньої підстави: *"Жодне явище не може виявитись істинним або дійсним, жодне твердження – справедливим без достатньої підстави, чому справа йде саме так, а не інакше".*¹⁸ Наведемо дефініцію закону достатньої підстави:

---

¹⁸ Лейбніц Г. Избранные сочинения. – М. : Изд-во Кушнарєва, 1908. – С. 345.

Закон достатньої підстави - це така вимога до процесу міркування, яка передбачає, що для того, аби визнати певну думку істинною, слід мати достатню підставу.

Що ж криється за виразом *достатня підстава*? Це - судження або множина суджень, істинність яких установлена раніше, не викликає сумніву, за змістом вони пов'язані із судженням, істинність якого проголошується, і, що найголовніше, форма або структура побудови цих суджень змушує визнати з необхідністю істинність судження, що обґрунтовується.

Візьмемо судження: *Деякі рослини - дерева*. Для нього достатньою підставою буде наступне судження: *Будь-яке дерево - рослина*. Схемою цього міркування буде наступний запис:

1. **Будь-яке дерево - рослина.**
2. **Отже, деякі рослини - дерева.**

У цьому прикладі судження, яке береться за підставу, не тільки істинне, а його логічна структура зумовлює необхідну істинність судження, що із нього випливає. І це ж саме судження не буде достатньою підставою, наприклад для такого судження: *Будь-яка рослина - дерево*. Схематично це виглядає так:

1. **Будь-яке дерево - рослина.**
2. **Отже, будь-яка рослина - дерево.**

Друге судження не впливає із першого.

Або візьмемо такий приклад. Проголошуємо істинність судження: *Підручник з історії є джерелом інформації*, посилаючись на достатню підставу із двох суджень.

1. ***Будь-яка книга є джерелом інформації.***
2. ***Підручник з історії - книга.***

Якщо ми визнаємо істинність першого й другого суджень, а їх взаємодія відповідатиме правилам і

законам логіки, то ми з необхідністю маємо визнати істинність наведеного судження. Схемою цього міркування буде запис:

- 1. *Будь-яка книга є джерелом інформації.***
- 2. *Підручник з історії - книга.***
- 3. *Підручник з історії - джерело інформації.***

Характеризуючи закон достатньої підстави слід наголосити, що він безпосередньо пов'язаний з процесом обґрунтування знання. У пізнавальній або практичній діяльності людини настає час, коли недостатньо мати істинне твердження, необхідно, щоб воно було обґрунтованим. ***Обґрунтованим є судження, істинність якого дається нам з необхідністю. Логічним обґрунтуванням якого-небудь твердження є зіставлення цього твердження з іншими твердженнями як основою, і перенесення ознак основи на це твердження.***

Наприклад, учитель математики не просто проголошує перед класом, що сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180° , а буде міркування, яке передбачає зіставлення цього твердження з відповідними визначеннями і постулатами (тобто, визначення прямого кута, постулат про паралельність тощо). І, саме це зіставлення, переконує у тому, що сума внутрішніх кутів трикутника, справді, дорівнює сумі двох прямих кутів.

У назві четвертого закону логіки, а також у його формулюванні, фігурує термін «***достатня підстава***». Іноді, у філософській літературі (зважаючи на зауваження *Гегеля* щодо терміна «***достатня підстава***») пропонувалося назвати цей закон «***законом підстави***» без слова «***достатньої***». *Гегель* у праці «***Наука логіки***» пише: «Що підстава достатня – додавати це, власне кажучи, цілком зайве, бо це є зрозумілим саме по собі; те, для чого підстава була б недостатньою, не мало б жодної підстави, тоді як усе повинно мати свою достатню підставу».¹

---

¹ Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. — М., 1971. — С.73.

Річ у тому, що *Гегель* розглядає підставу як одну з категорій своєї філософської системи, а не як категорію логіки. Іншими словами, у нього інший зріз аналізу. Не звертаючи уваги саме на цю деталь гегелівського підходу до категорії «підстава», справді можна дійти думки, що називати підставу достатньою є зайвим. Якщо є достатня підстава, то, отже, є і недостатня підстава. Але недостатня підстава не є, власне кажучи, вже підставою. Тому підставою може бути тільки достатня підстава. Прояснити цю ситуацію може лише ретельніший аналіз процесу логічного обґрунтування знання.

По-перше, *процес обґрунтування реалізується через свої види: доведення, пояснення, передбачення, інтерпретацію та їх різноманітні модифікації. Отже, не існує якоїсь універсальної процедури обґрунтування. Це лише абстракція від названих конкретних видів обґрунтування.*

По-друге, *кожен вид обґрунтування надає тому, що обґрунтовується відповідну характеристику* (доведення – достовірність, пояснення – аподиктичність, інтерпретація – репрезентивність).

По-третє, *підстава, з якою співставляється твердження, що необхідно обґрунтувати, – це не тільки знання, істинність якого не викликає сумніву, а ще й відповідні логічні правила, які реалізують конкретний вид обґрунтування (доведення, пояснення тощо) і які забезпечують перенесення відповідної характеристики з основи на те, обґрунтовують.*

Тільки враховуючи цей складний характер підстави, що використовується у процесі саме логічного обґрунтування знання, є сенс говорити про достатню підставу і про закон достатньої підстави.

Закон достатньої підстави регулює процес обґрунтування, тому треба мати на увазі, що він вимагає того, щоб наші думки у будь-якому міркуванні були внутрішньо пов'язані одна з одною, впливали одна із одної. Бути послідовним – означає не тільки

проголосити те чи інше положення істинним, а й продемонструвати чому саме воно істинне.

Підсумовуючи характеристику законів логіки зазначимо, що у підручниках з логіки та деякій довідковій літературі часто підкреслюється, що закони логіки можна записати у вигляді формул класичної логіки:

Закон тотожності - $A=A$, або $A \ A$

Закон протиріччя - $\overline{A \wedge \overline{A}}$

Закон виключеного третього - $A \vee \overline{A}$

Закон достатньої підстави - $A \ B$

Цей запис законів у вигляді формул дуже умовно висловлює їх суть. Наприклад, якщо сказати що закон виключеного третього - це формула $A \vee \overline{A}$ - це, по суті, майже нічого не сказати. Адже закон виключеного третього - це методологічний принцип, який має цілу низку вимог до процесу міркування, і зводити його до зв'язку беззмістовних логічних термінів (диз'юнкції $\vee$ та заперечення $\neg$), які фігурують у формулі закону, буде значним перебільшенням.

На користь запису законів у вигляді формул наводилася думка про те, що формули $A \ A$; $\overline{A \wedge \overline{A}}$; $A \vee \overline{A}$ - **це завжди істинні висловлювання** у класичній логіці. А завжди істинні висловлювання у класичній логіці називають **законами**. Таку точку зору спіткала невдача при записі закону достатньої підстави у вигляді формули. Формула $A \supset B$ не є завжди істинною, відповідно, й не є логічним законом. Можна сказати, що неможливість подати закон достатньої підстави у вигляді формули була своєрідним свідченням того, що основні формально-логічні закони (або закони логіки) мають зовсім іншу природу, ніж завжди істинні формули, і виконують своєрідну функцію у процесі побудови та аналізі наших міркувань.

Кон рольні запитання та вправи

I

1. Визначення критичного мислення.
2. Поняття неформальної логіки.
3. Характеристика визначень: *мислення, свідомість, абстрактне мислення.*
4. Поняття рефлексія дискурсу.
5. Поняття прикладної логіки.
6. Основні форми чуттєвого пізнання.
7. Характерні риси абстрактного мислення.
8. Поняття про форму мислення.
9. Характеристика основних формально-логічних законів.

II

1. Проаналізуйте наведені пари суджень і встановіть, чи має місце порушення основних формально-логічних законів, і якщо так, то яких саме:
  - I
    1. *Він перебував у кімнаті, де скоєно злочин.*
    2. *Він перебував у будинку, де скоєно злочин.*
  - II
    1. *Мій приятель знає англійську мову.*
    2. *Мій приятель не знає англійської мови.*
  - II
    1. *У момент скоєння злочину він був на футбольному матчі.*
    2. *У момент скоєння злочину він був на хокейному матчі.*

Розділ 2

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА ЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ НАД ПОНЯТТЯМИ

2.1. ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЗУ ПОНЯТТЯ.

Процес мислення, незалежно від спрямованості (міркуємо ми про юридичні норми, чи про числа, чи про історичні події тощо), незалежно від рівня (буденний рівень міркування чи науковий) реалізується та існує у трьох основних формах: *понятті, судженні та умовиводі.*

У практиці міркування ці форми взаємопов'язані, тому виділяти серед них простіші та складніші немає сенсу. У підручниках з логіки аналіз форм мислення зазвичай починають із поняття і переходять до судження та умовиводу, відповідно. Це зумовлено, з одного боку, методичними міркуваннями, а з іншого – тією роллю, яку відіграють поняття та судження у структурі умовиводу.

Але можливий й інший підхід, який полягає в тому, щоб почати аналіз із судження, перейти до умовиводу та закінчити поняттям. Цей підхід передбачає приймати за вихідне типологію формально-логічних теорій, й у цій типології виділяти мову логіки висловлювань як простішу за мову логіки предикатів. У такій послідовності розглядають форми мислення В. Зегет, Ю. Івлєв, В. Бочаров, В. Маркін та інші дослідники.

І все ж таки починати розгляд форм мислення з поняття має певний сенс. По-перше, з точки зору

методики (це, мабуть, головне), оскільки ми розбиваємо процес міркування на досить виразні складові частини; по-друге, з точки зору генезису форм мислення, теоретичного осмислення їх становлення.

Отже, є можливість показати, за допомогою яких засобів логіки вилучають форми мислення із природної мови, у якій вони знаходять своє втілення, і в якій функціонують.

Нагадаємо визначення поняття, яке давалося в першому розділі.

***Поняття** як форма мислення – це такий спосіб відображення дійсності, за якого предмет розкривається через сукупність його суттєвих ознак. Тому мати поняття про предмет – це знати, які ознаки йому притаманні, в яких зв'язках і відношеннях він перебуває з іншими предметами, чим він від них відрізняється.*

У підручниках і монографічній літературі наводиться кілька найбільш уживаних визначень поняття як форми мислення.

*"**Поняття** – думка, яка фіксує ознаки відображуваних в ній предметів та явищ, що дозволяють відрізнити ці предмети та явища від суміжних з ними"* (Д. Горський).

*"**Поняття** – це мисленне відображення класу індивідів або класу класів на основі загальних ознак"* (В. Зегет).

*"**Поняття** – це форма мислення, в якій узагальнюються та виділяються предмети й явища того або іншого класу за більш або менш суттєвими ознаками"* (Логіка. – Мінськ :вид. БДУ, 1974).

*"**Поняття** – це думка, в якій узагальнені та виділені предмети за сукупністю ознак, яка спільна для даних предметів та відрізняє їх від інших предметів"* (Ю. Івлєв).

"Поняття як форма (вид) думки, або як мисленне утворення, є результат узагальнення предметів деякого класу та мисленневого виділення самого цього класу за певною сукупністю загальних для предметів цього класу - і за сукупністю відмінних для них - ознак" (Є. Войшвілло).

Перегляд цих визначень показує, що найефективнішим є визначення, яке дає Є. Войшвілло. Визначення, яке наводять автори підручника з логіки Білоруського університету та Ю. Івлєв, по суті, є похідним від нього. Лаконізуючи його, отримуємо варіант визначення, яким буде зручно користуватися.

Поняття - це форма мислення, яка є результатом узагальнення та виділення предметів деякого класу за загальними та специфічними для них ознаками.

Оскільки поняття є формою абстрактного мислення, то для нього, як для абстрактного мислення в цілому, характерна така ознака, як зв'язок із мовою. Тобто, *мовною формою понять у природній мові є слова та словосполучення.*

Зв'язок поняття та мови полягає в тому, що будь-яке слово реалізується, втілюється у понятті, але не всяке слово чи словосполучення виражає поняття. Функція слів чи словосполучень полягає у **називанні** понять, але вони безпосередньо не збігаються зі словесним виразом ознак, що фіксуються в понятті. Наприклад, поняття про метал виражається словом *метал*. Це слово не збігається з мовним виразом ознак металу як хімічного елемента: *бути металом; мати питому вагу; мати вільні електрони на зовнішній орбіті; мати ковкість; мати блиск; бути електропровідним.*

Із усіх перелічених назв ознак ми беремо слово, яке називає ознаку *бути металом*, і це слово (назва) вбирає до себе всі відомі на сьогодні науці й практиці ознаки, притаманні металам. За словом, яке виражає поняття,

стоїть узагальнення загальних і специфічних ознак предмета, названого даним словом.

2.2. ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ТА ОБ'ЄМ

За своєю логічною структурою поняття складається зі:

- змісту;
- об'єму.

Змістом поняття є сукупність ознак, на підставі яких узагальнюються та виділяються у понятті предмети певного класу.

Іноді зміст та об'єм поняття називають, відповідно, *інтенсіональною* та *екстенсіональною* характеристиками поняття. Розглянемо зміст поняття як один зі складових логічної структури поняття. У визначенні змісту поняття йшлося про ознаки предметів.

Ознака – це все в чому предмети схожі і чим вони відрізняються. Всю множину ознак які нас оточують можна розділити на дві підмножини: властивості та відношення.

Властивість – це ознака, яку є смисл приписувати окремому предметові. Це означає, що при приписуванні такої ознаки окремому предметові ми отримуємо істинне або хибне судження, тобто судження, яке має смисл: «Сократ є давньогрецьким філософом», «Кант є давньогрецьким філософом», «Київ є столичним містом», «Краків є столичним містом» і т.д.

Відношення – це ознака, яку є смисл приписувати двом і більше предметам: «Сократ сучасник Платона», «Сократ сучасник Декарта», «Київ знаходиться між Одесою і Житомиром» і т.д.

Слова «бути ровесником», «бути сучасником», «знаходиться між» і т.д. і т.п. втілюють в собі таку ознаку як відношення.

За *субстанціональністю*, або за природою ознаки поділяються на **суттєві**¹⁵ та **несуттєві**.

Суттєвими є ознаки, які відображають природу, сутність предметів чи явищ, які узагальнюються в понятті.

Несуттєвими є ознаки, які байдужі до природи предмету чи явища, які не впливають на природу предмету чи явища, що узагальнюються в понятті.

Наприклад, суттєвою ознакою для *квадрату* є **«бути прямокутником, у якого всі сторони рівні»**, а не суттєвою є **довжина сторони**. А візьмемо інший приклад.

Для авторучки суттєвою ознакою є «бути пристроєм для здійснення письма чорнилами, пастою і т.д.» А не суттєвою – **розмір авторучки, форма, матеріал, колір і т.д.**

Суттєві ознаки поділяються на *основні* і *похідні*.

Основні ознаки обумовлюються природою предметів чи явищ, є вихідними, визначальними.

Похідні ознаки залежать від основних, впливають із основних.

Наприклад, у понятті **студент** основна ознака – це **«навчатися у закладі вищої освіти»**, а похідна ознака – **«вивчати якусь науку»** (фізику, історію, математику і т.д.).

---

¹⁵Статус суттєвості чи несуттєвості ознаки встановлюється за межами логіки. Логіка визначає, як структурно взаємодіють різні за статусом ознаки при формуванні поняття, а також при його використанні у процесі міркування.

Основні ознаки, у свою чергу, поділяються на **родові** та **видові**.

Родовою ознакою називається ознака класу предметів в межах якого знаходяться предмети чи явища, що узагальнюються в даному понятті. Родова ознака є нерозрізнюваною для предметів чи явищ, що входять до конкретного класу.

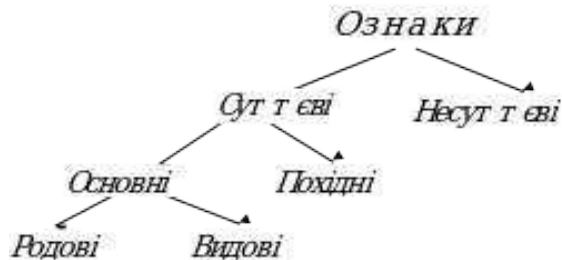
Наприклад, родовою нерозрізнюваною ознакою для планети є **«бути космічним об'єктом»**.

Видовою, специфічною ознакою, є ознака, яка належить предметам, що узагальнюються в понятті. Видова ознака є розрізнюваною.

Наприклад, для **планети** видовою ознакою є **«рухатися по еліптичній орбіті навколо Сонця»**, для **трикутника** – **«бути обмеженим трьома прямими лініями»**, для **шахрайства** – **«заволодіння чужим майном шляхом обману чи зловживанням довірою»** і т.д.

Треба зауважити, що родові ознаки визначаються у кожному конкретному випадку, тобто для одного й того самого поняття (залежно від дослідницької мети чи потреб практики міркування) може бути кілька родових ознак. Наприклад, для поняття **студент** родовими ознаками є: **бути людиною, бути особою, навчатися у вищому навчальному закладі і т.д.** Тому вживаним є вираз **найближчий рід** або **найближче родове поняття**.

У свою чергу й видових ознак також може бути багато. Це залежить від ступеня та рівня дослідження предмета, що відображений у даному понятті. Отже, знакове вираження змісту поняття жорстко не пов'язується із жодним конкретним синтаксисом. Види ознак можна відобразити схематично:

Зі схеми видно, що зміст поняття складають: *суттєві, основні та похідні, родові та видові ознаки*. Саме ознаки, що складають зміст поняття, відтворюють предмет як самоцінне, самодостатнє утворення, що відрізняється від схожих із ним предметів.

Зупинимося на другому елементі логічної структури поняття – на об'ємові поняття. **Об'ємом поняття** називають множину предметів, кожен із яких є носієм ознак, що складають зміст поняття. Наприклад, до об'єму поняття *столиця* входять предмети: *Київ, Варшава, Париж* тощо. Але до об'єму цього поняття не ввійдуть предмети: *Житомир, Краків, Нью-Йорк* тощо, оскільки жоден із цих предметів не є носієм ознаки *бути столичним містом*.

Можна ще й так сказати: *об'ємом поняття слід вважати коло предметів, на які поширюється це поняття*. Наприклад, об'єм поняття *держава* – усі держави; об'єм поняття *конституція* – всі конституції конкретних держав тощо.

Усі предмети, які входять до об'єму поняття, утворюють *логічний клас*. Логічний клас складається із *індивідів*. Індивідом логічного класу називають носій власного імені. Наприклад, *Франція* є індивідом класу держав із республіканською формою правління; *Історія* є індивідом класу *гуманітарних наук*; *Варшава* є індивідом класу *столичні міста* тощо. Для того, щоб встановити належність певного предмету до об'єму поняття, слід простежити, чи є він носієм усіх ознак, що складають зміст поняття без жодного винятку.

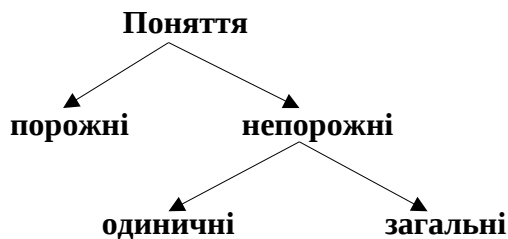
2.3. ВИДИ ПОНЯТЬ

Всю множину понять можна розділити на види за наступними рубриками, або номінаціями:

- за кількістю елементів об'єму;
- за характером елементів об'єму;
- за типом елементів об'єму;
- за характером ознак, що складають зміст поняття.

Розглянемо по черзі.

За кількістю елементів об'єму виділяють наступні види понять: порожні та непорожні поняття. В свою чергу непорожні поняття поділяються на одиничні та загальні:

Визначимо кожен вид названих понять.

Порожнім називається поняття, в об'ємі якого немає жодного елементу. Наприклад, **вічний двигун**, **$\sqrt{-1}$** , **кентавр**, **ідеальна конституція**, **міст через Атлантичний океан**, **круглий квадрат**, **солодка сіль** і т. д.

Утворення порожніх понять можливо двома способами.

Перший спосіб утворення порожніх понять полягає у приписуванні реальному предметові чи явищу ознаки, яка йому не може належати.

Наприклад, людство створювало і буде створювати різноманітні двигуни: парові, внутрішнього згорання,

електричні і т. д., але жодному з цих двигунів не властива ознака «бути вічним». Або люди будували і будуть будувати мости різних видів: дерев'яні, кам'яні, металеві, підвісні і т. д., але жоден міст не будувався через океан.

Сáме приписування реальному предметові не властивої йому ознаки веде до утворення поняття з порожнім об'ємом.

Другий спосіб утворення порожнього поняття – це включення в зміст поняття суперечливих ознак. Сáме протиріччя в змісті поняття веде до порожнечі його об'єму. Наприклад, **«житель Києва, який ніколи не жив у Києві», «метал, який не проводить електричний струм», «камінь, який не тоне у воді»** і т. д.

Слід зауважити, що порожні поняття це не видумка, нісенітниця, примха і т. д.

Порожні поняття виконують важливу роль в науковому і художньому пізнанні. Порожні поняття є межовими, граничними, пороговими поняттями. Саме завдяки їм здійснюється розрізнення реального і нереального, дійсного і можливого, поцюстороннього і потустороннього.

Людина завжди прагнула і прагне зазирнути по ту сторону дійсності, збагнути, що знаходиться в основі даного, видимого світу, яким потойбічним силам і спонукам підвладний видимий світ. І це прагнення представлене саме порожніми поняттями, які в реальному, чуттєво данному світові не мають аналогів.

Непорожнім називається поняття, в об'ємі якого узагальнюється хоча б один предмет.

Серед **непорожніх понять** виділяють **одиничні** і **загальні**.

Одиничним називається поняття, в об'ємі якого узагальнюється один предмет.

Наприклад, «столиця Франції», «учитель Олександра Македонського», «конституція Пилипа Орлика», «Запоріжська Січ», «Андрусівський мир» і т. д.

Загальним називається поняття, в об'ємі якого узагальнюється більше одного предмету.

Наприклад, «держава», «конституція», «комета», «книга», «трикутник» і т. д.

За характером елементів об'єму поняття поділяються на збірні та незбірні.

Збірним називається поняття, в об'ємі якого узагальнюються не окремі предмети, а множини предметів як окремі цілості.

Наприклад, «сузір'я», «бібліотека», «колектив», «парламент» і т. д.

Щоб встановити об'єм збірного поняття, слід утворити судження де за предмет думки взяти передбачуваний елемент об'єму збірного поняття, а за ознаку предмету думки саме збірне поняття. Якщо отримане судження буде істинним, то ми правильно знайшли об'єм збірного поняття, а якщо – хибним, то ні.

Наприклад, маємо збірне поняття – «футбольна команда».

Елементами об'єму цього поняття будуть не окремі гравці, а окремі множини – «Динамо-Київ», «Баварія-Мюнхен», «Реал-Мадрид» і т. д.

Для підтвердження сказаного скористаємося наведеною процедурою: «Динамо-Київ» є футбольна команда», «Баварія-Мюнхен» є футбольна команда», «Реал-Мадрид» є футбольна команда». Ці судження є істинними. А це означає, що суб'єкти цих суджень складають об'єм такого збірного поняття як «футбольна команда».

А от наступні судження: «Шевченко є футбольна команда», «Блохін є футбольна команда», «Пеле є футбольна команда» є хибними. Значить суб'єкти цих

суджень не входять до об'єму збірного поняття «футбольна команда».

Незбірними називаються поняття, в об'ємі яких узагальнюються окремі предмети.

Наприклад, «столиця», «конституція», «книга», «метал» і т. д.

Збірні поняття можуть бути **одиничними** («сузір'я Лева», «Голосіївський ліс», «Конгрес США і т. д.») і **загальними** («вчена рада», «колегія адвокатів», «синод» і т. д.).

Слід мати на увазі, що збірними і незбірними, як і одиничними і загальними можуть бути лише непорожні поняття.

Особливістю незбірних понять є те, що воно може представляти весь клас предметів, або будь-якого представника класу предметів.

Наприклад, маємо загальне поняття «держава», «планета» і т. д.

Таке поняття представляє клас «держав», або «планет» і якусь із «держав», або «планет», як невизначеного представника класу держав (чи то часів античності, чи зниклих, чи тоталітарних, чи демократичних і т. д.).

А візьмемо одиничне незбірне поняття «Париж», «Платон» і т. д.

В цьому випадку ми виділяємо сукупність узагальнених етапів, стадій даного міста (Париж часів «Варфоломіївської ночі», Людовіка XIV, президентства Ш. де Голля і т. д.), або сукупність талантів геніального філософа (вчитель Арістотеля, засновник «Академії», автор «теорії ідей» і т. д.) – це з однієї сторони.

А з другої сторони одиничне незбірне поняття виділяє, вказує на якусь із характерних рис, що входять до його змісту.

Наприклад, у випадку з поняттям «Париж» – «реставрація Бурбонів» («місто, в якому відбулася реставрація Бурбонів»), а у випадку із поняттям «Платон» – це «автор знаменитих діалогів» («автор діалогу «Горгій»»).

За типом елементів об'єму поняття поділяються на абстрактні та конкретні.

Абстрактним є поняття, в об'ємі якого узагальнюються ознаки предметів та явищ.

Наприклад, «електропровідність», «хоробрість», «успішність», «незалежність», «відповідальність» і т.д.

Абстрактні поняття фіксують відносну самостійність, незалежність ознаки від предмету чи явища. Будь-яка ознака є ознакою когось, або чогось. «Відповідальність» належить комусь, «теплопровідність» належить чомусь. І лише в думці, в понятті ми можемо утримувати ознаку відокремленою від її носія. Це свідчить про ще один смисловий відтінок слова «абстракція», що «абстракція» це не лише узагальнення (про що йшлося у першому розділі), а це ще й відокремлення.

Будь-яке поняття є абстракцією. Але тут мається особливий смисловий аспект терміну «абстракція».

Це слід враховувати при визначенні **конкретного поняття**.

Конкретним є поняття, в об'ємі якого узагальнюються предмети і явища, а не їх ознаки. Наприклад, «трикутник», «підручник», «держава», «комета» і т.д.

Тут наша думка націлена саме на носія різноманітних ознак. На передній край виступає саме субстанційна сторона в предметах і явищах. Ознаки є своєрідним фоном, середовищем в якому мають місце предмети і явища: **планети, числа, закони, учні, автомобілі, держави** і т.д.

За характером ознак, що складають зміст поняття виділяють такі види понять:

- негативні;
- позитивні;
- співвідносні;
- безвідносні.

Негативним називається поняття, у змісті якого є негативні ознаки, або в назві якого є вказівка на відсутність якоїсь ознаки.

Наприклад, «безвідповідальність», «антиісторизм», «неуспішність», «іногородній», «неосудність» і т.д.

Позитивним називається поняття, в змісті якого наявні позитивні ознаки, або в назві якого є вказівка на наявність якоїсь ознаки.

Наприклад, «столиця», «книга», «піраміда», «демократія» і т.д.

Співвідносним називається поняття, зміст якого не має самостійного, автономного смислу, тобто зміст такого поняття розкривається, пояснюється через зміст іншого поняття.

Наприклад, «батьки» і «діти», «початок занять» – «кінець занять», «боржник» і «кредитор», «позивач» і «відповідач» і т.д.

Безвідносним називається поняття, зміст якого має самостійний, незалежний смисл.

Наприклад, «геометрична фігура», «комета», «університет», «гіпотеза» і т.д.

Знання видів понять дозволяє здійснити логічний аналіз довільного поняття.

Під логічним аналізом поняття розуміють віднесення довільного поняття до конкретного виду.

Наприклад, маємо поняття «держава». Здійснимо його логічний аналіз. Для цього слід його співставити із кожним, тільки що описаним, видом.

Отже, дане поняття є **непорожнє, загальне, незбірне, конкретне, позитивне, безвідносне.**

2.4. ЛОГІЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОНЯТТЯМИ

З'ясувавши види понять, перейдемо до характеристики логічних відношень між поняттями.

В XVIII ст. видатний голландський логік, математик Лейтзен Ейлер запропонував для аналізу логічних відношень між поняттями використовувати наступний формалізм: об'єм поняття позначати схемою у вигляді кола, поняття іменувати великими початковими буквами латинського алфавіту А, В, С... В історії логіки цей формалізм отримав назву «Кола Ейлера».

Логічним відношенням між поняттями називають основні типи відношень між структурними елементами понять, тобто відношення між змістом та обсягом. Виходячи із цього визначення поняття поділяють на *порівнювані та не порівнювані*.

Порівнюваними називають поняття, які мають спільну родову ознаку, або спільне родове поняття. Наприклад, *право та мораль; закон та указ; шахрайство та крадіжка; підручник та словник; лекція та семінар тощо.*

Не порівнюваними називають поняття, які не мають спільного родового поняття. Наприклад, *трикутник і словник; книга та планета; будинок і автомобіль тощо.*

Порівнювані поняття поділяють на *сумісні та несумісні*.

Сумісними називаються поняття, об'єм яких повністю, або частково співпадають. Наприклад, *А – книга і В – енциклопедія, А – студент і В – спортсмен, А – вчений і В – лауреат і т.д.*

поняття $xA(x)$ сумісне із поняттям $xV(x)$ тоді й тільки тоді,

коли існує принаймні один спільний елемент у їх об'ємах.

Між сумісними поняттями існує три види відношень:

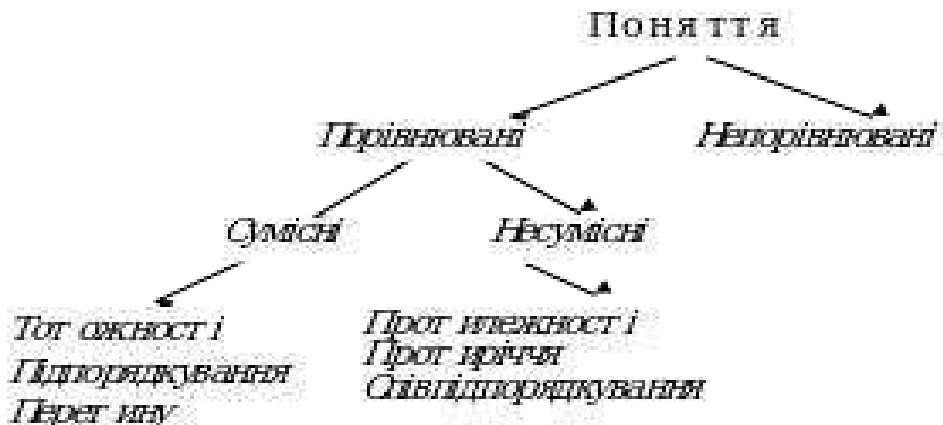
- а) тотожності (рівнозначності або повного співпадання);
- б) підпорядкування;
- в) часткового співпадання.

Несумісними називаються поняття, об'єми яких не мають спільних елементів, але в їх змісті є спільні ознаки. Наприклад, А - гуманітарні науки і не - А - не гуманітарні науки, А - трикутник і В - трапеція, А - поезія і В - проза і т.д.

Несумісні поняття можуть перебувати у трьох відношеннях:

- а) протилежності;
- б) протиріччя;
- в) співпідпорядкування.

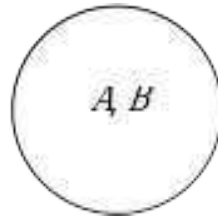
Загальна схема типології понять за логічними відношеннями:

Згідно схеми розглянемо спочатку логічні відношення між сумісними поняттями.

У відношенні тотожності перебувають поняття, об'єми яких повністю співпадають. Тотожні поняття – це різні знакові вирази, які мають різний смисл, але однаковий денотат. Наприклад, *A* – *квадрат* і *B* – *ромб*, у якого всі кути прямі; *A* – *столиця України* та *B* – *місто*, в якому розташований університет імені Тараса Шевченка тощо.

Схема відношення
тотожності:

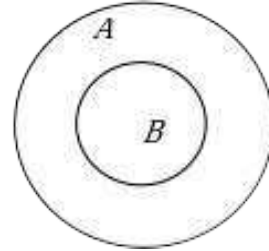

Тотожні поняття не треба плутати з абсолютними синонімами (тобто знаками, що мають однаковий смисл і денотат). Абсолютні синоніми – це різні слова, що виражають одне поняття (смисл). Наприклад, *бегемот* – *гіпопотам*; *лінгвістика* – *мовознавство* тощо.

Особливістю тотожних понять є те, що чим більше тотожних понять ми знайдемо стосовно конкретного предмету чи явища, тим повніше ми його розкриємо, охарактеризуємо. Наприклад, маємо тотожні поняття: «Учень Платона», «Вчитель Олександра Македонського», «Засновник Логіки», «Автор Метафізики» і т. д. Це все про одну і ту ж видатну постать, ім'я якої **Арістотель**.

У відношенні підпорядкування знаходяться поняття *A* і поняття *B* коли об'єм одного поняття повністю включається в об'єм іншого поняття, але не вичерпує його. Наприклад, *A* – *гуманітарна наука* і *B* – *історія*; *A* – *книга* і *B* – *підручник*; *A* – *автомобіль* і *B* – *транспортний засіб*; *A* – *місто* і *B* – *населений пункт* і т. д.

Схема відношення
підпорядкування:

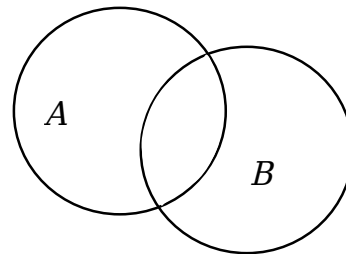
Поняття, об'єм якого включається в об'єм іншого поняття, але не вичерпує його називається підпорядкованим, або видовим, а поняття, яке включає в себе об'єм іншого поняття, називається підпорядковуючим, або родовим. У наших прикладах видовими поняттями будуть: «підручник», «автомобіль», «місто», а родовими: «книга», «транспортний засіб», «населений пункт».

У відношенні перетину, або часткового співпадання знаходяться поняття А і поняття В, об'єми яких мають лише частину спільних елементів.

Наприклад, А - поет і В - лауреат, А - студент і В - відмінник, А - вчитель і В - історик і т.д.

У відношенні часткового співпадання перебувають поняття, об'єми яких мають лише частину спільних елементів їх об'ємів. Наприклад, *письменник - лауреат; юрист - депутат тощо.*

Схема відношення
часткового
співпадання:

А тепер розглянемо логічні відношення між несумісними поняттями.

У відношенні протилежності знаходяться поняття, об'єми яких не мають спільних елементів і сума об'ємів цих понять не вичерпує об'єм родового

поняття. Наприклад, А - високий і В - низький, А - далекий і В - близький, А - білий і В - чорний і т.д.

Візьмемо співставимо поняття А - білий, В - чорний:

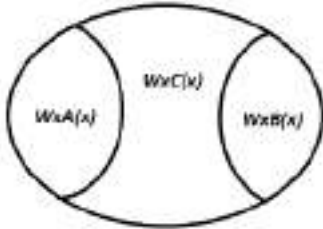
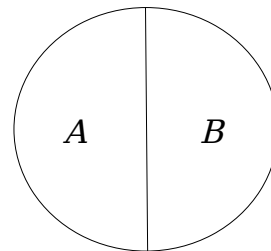

Схема показує, що сума об'ємів цих понять не вичерпує об'єм родового поняття: С - колір. Особливістю протилежних понять є те, що вони фіксують, відображають крайні сторони, крайнощі предметів і явищ. Це видно і на схемі.

У відношенні протиріччя знаходяться поняття, об'єми яких не мають спільних елементів, але сума об'ємів цих понять вичерпує об'єм родового поняття.

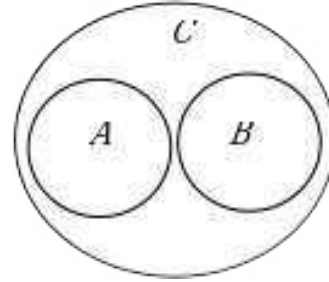
Наприклад, А - підручник і не-А - не підручник, В - справедливий договір і не-В - несправедливий договір, С - планета і не-С - не-планета і т.д. В сумі об'єми наведених понять будуть представляти наступні родові поняття: «книга», «договір», «космічний об'єкт».

Схема відношення протиріччя:

У відношенні співпідпорядкування, або координації знаходяться поняття, об'єми яких знову ж таки не мають спільних елементів, але разом вони підпорядковуються спільному родовому поняттю. Наприклад, А - *поезія* і В - *проза*. У об'ємах цих понять не має спільних елементів, але разом вони підпорядковуються спільному родовому поняттю - С - «*види літературного жанру*»:

Схема відношення
співпідпорядкування або
координатії:

У відношенні співпідпорядкування знаходяться поняття: *Д* - семінар і *К* - лекція, *Е* - планета і *Л* - комета і т.д.

Аналіз відношень між поняттями має важливе значення для дослідження логічної структури суджень та умовиводів, в яких функціонують поняття. Об'ємні та змістовні відношення між поняттями виступають у структурі суджень та умовиводів як відношення між дескриптивними термінами, а також емпірично представляють смисл логічних термінів: *усі; деякі; суть; і; або; якщо, то* тощо.

Знання відношень між поняттями дає можливість краще осягнути смисл логічних операцій над поняттями.

2.5. ЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ НАД ПОНЯТТЯМИ

Логічною операцією над поняттями називають таку процедуру або дію, за допомогою якої із одних понять отримують нові поняття.

До логічних операцій над поняттями належать:

- а) узагальнення та обмеження понять;*
- б) операції над об'ємами понять як множинами;*
- в) поділ понять;*
- г) визначення понять.*

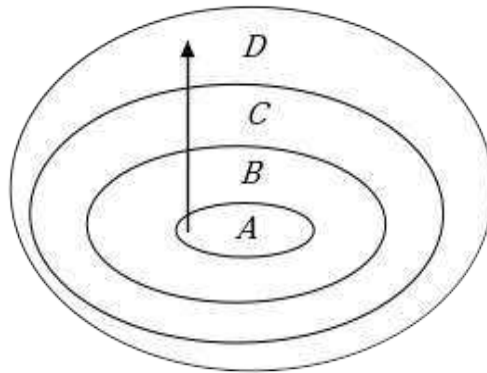
а) Узагальнення поняття

Розглянемо операцію узагальнення та обмеження поняття. Визначимо операцію узагальнення поняття.

Узагальненням поняття називають логічну операцію, яка полягає в переході від поняття з меншим об'ємом, але більшим змістом до поняття з більшим об'ємом, але меншим змістом.

Наприклад, маємо поняття А - автор «Кобзаря». Здійснимо його узагальнення. Для цього від змісту первинного поняття будемо послідовно відокремлювати ознаки, які до нього входять. В нашому випадку першою зазначеною ознакою є «бути автором «Кобзаря»». Вилучаючи цю ознаку, ми отримаємо наступну за нею ознаку - «бути українським поетом ХІХ ст.». Після вилучення цієї ознаки маємо ознаку «бути українським поетом», нарешті, після вилучення і цієї ознаки маємо ознаку «бути поетом», яка представляє загальне поняття «поет».

На схемі це можна зобразити наступним чином:

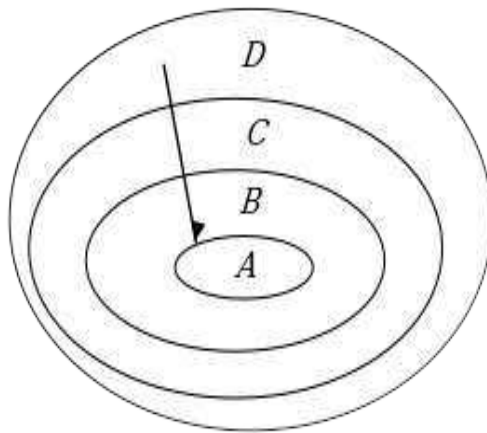

Збіднюючи зміст вихідного поняття (А - «автор «Кобзаря»») ми поступово збільшуємо його об'єм. В цьому і полягає суть операції **узагальнення поняття**.

Обмеження поняття

а)Обмеженням поняття називається перехід від поняття з більшим об'ємом, але меншим змістом до поняття з меншим об'ємом, але більшим змістом.

Якщо в наступному прикладі ми будемо переходити від поняття **D** до поняття **A**, то відбуватиметься операція обмеження поняття, суть якої полягає у додаванні до змісту поняття **D** - «поет» все нових ознак. Межею обмеження поняття **D** - буде одиничне поняття **A**- «автор «Кобзаря»».

В основі операції узагальнення, то обмеження поняття лежить оберненопропорційна залежність - «чим менший об'єм поняття тим більший його зміст і, навпаки, чим більший об'єм поняття, тим менший його зміст».

Логічна операція узагальнення та обмеження поняття регламентується двома правилами:

1. При узагальненні поняття слід переходити від виду до роду. Наприклад, поняття *трикутник* можна узагальнити шляхом переходу до родового поняття *геометрична фігура*, або поняття *підручник* можна узагальнити шляхом переходу до родового поняття *книга*. Перехід же від поняття *підручник* до поняття *словник* буде порушенням правила. Тут немає

узагальнення. Поняття *словник* не є родом для поняття *підручник*. Ці поняття є видами для родового поняття *книга*.

2. При обмеженні поняття потрібно переходити від роду до виду. Наприклад, поняття *держава* можна обмежити шляхом переходу до поняття *європейська держава*, або поняття *автомобіль* можна обмежити, перейшовши до поняття *спортивний автомобіль*. При порушенні цього правила виникає логічна помилка, яка полягає в зведенні вихідного поняття до поняття, яке не є його видом. Наприклад, якщо при обмеженні поняття *держава* ми перейдемо до поняття *державний університет*, то таке обмеження буде неправильним, оскільки наведене поняття не є видом для поняття *держава*.

Поділ поняття та правила поділу.

Розглянемо тепер наступну операцію - поділ поняття.

Поділом понять називають логічну операцію, за допомогою якої розкривають об'єм поняття. Іншими словами, здійснити поділ поняття - означає встановити, із об'ємів яких понять складається об'єм поняття, що підлягає поділу. В об'ємі поняття, по-перше, можна виділити об'єми видових понять, що до нього входять. Наприклад, видами геометричних фігур є квадрат, трикутник, ромб, трапеція тощо. А, по-друге, в об'ємі довільного поняття можна виділити лише два взаємовиключаючих поняття. Наприклад, *книги бувають підручники та не-підручники; студенти бувають відмінники та не-відмінники; науки бувають гуманітарні та не-гуманітарні* тощо.

Структура операції поділу складається із:

- 1) діленого поняття;
- 2) членів поділу;
- 3) підстави поділу.

Діленим називають поняття, об'єм якого потрібно поділити, розкрити.

Членами поділу називають поняття, на які розділяють, розбивають об'єм діленого поняття.

Підставою поділу називають ознаку, за якою виділяються члени поділу.

Наприклад, візьмемо поняття *студент* і здійснимо над ним операцію поділу поняття: *студенти навчаються на денній, заочній і вечірній формах навчання*. Тут діленим є поняття *студент*, членами поділу – *студент заочної форми навчання, студент вечірньої форми навчання, студент денної форми навчання*; підставою поділу є видова ознака – *форма навчання*.

Розрізняють два види поділу понять:

а) за видозмінюваною ознакою;

б) дихотомічний.

Поділом за видозмінюваною ознакою називають такий вид поділу, за допомогою якого розбивають ділене поняття на види на підставі специфічного виявлення ознаки у різних видах діленого поняття. Наприклад, *науки* бувають гуманітарні, природничі, технічні. Тут кожному із членів поділу специфікується ознака *предмет науки*.

При аналізі логічної структури поняття неминуче виникає питання: які саме предмети є носіями ознак, що складають зміст поняття? А коли йдеться про поділ понять за видозмінюваною ознакою, то виявляється, що кожному члену ділення притаманна певна родова ознака, яка в кожному із них своєрідно виявляється. Ця ознака специфікується стосовно кожного члена поділу. Це й визначає ознаку як видуотворюючу. Наприклад, коли ми здійснюємо поділ поняття *студенти* та називаємо такі члени поділу: *студент заочної форми навчання, студент денної форми навчання, студент вечірньої форми навчання*, то стосовно кожного із названих видових понять родова ознака *форма навчання*

чітко специфікується, видозмінюється стосовно кожного члена поділу, залежно від того, чи є це особливістю навчального процесу, специфікою навчальних планів, своєрідністю форм контролю тощо.

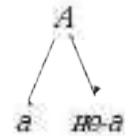
Отже, поділ поняття, унаслідок якого знаходять його види, завжди здійснюють на основі конкретної родової ознаки, саме змінюваність якої веде до утворення нових видових понять. Основою поділу може бути ознака, що є суттєвою в певному відношенні та, найголовніше, яка може видозмінюватися, виявлятися в різноманітних формах, або специфікуватися. Ілюстрацією ситуації є наступні приклади: не можна знайти види студентів на підставі родової ознаки *навчатися у вищому навчальному закладі*; також не можна встановити види автомобілів на підставі ознаки *бути транспортним засобом* тощо.

Розглянемо *дихотомічний поділ*. Назва дихотомічний поділ походить від грецького слова *дихотомія*, що означає: *розсікати на дві частини*. **Дихотомічним** називають поділ, за допомогою якого ділене поняття розділяють на два суперечливі поняття. Наприклад, *студенти бувають здібні та нездібні; автомобілі бувають вантажні та невантажні; книги бувають художні та нехудожні* тощо. Підставою дихотомічного поділу поняття є наявність або відсутність видоутворюючої ознаки. У результаті дихотомічного поділу об'єм діленого поняття розбивають на дві взаємовиключаючі частини, які в сумі вичерпують об'єм діленого поняття. Наприклад, *вироки бувають справедливі та несправедливі*.

Привабливість дихотомічного поділу полягає в його тривіальності й доступності. У ході дихотомічного поділу ми маємо справу лише з двома взаємовиключаючими поняттями, які разом вичерпують об'єм діленого поняття. Це означає, що дихотомічне ділення завжди співмірне, а члени ділення виключають один одного,

оскільки кожен елемент обсягу діленого поняття потрапляє в обсяг тільки одного із двох понять A або $\text{не-}A$. Ця ситуація зумовлена тим, що дихотомічне ділення здійснюється чітко за однією підставою – наявність або відсутність певної ознаки.

Наприклад, книги (A) за дихотомічним поділом можна поділити на підручники (a) і не-підручники ($\text{не-}a$):

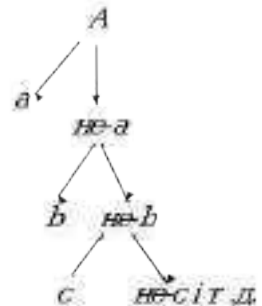

Отже, в об'ємі діленого поняття *книга* знаходимо видове поняття *підручник* (a) і додаємо до нього суперечливе поняття *не-підручник* ($\text{не-}a$) і цим самим вичерпуємо об'єм діленого поняття *книга* (A).

В об'ємі поняття ($\text{не-}a$) знаходимо видове поняття (b) і розділимо ($\text{не-}a$) на (b) і ($\text{не-}b$):

Загальна схема дихотомічного поділу:

Проілюструємо цю схему прикладом. Книги поділяють на художні та *не-художні*; *не-художні* – на *підручники* та *не-підручники*; *не-підручники* – на *словники* та *не-словники* і т.д.

При аналізі дихотомічного поділу кидається у вічі та обставина, що він фактично інформує про суттєві ознаки лише того класу предметів, які представлені в обсязі позитивного поняття (a , b , $c...$), при цьому нічого

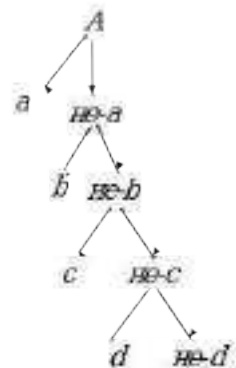
невідомо про ту частину діленого поняття, яка позначена негативним поняттям (*не-а, не-б, не-с...*). Позначаючи другу частину діленого поняття виразом *не-а, не-б, не-с* і т.д., ми можемо лише стверджувати, що заперечувальному поняттю не властива ознака, яка належить предметам виділеного виду. Крім того, у другій ступені дихотомічного поділу заперечувальне поняття містить виділене видове поняття на першій ступені поділу.

Отже, якщо ми поняття *книга* поділили на *художні* та *не-художні*, а *не-художні* – на *підручники* та *не-підручники*, то до обсягу заперечувального поняття *не-підручники* ввійде виділене на першій ступені дихотомічного поділу видове поняття *художні книги*. І це стосується кожної ступені дихотомічного поділу, а саме: кожне заперечувальне поняття включає до свого об'єму обсяги всіх попередніх виділених видових понять.

Оцінюючи можливості дихотомічного поділу, слід звернути увагу на деякі особливості цього виду поділу, наприклад на хід самої процедури дихотомічного поділу.

Якщо процедура дихотомічного поділу має вигляд розгалуженого дерева, то це означає, що першим кроком у дихотомічному поділі є знаходження у діленому понятті одного із видових понять, а потім включення решти видових понять до обсягу заперечувального поняття:

(геометричні фігури (*A*) поділяються на *трикутники* (*a*) та *не-трикутники* (*не-а*); *не-трикутники* – на *квадрати* (*b*) і *не-квадрати* (*не-б*); *не-квадрати* – на *трапеції* (*c*) і *не-трапеції*" (*не-с*); *не-трапеції* – на

ромби (d) і не-ромби ($не-d$)).

Як видно зі схеми поділу, до об'єму заперечувального поняття входять об'єми всіх видів позитивних понять, або видових понять, крім останнього в цьому переліку: $a + b + c \subset не-d$.¹⁶

Доречною ілюстрацією дихотомічного поділу в наведеному варіанті буде: автомобілі (A) поділяються на вантажні (a) та не-вантажні ($не-a$); не-вантажні автомобілі поділяються на легкові (b) і не-легкові ($не-b$) і т.д.

Якщо процедура дихотомічного поділу передбачає знаходження членів поділу за характеристичною ознакою¹⁷, то такий поділ матиме вигляд не дерева, а окремих гілок:

Автомобілі (A) бувають сучасні (a) та не-сучасні ($не-a$); Угоди (B) бувають справедливі (b) та не-справедливі ($не-b$); Держави поділяються на демократичні (c) та не-демократичні ($не-c$); Студенти (D) бувають встигаючі (d) та не-встигаючі ($не-d$). Схема цього варіанту поділу:

Дихотомічний поділ застосовують переважно у випадках, коли необхідно послідовно обмежити множину предметів, серед яких потрібно знайти предмет, який нас цікавить.

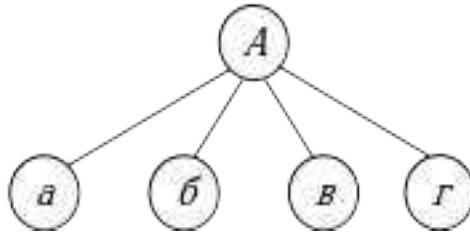
Операція поділу поняття підпорядковується спеціальним правилам.

1. Поділ поняття має бути співмірним, тобто сума об'ємів членів поділу має вичерпувати обсяг діленого поняття. Наприклад, арифметичні дії бувають:

¹⁶Знак $\subset$ у формулі слід читати: *включається, входить*.

¹⁷Характеристичною є ознака, яка належить тільки предметам указаної множини та не належить предметам іншої множини.

а) додавання; б) віднімання; в) множення; г) ділення (тут основою поділу є спосіб оперування числами).

Графічно цю ситуацію записують у вигляді формули:

$$A = a + б + в + г.$$

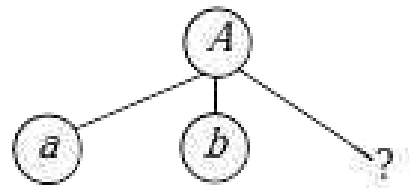
Або візьмемо ще такий приклад: *Студенти бувають заочної, вечірньої та денної форми навчання* (тут основою поділу є форма навчання).

При порушенні цього правила виникає дві логічні помилки:

- 1) *занадто вузький поділ;*
- 2) *занадто широкий поділ.*

Розглянемо конкретно кожен із помилок. Суть помилки *занадто вузький поділ* полягає у тому, що не всі члени поділу знайдені або перераховані. Наприклад, арифметичні дії поділяються на *додавання та віднімання*. Такий поділ буде занадто вузьким, оскільки пропущені такі види арифметичних дій, як *множення та ділення*. Або ще один приклад: *Студенти бувають денної форми навчання та вечірньої форми навчання*.

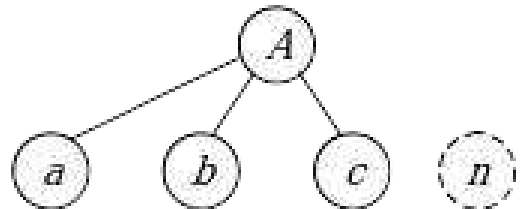
Цей поділ також буде помилковим, оскільки пропущено такий вид студентів, як *студенти заочної форми навчання*. Схематично колами Ейлера цю ситуацію можна зобразити так:

Щодо помилки *занадто широкий поділ* слід зазначити: вона виникає у ситуації, за якої у процесі поділу конкретного поняття до виявлених членів поділу

додають поняття, обсяг якого не є частиною обсягу діленого поняття. Прикладом помилки *занадто широкий поділ* може бути:

рослини поділяють на *траву, дерева, кущі, газони*. Тут поняття *газон* не є видовим поняттям для родового поняття *рослина*. Колами Ейлера цю ситуацію можна проілюструвати наступним чином:

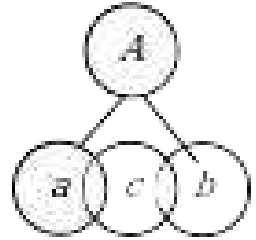
На схемі поняття *газон* винесено за межі родового поняття *рослина*. Ілюстрацією цієї помилки є приклади: *книги поділяються на художні, наукові, навчальні, довідникові та бібліотечні; студенти бувають денної форми навчання, вечірньої форми навчання та аспіранти*.

2. Поділ слід здійснювати за однією підставою.

Принаймні обсяг одного й того самого поняття можна розділити на види за кількома ознаками, але в межах конкретної процедури поділу слід дотримуватися однієї підстави. За правильного поділу члени поділу мають бути співпідпорядкованими до діленого поняття. Наприклад, *космічні об'єкти* поділяють на *планети; комети; астероїди; зірки* тощо. Тут перераховані поняття, разом підпорядковані діленому поняттю *космічний об'єкт*. При порушенні цього правила виникає помилка, що називається *підміною підстави поділу*. Суть помилки в тому, що в процесі поділу за підставу приймають кілька видових ознак. Унаслідок цього члени ділення вже не є співпідпорядкованими до діленого поняття, і між ними відсутнє відношення несумісності.

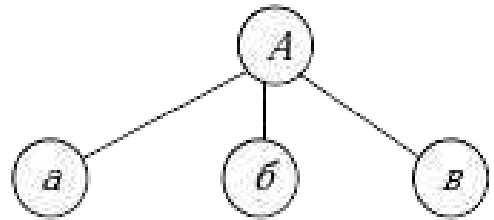

Прикладами цієї помилки є: студенти бувають *відмінники*, *трієчники* та *спортсмени*; автомобілі поділяються на *вантажні*, *легкові* та *сучасні*. Тут у кожному конкретному поділі застосовують по дві підстави. Схематично це виглядає так:

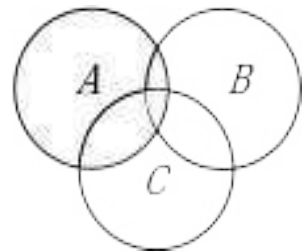

3. Члени поділу мають виключати один одного. Це правило впливає із другого правила. Суть даного правила полягає в тому, що члени поділу мають бути співвідпорядковані діленому поняттю та перебувати у відношенні несумісності між собою. Іншими словами, кожен елемент обсягу діленого поняття входить до обсягу

тільки одного члена поділу. Наприклад, *формою мислення (А) є а) поняття, б) судження в) умовивід*. На схемі це чітко видно:

У випадку, коли поділ здійснюється одночасно за кількома підставами, члени поділу перехрещуватимуться або частково збігатимуться. Наприклад, *книги бувають художні, цікаві та дорогі; студенти бувають відмінники, заочники та іногородні* тощо. У цих прикладах поділ здійснюється одночасно за трьома підставами. Схема цих прикладів:

4. Поділ має бути безперервним, тобто члени поділу мають бути онопорядкованими. Неприпустимо до членів поділу зараховувати поняття, які за обсягом безпосередньо не є видовими до діленого поняття. При порушенні цього правила виникає логічна помилка, яку називають *стрибком у поділі*. Суть цієї помилки: у

процесі поділу серед видових понять з'являються поняття, які

фактично не є видовими до діленого поняття, а такими вони є для

пропущеного члена поділу.

Насправді відбувається розрив у послідовності поділу поняття. Прикладом такої помилки може бути ситуація: Науки бувають А) *технічні*, В) *природничі*, ..., С^I) *філологічні*, С^{II}) *соціологічні*, С^{III}) *історичні*, С^{IV}) *політологічні*.

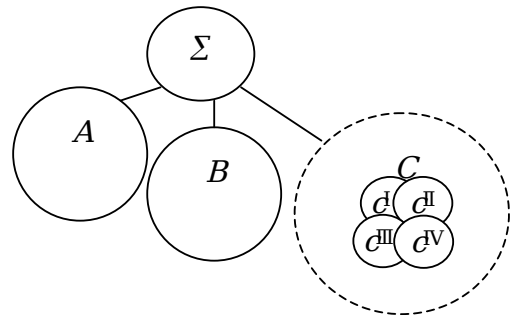

Схема цієї ситуації:

Виходить, що у процесі поділу була розірвана послідовність у виявленні членів поділу. Замість того, щоб назвати однопорядкове поняття до перерахованих раніше, *гуманітарні науки*, виписують поняття: *філологічні науки*, *соціологічні науки* тощо, які є видовими до поняття *гуманітарні науки*.

Прикладом цієї помилки буде також наступна спроба поділу поняття: *художні твори* поділяються на *поезію*, *романи*, *оповідання*, *нариси*. Логічну операцію поділу поняття слід відрізнити від процедур, які схожі з діленням поняття, але діленням поняття не є. Маються на увазі процедури поділу цілого на частини та класифікація. Розглянемо їх по чергово.

Поділом цілого на частини є процедура або дія, за допомогою якої знаходять структуру або складові частини якогось предмету чи явища. Наприклад, будинок складається із *даху*, *стіні* *фундаменту*; тиждень складається із *понеділка*, *вівторка*, *середа* тощо; книга складається зі *вступу*, *основної частини*, *висновків*;

університет складається із *факультетів, інститутів, кафедр, методичних кабінетів, лабораторій* тощо.

Якщо порівняти поділ цілого на частини та ділення поняття, то стає очевидним, що частина не є носієм ознаки цілого, у той час як будь-який член ділення є носієм ознаки діленого поняття. Наприклад, *дах не є будинком; факультет не є університетом; понеділок не є тижнем* і т. д. У той час, як трикутник є *геометричною фігурою*; планета є *космічним об'єктом*, гіпотеза є *формою пізнання*; поняття є *формою мислення* тощо.

Можна дуже просто перевірити, чи є певний перелік понять членами ділення, чи складовими частинами якогось явища або предмету. Для цього потрібно перед переліком поставити вираз *... складається із...* У випадку поділу цілого на частини отримуємо істинне або хибне судження (іншими словами, осмислене судження). А коли матиме місце ділення поняття, то матимемо неосмислене судження. Наприклад, *рік складається із січня, лютого,...* А візьмемо інший приклад: *книга складається із підручників, словників...* Для виявлення ділення поняття слід вживати перед списком членів ділення вираз *...бувають...* Наприклад, *книги бувають підручники, словники, енциклопедії...*

А тепер застосуємо цей вираз до такого переліку понять: університет буває факультети, інститути, кафедри... Одрозуміти видно, що це не перелік членів ділення, а перелік складових частин такої інституції, як університет.

Класифікація – це систематизація предметів певного класу на підставі суттєвих ознак, що належать цим предметам, або на підставі домовленості, угоди, практичної доцільності.

Класифікація буває двох видів: *природна* та *штучна*. **Природною** є класифікація, за допомогою якої систематизують предмети певного класу на підставі

суттєвих ознак, які належать цим предметам. Прикладом природної класифікації в історії науки є періодична таблиця хімічних елементів Д.І. Менделєєва, систематика тваринного світу в біології, класифікація рослин у ботаніці тощо. Наприклад, за основу систематизації хімічних елементів М.І. Менделєєв взяв суттєве відношення між атомною вагою та валентністю хімічного елементу. Це дало йому змогу розташувати кожен відомий на той час хімічний елемент у чітко визначеному місці. Наприклад, якщо Н займає першу клітинку таблиці, то цю клітинку не може зайняти ні Na, ні Ft, ні Mg ... . Мало того, подібна систематизація дозволяла передбачувати місцезнаходження в таблиці ще не відкритих елементів.

***Штучною** або допоміжною класифікацією є систематизація предметів певного класу на підставі домовленості, угоди, практичної доцільності.* Наприклад, групу студентів можна класифікувати в алфавітному порядку, за місцем проживання, за спеціалізацією ми і т.д.

Класифікацію та поділ цілого на частини широко застосовують в різних сферах людської діяльності, поряд із логічною операцією ділення поняття, але слід пам'ятати про їх специфіку та своєрідну природу, порівняно із діленням поняття.

Визначення поняття та правила визначення.

Визначенням поняття називають логічну операцію, яка розкриває зміст поняття. В розгорнутому вигляді операцію визначення можна сформулювати ще й так: ***Визначенням називають логічну процедуру, за допомогою якої відшуковують, будують який-небудь предмет, що відрізняється від інших, а також формують значення вперше вживаного терміну чи уточнюють значення вже існуючого терміну.***

Назва операції визначення походить від латинського слова *definitio* – *дефініція*. Тому часто замість назви *визначення* вживають слово *дефініція*.

За структурою операція визначення складається із:

- *визначуваного;*
- *визначаючого.*

Наприклад, **дім є будинок, пристосований для постійного проживання**. У цьому визначенні поняття **дім є визначуваним**, тобто поняттям, зміст якого розкривається.

*Та частина визначення, яка виражає способи ототожнення, розрізнення, виділення, конструювання об'єктів думки (у нашому випадку будинок, пристосований для постійного житла) називається **визначаючим**.*

Види дефініцій. У формулюванні визначення як логічної операції (що наводилось вище) можна виділити два основних завдання, які вирішує ця операція:

- *відшукує, будує який-небудь предмет, виділяє його серед інших предметів;*
- *формує значення для терміну, що вводиться вперше у комунікативний процес або уточнює значення уже вживаного терміну.*

Залежно від цих завдань усю множину дефініцій поділяють на дві підмножини:

- *реальні дефініції;*
- *номінальні дефініції.*

Реальною дефініцією називають визначення, яке ототожнює, розрізняє, будує, виділяє предмет.

Іншими словами, реальним визначенням називається визначення, за допомогою якого знаходять, розкривають, перераховують ті суттєві ознаки, які належать предметові чи явищу, що відображені у визначуваному понятті. Наприклад, в наведеному вище визначенні поняття «дім» ми нібито відсилаємо

співрозмовника чи аудиторію до предмету, який існує в дійсності і має вказані суттєві ознаки. ***Ця дійсність може бути світом, який нас оточує, світом чисел, геометричних фігур, шахматних комбінацій, правових норм, літературних персонажів, об'єктів нашої інтуїції та фантазії.***

Назва «***номінальне визначення***» походить від латинського слова «*nomina*», що у перекладі означає «ім'я», «назва».

В нашому випадку це слово використовують наступним чином.

Номінальним визначенням називається визначення за допомогою якого розкривають значення якогось слова, терміну, імені, назви.

Всі тлумачні словники є списком номінальних визначень. Саме в цих словниках ми дізнаємося про походження терміну, назви і т.д. Саме завдяки цим словникам ми знаємо як і в яких випадках користуватися тим, чи іншим терміном.

Перетворимо наведене вище реальне визначення поняття «дім» в номінальне.

«Дім називають будинок, який пристосований для постійного проживання». Буквально ми тут маємо на увазі: «Словом «дім» називають.....».

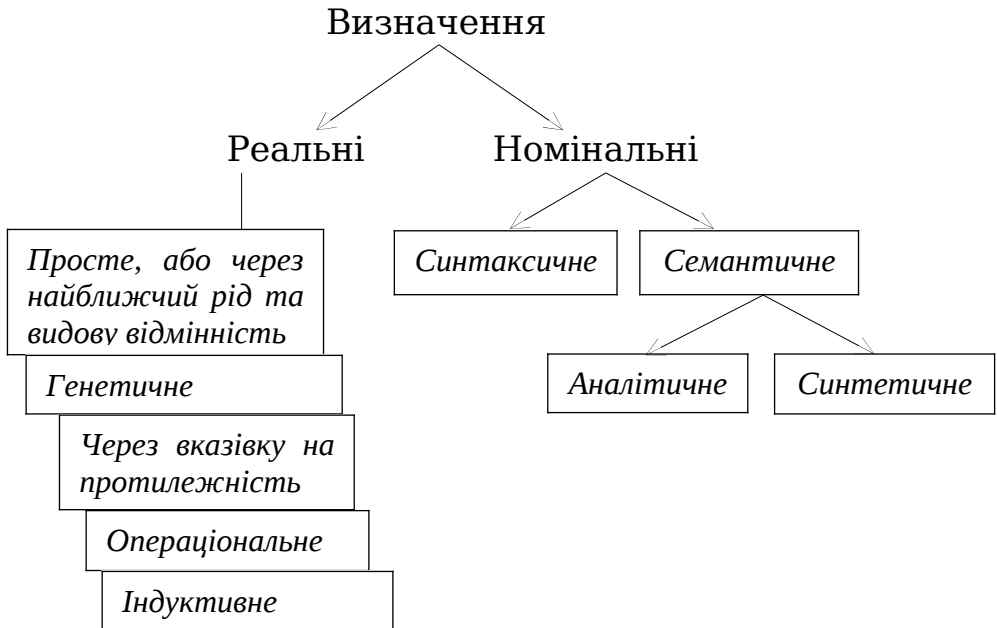
Після загальних зауважень щодо поділу дефініцій на реальні та номінальні розглянемо конкретні види реальних і номінальних визначень.

До реальних визначень належать:

- *визначення через найближчий рід і видову відмінність, або просте визначення;*
- *генетичне визначення;*
- *визначення через вказівку на протилежність;*
- *операціональне визначення;*
- *індуктивне визначення.*

До номінальних визначень відносять синтаксичні та семантичні. Семантичні в свою чергу діляться на аналітичні та синтетичні.

На схемі цей поділ виглядає наступним чином:

Розглянемо види реальних визначень.

Суть дефініції *через найближчий рід і видову відмінність* полягає в тому, що спочатку знаходять найближче родове поняття для визначуваного поняття, а потім перераховують характерні видові відмінності.

Наприклад, візьмемо наведене вище визначення поняття «дім», яке є визначенням через найближчий рід і видову відмінність. В цьому визначенні ми вказуємо найближче родове поняття «будинок» до визначуваного поняття «дім». Ми могли б взяти і таке родове поняття як «споруда». Але спорудою є і міст, і телевежа, і аеропорт і т.д. Прикладами цього виду визначення будуть: **«Республіка - це форма правління, за якої усі вищі органи державної влади обираються народом, або формуються загальнонаціональними представницькими установами»;** **«Автократія - це**

монархія в якій відсутні справжні представницькі установи». Визначення через найближчий рід і видову відмінність є найбільш поширеним.

Наступним видом реального визначення є генетична дефініція. Назва генетичне визначення походить від грецького слова «генезис», що в перекладі означає – походження, виникнення, становлення. В нашому випадку ми користуємося цим словом так. **Генетичним називається визначення яке розкриває процес побудови, походження, виникнення предмету чи явища, що відображені у визначуваному понятті.** Цей вид визначення використовують в точних науках. Наприклад, *Коло – це крива замкнена лінія, яку отримують у результаті руху точки на однаковій відстані від центру; Куля – це тіло, яке утворюється обертанням півкола навколо діаметра.*

У випадку коли потрібно дати визначення найбільш широким, загальним поняттям науки, тобто категоріям, то тоді використовують такий вид реальної дефініції як **визначення через вказівку на протилежність.**

Нагадаємо, що категорія це найбільш широке поняття конкретної науки, яке відображає якийсь аспект, сторону предмету цієї науки. Уже по назві категорій ми можемо сказати до якої науки вони відносяться.

Наприклад, «епоха», «ера» (історія); «прискорення», «енергія», «сила» (фізика); «сутність», «явище», «причина» (філософія) і т.д.

В цих випадках знайти найближче родове поняття безперспективно.

Тому використовують **визначення через вказівку на протилежність.**

Отже, **визначенням через вказівку на протилежність,** називається таке реальне визначення,

в якому зміст визначуваного поняття розкривається через протилежне йому поняття.

Наприклад, **«Випадковість - це форма прояву та доповнення необхідності», «Форма - це спосіб існування змісту»** і т.д.

Операціональна дефініція розповсюджена в експериментальних науках. **Операціональним визначенням називають такий вид реальної дефініції, який полягає в опису специфічних експериментальних операцій для знаходження тих чи інших об'єктів.** Наприклад, Луг - це хімічна речовина, яка зафарбовує лакмусовий папірець у синій колір; Ять-мідянка - зелена фарба, яку отримують шляхом окислення міді.

До реальних дефініцій належить також індуктивне визначення. **Індуктивним визначенням є процедура, що передбачає:**

1) явну вказівку на вихідні елементи (вони або повністю перераховуються, або дається критерій, за яким можна виділити їх із певної множини);

2) правила утворення із вихідних елементів похідних;

3) обмеження, яке вказує, що, окрім наведених в пункті 1) та утворених відповідно до пункту 2) немає жодних інших об'єктів, які б належали множині, що визначається.

Цей вид дефініцій має розповсюдження в математиці, сучасній логіці. Візьмемо для прикладу дефініцію формули у мові класичної логіки висловлювань:

1. Будь-яка пропозиційна змінна (p, q, r) є формулою;
2. Якщо p - формула, то $\neg p$ - теж формула;
3. Якщо p та q - формули, то вираз

$(p \& q), (p \vee q), (p \supset q), (p \leftrightarrow q)$ - теж формули;

4. Ніщо, крім виразів, перерахованих в 1-3, не є формулою у мові класичного числення висловлювань.

Номінальні дефініції поділяють на синтаксичні та семантичні, а семантичні – на аналітичні та синтетичні.

Синтаксичним називається визначення, в якому вказується, як можна замінити знаки або їх сполучення іншими (зазвичай коротшими), знаками або їх сполученням. Синтаксичним визначенням буде дефініція операції об'єднання множин:

$$A \cup B \stackrel{\text{def}}{=} \{x \mid x \in A \vee x \in B\}.$$

У такий самий спосіб можна визначити число 0. 0 – це таке число, яке після множення його на будь-яке числом n дає 0, тобто відповідає рівності $0 \times n = 0$. Граматичні знаки, коми, крапки, дужки тощо також визначаються синтаксично. Синтаксичні визначення використовують, як правило, в математичних та логічних численнях.

Семантичним називається визначення, яке певному позначенню ставить у відповідність предмет, охарактеризований через його відмінні ознаки. Наприклад, Слово "п'ятикутник" означає багатокутник із п'ятьма сторонами.

Семантичні визначення, як уже зазначалося, мають дві підмножини:

- аналітичні визначення;
- синтетичні визначення.

Аналітичним визначенням називається такий вид семантичних дефініцій, який розкриває значення термінів, що уже вживаються у даній мові, чи даній науці. Прикладами аналітичних визначень є визначення слів, що входять до тлумачних словників. Формою аналітичного визначення може бути вираз: Під терміном T у науці N розуміють ... . Наприклад, "під терміном нормативний акт у юридичній практиці розуміють правовий акт держави, в якому містяться накази – норми

права, що регулюють суспільні відносини певного виду". Або "під терміном *закон* у філософії розуміють необхідний, суттєвий, загальний зв'язок між предметами та явищами". Аналітичні визначення вживають частіше за все тоді, коли один і той самий термін у різних науках використовується у різному значенні.

Синтетичним визначенням називається такий вид семантичних дефініцій, який розкриває значення терміну, що вперше вводиться, або уточнює значення терміну, що вже наявний у даній мові чи даній науці. Прикладами синтетичних визначень є визначення вперше введених термінів: *правова держава; ринкова економіка; харизма; креатив* тощо.

Залежно від того, який характер має визначуване поняття, дефініції поділяються на *явні* та *неявні*.

Явною дефініцією є таке визначення, в якому визначуване представляє предмет або явище у вигляді сукупності суттєвих ознак. Іншими словами, у явних визначеннях завжди за визначуваним поняттям стоїть реально існуючий предмет, явище або термін, який їх позначає.

Неявною дефініцією є визначення, в якому визначуване стає зрозумілим із контексту.

До основних видів явних визначень належать: визначення через найближчий рід і видову відмінність, генетичне визначення, визначення через указівку на протилежність, операціональне.

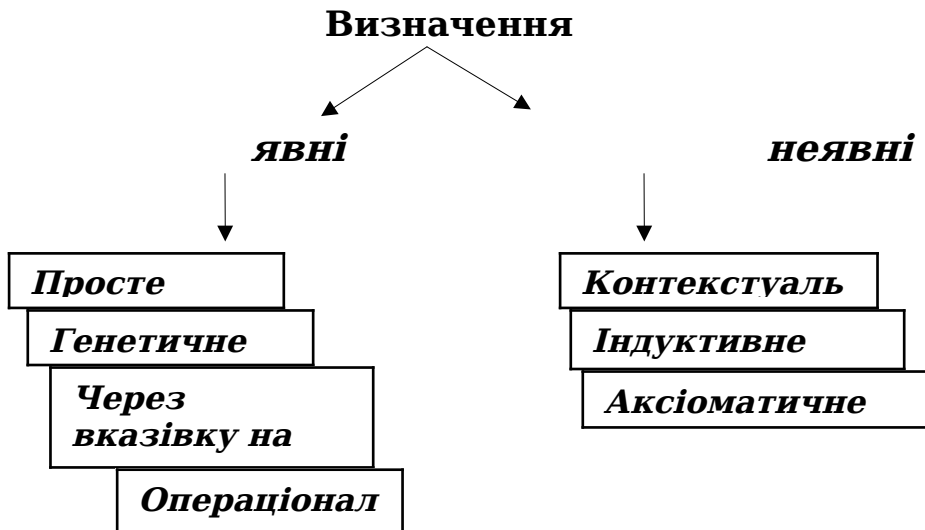
Видами неявних визначень є: *контекстуальне, індуктивне, аксіоматичне*.

Контекстуальними є визначення, в яких визначуване поняття пояснюється, розкривається через відношення термінів контексту. Прикладами контекстуальних визначень є визначення службових слів у граматиці, $\sin$, $\cos$, $>$ у математиці.

Індуктивним визначенням, як уже зазначалося, є *дефініція*, яка дозволяє із сукупності вихідних об'єктів за допомогою спеціальних операцій утворювати нові об'єкти. За допомогою індуктивних визначень здійснюють визначення натурального числа в математиці, формули в сучасній логіці.

Аксіоматичним визначенням називають *дефініцію*, яка розкриває значення вихідних понять теорії на основі фундаментальних властивостей аксіом.

На схемі види явних і неявних визначень виглядають наступним чином.

Операція визначення поняття підпорядковується спеціальним правилам.

1. Визначення має бути співмірним. Це означає, що об'єми визначуваного та визначаючого понять мають вичерпувати один одного, тобто мати одне й те саме значення. Наприклад, у визначенні: *Планета – це космічний об'єкт, який рухається еліптичною орбітою навколо Сонця* визначуване поняття *Планета* (А) та визначаюче поняття *космічний об'єкт, який рухається навколо Сонця* (В) збігаються, є

тотожними, указують на один і той самий об'єкт. Це видно й на схемі.

Прикладами співмірних визначень є: *Історія – це наука, що досліджує минуле суспільства з метою адекватної оцінки сучасного стану суспільства та визначення перспектив розвитку суспільства у майбутньому; Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, що діє постійно й творить закони; Папство – релігійний монархічний центр католицької церкви, який очолює Папа Римський; Монархія – форма правління, за якої державна влада зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха і спадково передається і т.д.* При порушенні цього правила виникають логічні помилки:

- а) *занадто широке визначення;*
- б) *занадто вузьке визначення.*

Суть логічної помилки *занадто широкого визначення* полягає в тому, що в процесі визначення через найближчий рід та видову відмінність береться не специфічна видова ознака виду, що визначається, а ознака, властива й іншим видам даного роду. Унаслідок цієї помилки об'єм визначаючого поняття є більшим від об'єму визначуваного поняття. Визначення, які містять таку помилку: *Історія – наука про людське суспільство; Монархія – форма правління державою* тощо.

Наступною помилкою при порушенні цього правила є *занадто вузьке визначення*. Суть цієї помилки полягає в тому, що в процесі визначення обирається не видова ознака, а ознака, що належить підвиду або індивіду. Це приводить до того, що об'єм визначаючого поняття є вужчим від об'єму визначуваного поняття. Приклади *занадто вузьких* визначень: *Історія – це наука про виникнення, існування, розвиток античного суспільства.*

2. Визначення не має утримувати в собі кола.

Це правило вимагає, щоб поняття не визначалося саме

через себе. При порушенні цього правила виникає логічна помилка *хибне коло*, що має два різновиди:

- а) *коло у визначенні*;
- б) *тавтологія у визначенні*.

Суть помилки *коло у визначенні* полягає в тому, що в процесі визначення за визначаюче поняття приймають таке, що визначається за допомогою першого. Приклади визначень, які утримують помилку *коло у визначенні*: *Логіка – наука про закони логіки*; *Історія – це наука про історичні явища*; *Монархія – це правління державою монархом*.

Другим різновидом помилки *коло у визначенні* є *тавтологія* (або *тавтологічне визначення*). Тавтологія теж утворює коло у визначенні, але в більш вираженій формі. Це відбувається завдяки тому, що визначаюче поняття більш виражене, більш буквально повторює визначуване поняття. Наприклад, *Історія – це наука про історію*; *Монархія – це монархічна держава*.

Логічну помилку *тавтологія у визначенні* не слід змішувати з такими виразами: *історія є історія*; *держава є держава*; *закон є закон*; *факт є факт*. Перераховані вирази не є визначеннями. Наприклад, вираз *факт є факт* не є дефініцією, у ньому лише стверджується, що факт є фактом, і тому до нього слід підходити як до факту, сприймати його з урахуванням усіх його суттєвих ознак, виявів і модифікацій, і поза цим поняття факт мислити не можна.

3. Визначення, за можливості, не має бути заперечувальним. Це правило передбачає основне завдання дефініції – розкрити, які суттєві ознаки входять до змісту визначуваного поняття. Іншими словами, у ході визначення відбувається констатація суттєвих ознак, що складають зміст визначуваного поняття.

У заперечувальному визначенні фіксується лише відсутність ознак у змісті визначуваного поняття та не вказується, які ознаки мають складати зміст

визначуваного поняття. Наступні вирази не є дефініціями: *Геологія - це не географія; Республіка - це не монархія* тощо. Ці вирази зовні схожі на визначення, але визначеннями не є. Вони не розкривають зміст визначуваного поняття.

Слід зазначити, що вимога, яка міститься в цьому правилі, не є універсальною. Бувають випадки, коли для предметів та явищ важливим, суттєвим є не наявність певних ознак, а їх відсутність. У цих випадках застосовують заперечувальну форму визначення. Зазвичай ці визначення найбільш поширені в геометрії, математиці, сучасній логіці тощо. Наприклад, *Паралельними лініями є лінії, які ніколи не перетинаються; Непарним називається число, яке не ділиться на 2.*

4. У процесі визначення неможна використовувати метафори, порівняння, різноманітні літературні прийоми. Метафори, порівняння широко використовують у практиці міркування, у спілкуванні; вони роблять певні ознаки предметів та явищ більш мальовничими, привабливими, але при цьому (і це найголовніше!) вони не можуть відобразити, представити суть ознак, що складають зміст поняття. Тому такі прийоми не є науковими дефініціями. Застосовуючи метафори, порівняння, різноманітні літературні прийоми, ми робимо нашу мову живою, барвистою, образною, такою, що сприяє глибшому взаєморозумінню. І все ж таки, слід пам'ятати, що такі прийоми не мають нічого спільного з логічною операцією визначення поняття. Наприклад, *Скрипка - королева оркестру; Закон - це меч правосуддя; Совість - це внутрішній суддя; Архітектура - це музика, втілена в камені.* Кожен із наведених прикладів свідчить про те, що за їх допомогою не можна відрізнити визначуваний предмет від схожих із ним, не можна виділити сутність

предмету, що представлений у визначуваному понятті. Тут лише своєрідним чином акцентується, звертається увага на одну ознаку предмету, важливу в деякому відношенні.

Чітке дотримання описаних правил гарантує відсутність помилок у здійсненні операції визначення поняття та забезпечує ясність, послідовність, несуперечливість наших міркувань у цілому.

Дотримання наведених правил допомагає формулювати ясні, правильні визначення, які допомагають збагнути власні знання та передати ці знання іншим у ясній і доступній формі.

Крім логічної операції визначення поняття у практиці міркувань широко використовують *процедури, що подібні до визначення, але такими не є*. Зокрема, це:

- *опис*;
- *характеристика*;
- *порівняння*;
- *розрізнення*;
- *остенсивне визначення*.

Описом називають процедуру, яка полягає у перерахуванні ознак, що більшою або меншою мірою розкривають певний предмет. Опис застосовують при оцінці місця злочину чи пригоди, персонажів художніх творів, місцевості, виду рослин, тварин тощо. Наприклад, «...на возі сиділа гарненька донька з круглим личком, з чорними бровами, що рівними дугами зводилися над ясними карими очима, з безжурним сміхом рожевих уст, з пов'язаними на голові червоними й синіми стрічками, що разом з довгими косами і пучком кольорових квітів багатою короною лежали на її чарівній голівці» (М.В. Гоголь, Сорочинський ярмарок)».

«Богослов був поставний, плечистий чолов'яга і дуже чудну вдачу мав: усе, що б не лежало коло нього, він доконче вкраде. В усьому іншому натура був тяжко

похмурої і, напившись п'яний, ховався в бур'яні, тож семінарія багато мусила труду прикласти, щоб там його знайти» (М.В. Гоголь, «Вій»).

Характеристикою називають прийом, за допомогою якого вказують якісь помітні ознаки предмету, важливі у певному відношенні. Характеристика може бути повною або неповною, позитивною або негативною, усебічною або однібічною, але вона має завжди бути об'єктивною. Іноді характеристика може мати лише одну ознаку. Наприклад, *Ньютон* – геніальний фізик.

Порівнянням називають процедуру ознайомлення з предметом, коли визначення неможливе або не потрібне. Порівняння, власне, є способом пояснення специфіки предметів через аналогію і, головним чином, через метафори. Наприклад, *Природа* – *Вчитель людини*; *Столиця* – *серце держави*; *Бавовна* – *біле золото* тощо.

Розрізнення – це прийом, за допомогою якого відрізняють один предмет від інших, схожих із ним. Прикладом розрізнення може бути фіксація особливих прикмет при розшуку людей чи зниклих речей.

Остенсивним визначенням називають процедуру, яка полягає в демонстрації предмета (у вказівці на предмет). Наприклад, коли демонструють предмет і називають його *Це будинок*; *Це телевізор*; *Меблі* – *це столи, шафи, стільці* тощо.

Отже, логічна операція визначення поняття виконує важливу функцію у наукових дослідженнях і практиці міркування. За допомогою дефініції підсумовують знання про предмет, полегшують пошук предмета, який становить дослідницький чи практичний інтерес, розкривають значення термінів, і, нарешті, дефініція є важливим засобом скорочення складних описів, засобом скорочення окремих міркувань у наукових теоріях.

Конт рольні запитання та вправи

I

1. Види ознак предмета думки.
2. Дефініція змісту поняття.
3. Родові та видові ознаки.
4. Дефініція обсягу поняття.
5. Типологія видів понять.
6. Логічні відношення між сумісними поняттями.
7. Логічні відношення між несумісними поняттями.
8. Обмеження та узагальнення понять.
9. Структура операції поділу понять.
10. Види поділу понять.
11. Правила поділу понять і можливі помилки при їх порушенні.
12. Природна та штучна класифікація.
13. Розчленування цілого на частини.
14. Види визначення.
15. Структура операції визначення понять.
16. Види реальних дефініцій.
17. Види номінальних дефініцій.
18. Правила визначення.
19. Процедури, подібні до визначення поняття.

II

1. Дайте логічний аналіз перелічених понять: *юридична особа; неуспішність; роман Л.М. Толстого; футбольна команда; метал, який не проводить електричний струм; центральне тіло Сонячної системи; кредитор.*

2. Установіть обсяг таких понять: *основні формально-логічні закони; місто; держава; справедливість; наукова бібліотека.*

3. Наведіть приклади збірних понять.

4. Які пари предметів увійдуть до обсягу понять: *ровесник; учитель; брат; столиця*.

5. Які із наведених предикатів є одномісними, двомісними, тримісними: *талановитий; сестра; знаходитися між.. ..*

6. Наведіть приклади синонімів та омонімів.

7. Наведіть приклади понять, які б перебували у відношенні тотожності із такими поняттями: *квадрат; адміністративний, економічний, культурний центр держави; злочин; підручник*.

8. Зобразіть у вигляді колових схем відношення між такими поняттями:

а) *військовослужбовець; капітан; полковник; викладач;*

б) *юрист; депутат; лауреат;*

в) *чотирикутник; паралелограм; ромб; квадрат; прямокутник*.

9. Знайдіть поняття, обсяг якого частково збігається з обсягом даного: *лікар; метал; європейська держава; учень*.

10. Чи правильно здійснено поділ понять:

а) *картини бувають історичні та пейзажні;*

б) *клімат буває холодний, помірний, жаркий, морський і континентальний;*

в) *науки поділяють на гуманітарні, природничі, технічні та біологічні*.

11. Чи правильно здійснено визначення таких понять? Якщо ні, то які правила порушені:

а) *фізика - це наука про фізичні явища;*

б) *логіка - це наука про мислення;*

в) *географія - це не геологія;*

г) *демократ - це людина, яка дотримується демократичних поглядів;*

д) *планета - це космічний об'єкт, на якому існує життя*.

12. Наведіть приклади номінальних дефініцій і переформулюйте їх у реальні.

Розділ 3

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І ЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДЖЕННЯ

3.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУДЖЕННЯ. СУДЖЕННЯ, РЕЧЕННЯ, ВИСЛОВЛЮВАННЯ.

Судження є однією із форм мислення. Існує кілька дефініцій судження. Наведемо найбільш уживані:

Судження - це думка, в якій стверджується наявність або відсутність властивостей у предметів, відношень між предметами, зв'язків між ситуаціями.

Судження є такою думкою, в якій при її висловлюванні дещо стверджується про предмети дійсності та яка об'єктивно є істинною або хибною й при цьому неодмінно однією із двох.

Судження - це думка, в якій стверджується або заперечується зв'язок між об'єктами та ознаками.

Судження - це думка, що виражається розповідними реченнями та є істинною або хибною.

За змістом наведені дефініції однакові (ідентичні). Вони відрізняються лише словесним оформленням. Надалі користуватимемося наступною дефініцією судження:

**Судження - це така форма мислення,
яка відображає зв'язок між предметом та його
ознакою.**

Наприклад,

- 1 Гіпотеза є формою пізнання.
- 2 Сократ - сучасник Платона.

3 *Існують рідкісні книги.*

За логічною структурою судження складається із таких частин:

- *предмет думки;*
- *ознака предмету думки;*
- *зв'язок предмету думки та його ознаки.*

Предметом думки в судженні є те, про що говориться в судженні. Предмет думки в судженні – це фактично те, на що спрямована думка, що виділяє думка, на чому концентрується увага.

Предмет думки називають суб'єктом судження та позначають великою буквою латинського алфавіту *S*. Суб'єктів у судженні може бути один (приклад 1, 3), або кілька (приклад 2). Саме суб'єкти представляють предмети, стосовно яких у судженні щось висловлюється, щось приписується.

Також слід мати на увазі, що предмет думки у судженні – це не лише реальні речі та явища, що нас оточують. Предмет думки, як уже зазначалось, вище, це все, на що спрямована наша думка. Тобто це й реально існуючі речі, й об'єкти нашої уяви, інтуїції. Наприклад, у судженні *Тарас Бульба – запорізький козак* суб'єкт представляє особистість, яка існує у світі, створеному генієм М.В. Гоголя. Або взяти судження: *Пегас – крилатий кінь*. Суб'єкт цього судження існує у світі, що вибудований давньогрецькою міфологією.

Ознакою предмету думки в судженні є те, що говориться про предмет думки в судженні. Ознаку предмету думки в судженні називають предикатом судження та позначають великою літерою латинського алфавіту *P*. Слово *praedicatum* латинського походження – *сказане, приписане, вимовлене*. Перша буква у цьому

слові є позначкою для ознаки предмету думки, або логічного присудку.

Предикат – це та частина судження, яка відображає, фіксує те, що висловлюється, приписується предметам, які представляють суб'єкти в судженні. Наприклад, у судженні *Арістотель є давньогрецький філософ* суб'єкт – *Арістотель*, предикат – *давньогрецький філософ*. У судженні *Арістотель – учень Платона* маємо два суб'єкти – *Арістотель* і *Платон*. Наведені судження показують, що суб'єкт вказує на те, що (або кого) мають на меті охарактеризувати, описати в судженні, а предикат представляє саму характеристику.

Таким чином, знайти суб'єкт судження – означає відповісти на питання *Що характеризується в судженні?* А щоб знайти предикат, слід відповісти на запитання *Яким чином можна охарактеризувати предмети, які представляють суб'єкт, або суб'єкти?*

Третьою частиною структури судження є **логічна зв'язка**, яка фіксує, представляє притаманність або непритаманність довільної ознаки предмету думки. У природній мові логічна зв'язка представляється словами *є, не є* (одиничне число), або *суть, не суть* (множинне число):

Земля є планета.

Усі планети суть космічні об'єкти.

Іноді логічну зв'язку пропускають:

Київ – столичне місто.

Метали – прості речовини.

Отже, логічна структура судження складається із суб'єкта (*S*), предиката (*P*) і логічної зв'язки (*є*, або *не є*). Схематично це записують у вигляді формули *SєP* або *Sне єP*. *S* і *P* називають термінами судження. Слово *термін* взяте із латинської мови та перекладається як *межа, граничне поняття*. Саме в межах суб'єкта (*S*) і

предиката (*P*) існує судження як цілісна закінчена думка: *Автомобіль (S)– транспортний засіб (P); Комета (S) не має ознак планети (P)* тощо.

При аналізі судження слід звернути увагу на таку процедуру, як *логічний наголос*. Дамо визначення логічного наголосу. **Логічний наголос**–це виявлення основного змісту судження шляхом уточнення зв'язку між предметом думки в судженні та рештою елементів судження. Логічний наголос в судженні виділяє саме суб'єкт судження, указує на те, що намагаються охарактеризувати у судженні.

Проілюструємо зміну логічного змісту судження, залежно від перенесення логічного наголосу з одного слова на інше в реченні, яке є носієм судження:

Сергі́й завт ра пої́де до Варшави

(саме Сергій, а ніхто інший мандруватиме до Варшави, або Людина, яка поїде завт ра до Варшави, є Сергій).

Сергі́й завт ра пої́де до Варшави

(день від'їзду Сергія до Варшави саме завтрашній).

Сергі́й завт ра пої́де до Варшави

(саме сухопутним транспортом Сергій діставатиметься Варшави).

Сергі́й завт ра пої́де до Варшави

(місто, куди поїде Сергій завтра, - Варшава).

Слід мати на увазі, що неправильна постановка наголосу веде до спотворення смислу судження, до логічних помилок.

Виділяючи основні структурні частини судження, слід звернути увагу на суттєву відмінність між поняттями *логічний підмет* (суб'єкт судження) і *логічний присудок* (предикат судження), з одного боку та *граматичний підмет і присудок*–з іншого. Установлення суб'єкту та предикату дозволяє визначити

смысл судження, саме вказати на умови істинності характеристики судження.

У той час, як граматичний підмет і присудок характеризують просте речення зовсім з іншого боку, мають на меті зовсім інший зріз аналізу. Наприклад, у реченні *Старанному студенту властива організованість* підметом є *організованість*, а присудком *властива*. Коли ж мати на увазі, що це речення є носієм атрибутивного судження, то в судженні суб'єктом буде *старанний студент*, а предикатом *властива організованість*.

Хоча бувають випадки, коли суб'єкт і предикат судження збігаються з підметом і присудком того речення, яке містить в собі це судження: *Книга є джерело інформації*.

З погляду граматики в простому реченні може бути лише один підмет, у простому ж судженні може бути два й більше суб'єктів. Наприклад, якщо наведене вище судження, забігаючи наперед, тлумачити як судження з відношеннями, то суб'єктами будуть *старанний студент* та *організованість*, а предикатом – *властиво*.

Таким чином, поділ простого речення на підмет і присудок носить суто лінгвістичний характер і для логіки є байдужим.

Оскільки судження є однією із форм абстрактного мислення, то його матеріальним втіленням, матеріальною реалізацією є мова, конкретніше – речення. **Але хоча будь-яке судження і реалізується у реченні, не всі речення виражають судження.** Із усієї множини речень (розповідні, питальні, окличні) лише розповідні виражають судження. Наприклад, суджень не виражають речення: *Хто сьогодні спізнився на лекцію? Принеси книжку!*

Визначивши, що кожне судження неодмінно втілюється у розповідному реченні, цілком слушно виникає питання: *Що розуміється під судженням: думка*

поза мовними засобами, які її виражають, чи думка разом із засобами її мовного втілення? Слід зазначити, що в літературі зустрічаються в основному, дві точки зору. Одна зводиться до того, що судження потрібно розуміти як висловлювання, як речення, тобто як думку, що втілена у певному мовному відрізку. Відповідно до цієї точки зору одна й та ж сама думка, яка міститься у реченнях різних мов (напр., українська, польська, китайська тощо), є різними судженнями.

Друга точка зору полягає в тому, що судження розглядається у відносній незалежності, відірваності від мовного виразу. Це своєрідна абстракція від речень різних мов, на які може бути перекладене дане судження. Іншими словами, судження у такому тлумаченні є те спільне, що залишається при перекладі розповідного речення з однієї мови іншою.

Обидві точки зору мають право на існування та можуть бути використані при аналізі судження як форми мислення.

У звичайному комунікативному процесі такі поняття, як *речення, судження, висловлювання* вживаються як однакові, тотожні. Але коли судження розглядають як одна із форм мислення, що досліджує традиційна логіка, то тут чітко слід розрізняти ці поняття, виявляти специфіку кожного із понять.

Оскільки речення розглядається як знак, то знак, з позиції семантики, повинен мати смисл і значення. Виявляється, що смислом розповідного речення (як знаку) є судження (тобто думка, зафіксована у реченні) або інформація, яку несе в собі речення (*щосьпро щось стверджується або заперечується*), а значенням - оцінка відповідності речення тому, про що йдеться у реченні (тобто *істина* чи *хиба*). Зазначене дає можливість сформулювати таку дефініцію:

Висловлювання – це речення,²² смислом якого є судження, а значенням – такі логічні об'єкти, як істина або хибна.

Оскільки традиційна логіка досліджує форми мислення, розглядає їх як своєрідні способи освоєння, відображення дійсності, то в ній ідеться про *поняття, судження, умовивід* як форми мислення.

Сучасна ж логіка, як другий етап логіки у розвитку єдиної логічної науки, бере до уваги мову як втілення мислення, або іншими словами, досліджує смисловий бік мови. Тому у сучасній логіці говорять не про *поняття, судження, умовивід*, а про *терміни, висловлювання*, їх комбінації і відношення (тобто про висновки).

Отже, коли у традиційній логіці вживається термін *висловлювання* як рівноцінний терміну *судження*,²³ то мається на увазі, що висловлювання як об'єкт сучасної логіки може моделювати судження, бути одним із варіантів представлення судження, особливо коли йдеться про судження з відношеннями та про складні судження. Усе це дає можливість вживати в певних межах терміни *судження* та *висловлювання* як однопорядкові. Але коли ми говоримо про специфіку дослідження предмета логіки в історично першій частині (традиційній логіці) і в історично другій частині (сучасній або символічній логіці), то необхідно враховувати зазначені вище нюанси.

3.2. ВИДИ ПРОСТИХ СУДЖЕНЬ. РОЗПОДІЛЕНІСТЬ ТЕРМІНІВ У КАТЕГОРИЧНОМУ СУДЖЕННІ.

---

²²Тут мається на увазі розповідне речення.

²³Замість терміна *категоричне судження* вживають термін *категоричне висловлювання*, замість терміна *складне судження* – *складне висловлювання*.

Розглянемо види суджень. Усю множину суджень можна поділити на дві підмножини: *прості* та *складні судження*.

Простим називають таке судження, в якому жодна логічна частина не є окремим судженням. Або простим називається судження, яке не має самостійних частин. Наприклад, *Книга є джерелом інформації*. Якщо відняти будь-яку частину цього судження (*книга* або *джерело інформації*), то окремо взята, вона не буде судженням, а вихідне судження як цілісний об'єкт зруйнується.

Складним називають таке судження, що складається із двох або більше простих суджень, які пов'язані логічними сполучниками, а кожна із його правильних частин буде окремим судженням.

Наприклад,

1. *Гіпотеза й теорія - форми пізнання.*

2. *Якщо студент здібний, то він матиме гарні результати на сесії тощо.*

Ці два судження є складними, оскільки кожне із них можна розкласти на два простих судження. У першому судженні: *прості судження Гіпотеза - форма пізнання; Теорія - форма пізнання* поєднуються логічним сполучником *і*. У другому - *Студент - здібний; Студент має гарні результати на сесії* поєднуються логічним сполучником *якщо, то*.

Зупинимось на аналізі простих суджень.

За характером ознаки, яка представлена предикатом судження, розрізняють такі види:

а) *атрибутивні;*

б) *судження з відношеннями, або судження про відношення;*

в) *судження існування.*

Назва *атрибутивне судження* походить від латинського слова *attributum*, що в перекладі означає

невід'ємна, суттєва, необхідна властивість, без якої предмет чи явище не може існувати, бути самим собою. У зв'язку з цим вживаними є звороти: атрибути держави; атрибути влади тощо.

У нашому випадку цей термін застосовують наступним чином: *атрибутивним* називають таке просте судження, предикат якого представляє таку ознаку, як *властивість*. Можна ще й так визначити атрибутивне судження: **Атрибутивним судженням** називається такий вид простих суджень, в яких ідеться про притаманність предметам якихось властивостей, або про їх відсутність у предмета. Наприклад, *Франція є республікою; Жоден мій знайомий не має вищої освіти тощо.*

Судженням із відношеннями називають вид простих суджень, в яких предикат представляє таку ознаку, як відношення між предметами. Наприклад, *Київ розташований вище по Дніпру ніж Канів; Мій приятель не знає мого брата тощо.* У першому судженні стверджується, що відношення *розташований вище по Дніпру* має місце між двома предметами *Києвом і Каневом*. У другому судженні заперечується, що відношення *знає* має місце між *моїм приятелем і моїм братом*.

Судженням існування називають вид простих суджень, в яких предикат виражає існування, наявність (буття) предмета. Наприклад, *Є люди, які можуть прогнозувати майбутнє; Не існує життя на Місяці тощо.* У першому судженні стверджується існування людей, здатних до прогнозування. У другому судженні заперечується наявність живого на такому космічному об'єкті, як Місяць.

Названі види суджень називають категоричними. **Категоричним** називають судження, в якому

однозначно, безумовно, категорично якась ознака стверджується або заперечується за предметом думки.

У традиційній логіці із усіх категоричних суджень основна увага приділяється *атрибутивному судженню*. Це було зумовлено тим, що засновник логіки Арістотель брав атрибутивне судження за вихідний матеріал при побудові своєї теорії умовиводу – силогістики. Тому в подальшому, коли йтиметься про категоричні судження, то ми матимемо на увазі саме атрибутивні судження.

Категоричні судження поділяються на види за кількістю та якістю.

За якістю виділяють:

- *стверджувальні;*
- *заперечувальні.*

Стверджувальним називають судження, в якому відображена наявність у предмета думки якоїсь ознаки. Наприклад, *Ідея є формою пізнання.*

У той самий час **заперечувальним** називатимемо судження, в якому відображена відсутність у предмета думки якоїсь ознаки. Наприклад, *Хімія не є гуманітарною наукою.*

За кількістю категоричні судження поділяються на *одиничні, загальні, часткові.*

Одиничним називають таке категоричне судження, в якому суб'єктом виступає одиничне поняття. Наприклад, *Автор "Кобзаря" є відомим художником.*

Загальним називають таке категоричне судження, у якому суб'єкт представляє весь клас предметів. Наприклад, *Трапеція є геометричною фігурою.*

Частковим називають атрибутивне судження, в якому суб'єкт представляє частину класу досліджуваних предметів. Наприклад, *Більшість моїх приятелів має вищу освіту.*

Як уже зазначалось, залежно від того, стверджується чи заперечується якась ознака за предметом, судження поділяють на *стверджувальні* та *заперечувальні*. За підставу поділу береться характер зв'язки. У стверджувальному судженні зв'язка представлена словами *є* або *суть*, у заперечувальному – *не є* або *не суть*.

Але тут слід мати на увазі, що вирази природної мови, які є носіями цих суджень, не завжди сприяють чіткому розрізненню стверджувальних і заперечувальних суджень. У силу цього поділ суджень на стверджувальні та заперечувальні має відносний характер, залежно від того, до якої структурної частини належить частка *не* (власне до зв'язки, чи до предикату судження). Наприклад, судження *Деякі мої приятелі не мають вищої освіти* можна тлумачити по-різному:

- 1 *Деякі мої приятелі не є людьми з вищою освітою.*
- 2 *Деякі мої приятелі є люди без вищої освіти.*

З метою усунення подібних двозначностей при тлумаченні категоричних суджень у логіці застосовують поділ категоричного судження одночасно за двома підставами й за кількістю та якістю. Тут може виникнути питання, а чи не суперечить такий поділ відомому правилу операції ділення поняття, коли поділ має здійснюватись лише за однією підставою? Справа в тому, що цей поділ є вимушеним винятком із правил задля усунення незрозумілостей при тлумаченні категоричних суджень. Такий підхід дає можливість представити категоричні судження у стандартній формі.

За *об'єднаним поділом за кількістю та якістю* виділяють такі види категоричних суджень:

- *загальностверджувальні;*

- частковостверджувальні;
- загальнозаперечувальні;
- частковозаперечувальні категоричні судження.

Загальностверджувальним називають судження, яке за кількістю є загальним, а за якістю – стверджувальним. Наприклад, *Будь-яка планета має природний супутник*. Схема загальностверджувального судження: *Будь-який S є P*. Позначається цей вид суджень буквою *A*. Це позначення береться від першої букви латинського слова *Affirmo* – стверджую. *A* фіксує логічний термін у структурі загальностверджувального судження *Будь-який ... є ... . S і P* – дескриптивні терміни. Отже, структуру загальностверджувального судження можна записати як *Asp*.

Частковостверджувальним судженням називають таке атрибутивне судження, яке за кількістю є частковим, а за якістю – стверджувальним. Наприклад, *Деякі науки є гуманітарними*. Схема частковостверджувального судження має такий вигляд: *Деякі S є P*. Позначається це судження буквою *I*. Це друга голосна буква у слові *Affirmo*. *I* виражає логічний термін у структурі частковостверджувального судження: *Деякі ... є ... .* Отже, частковостверджувальне судження позначається символом *Isp*.

Загальнозаперечувальним називають атрибутивне судження, яке за кількістю є загальним, а за якістю – заперечувальним. Наприклад, *Жоден мій знайомий не був серед учасників семінару*. Загальнозаперечувальне судження має таку схему: *Жоден S не є P*. Це судження позначається першою голосною буквою у латинському слові *Nego* – заперечую – *E*. Символ *E* представляє логічний термін у загальнозаперечувальному судженні: *Жоден ... не є ... .* Записують структуру загальнозаперечувального судження як *Esp*.

Частковозаперечувальним називають атрибутивне судження, яке за кількістю є частковим, а за якістю – заперечувальним. Наприклад, *Деякі мої друзі не були запрошені на свято*. Схема частковозаперечувального судження: *Деякі S не є P*. Позначається це судження другою голосною буквою у слові *Nego* – *O*. Символ *O* фіксує логічний термін у частковозаперечувальному судженні: *Деякі ... не є ...*.

Таким чином, категоричні судження за об'єднаною класифікацією набули стандартного виразу: *Asp, Esp, Isp, Osp*. Слід зауважити, що таку форму категоричні судження отримали завдяки логічним розвідкам видатного середньовічного логіка П. Іспанського.

Арістотель, який не використовував двозначну зв'язку *є*, структуру категоричного судження тлумачив дещо по-іншому. Про це йтиметься далі.

Відомо, що категоричні судження можна аналізувати на рівні інтенціоналу та екстенціоналу. Нагадаємо, що поняття *інтенціонал* та *екстенціонал* застосовував Р. Карнап як експлікати, або уточнення, відповідно до понять *зміст* та *об'єм*.

Модифікуючи семантичну концепцію Г. Фреге, в якого центральною категорією було *ім'я*, Р. Карнап орієнтується на поняття *предикат*. Із цієї точки зору категоричне судження можна розглядати у двох площинах: з боку змісту (*інтенціоналу*) та з боку об'єму (*екстенціоналу*). Візьмемо для прикладу судження: *Сократ – давньогрецький філософ*. На рівні інтенціонального підходу можна вважати, що це судження приписує *Сократу* властивість *бути давньогрецьким філософом*. У той самий час на рівні екстенціонального тлумачення в цьому судженні може йтися про включення індивідуума на ім'я *Сократ* до множини *давньогрецьких філософів*. Цей приклад досить виразно показує, що предикат *давньогрецький філософ* може одночасно позначати як ознаку, так і

множину. Ознака та множина взаємопов'язані, оскільки кожна ознака здатна утворювати, задавати множину, а кожній множині відповідає певна ознака.

Ураховуючи сказане, можна стверджувати, що на рівні інтенціоналу категоричні судження інформують про належність чи неналежність ознаки предмету думки, або за термінологією Арістотеля – про притаманність чи не притаманність ознаки предмету думки. Тоді в первісному, або в Арістотелівському, тлумаченні категоричні судження матимуть наступний вигляд:

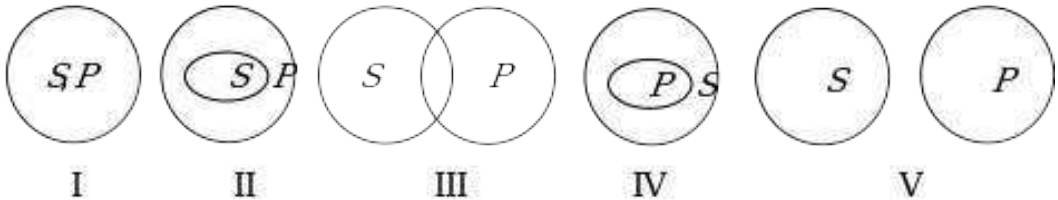
Asp – *P* притаманне всім *S*;

Esp – *P* не притаманне всім *S*;

Isp – *P* притаманне деяким *S*;

Osp – *P* не притаманне деяким *S*.

На рівні екстенціоналу або об'єму терміни судження *S* і *P* можна представити як певні множини. А це означає, що для двох термінів можливими є п'ять типів відношень, які зображено відповідними схемами.

Кожен тип із наведених відношень має власні назви:

I – *співпадіння* або *рівнозначність*;

II – *лівостороннє включення*;

III – *часткове співпадіння*;

IV – *правостороннє включення*;

V – *несумісність*.

Кожному категоричному судженню відповідають конкретні типи зображених відношень. Але перш, ніж вказати, які типи відношень представляють на рівні

екстенціоналу конкретне категоричне судження, зробимо деякі коментарі.

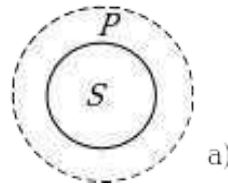
Справа в тому, що в декларації $\forall x S \in P$ не виключається зворотне твердження $\forall x P \in S$. Оскільки, як видно на схемі II, коло P не обов'язково має бути ширшим кола S – воно може співпадати з S (схема I).

Або візьмемо частково стверджувальне судження *Деякі $S \in P$* . У цьому судженні може не бути частини S , яка перебуває за межами P (схема III). Тоді виходить можливим є, що й $\forall x S \in P$ (схема II).

Також у частковостверджувальному судженні може не бути внутрішньої частини кола S (схема III), тобто *Жоден S не $\in P$* (схема V).

З метою зображення структури судження як певного типу знання має смисл відобразити в колових схемах ті моменти невизначеності цього знання, які мають місце в наведених тільки-но видах суджень. Для цього використаємо пунктирне зображення деяких частин межі S і P . У цьому випадку схеми типів відношень S і P матимуть інший вигляд.

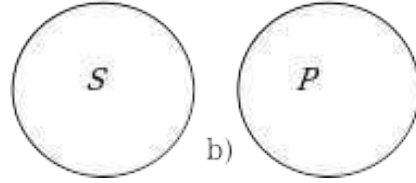
Схема Asp:

Пунктирна лінія означає невизначеність кола P , яка полягає в тому, що P може співпадати, бути рівнозначним S (схема I). Заштрихована площа S виділяє S як суб'єкт судження та вказує на те, до якої саме частини S належить наше знання, представлене ствердженням чи запереченням чого-небудь у судженні.

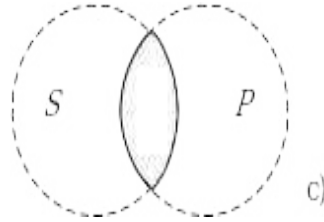
Схема а) якраз і свідчить, що вся множина S , включається до $\forall x$ предмети множини S належать множині P .

Схема судження *Esp*:

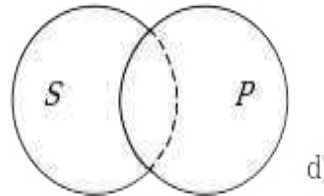
Усі предмети S розташовані за межами P, і навпаки.

Схема
частковостверджувальн
ого
судження:

Пунктир *S* можна передати словами: *У крайньому разі деякі S суть P*. Разом із тим пунктир *S* указує на можливість того, що зовнішня частина кола *S* може бути порожньою. Це означає, що не виключено: *Усі S суть P* (схема II). У той самий час пунктир кола *P* не виключає можливості: *Усі P суть S* (схема I).

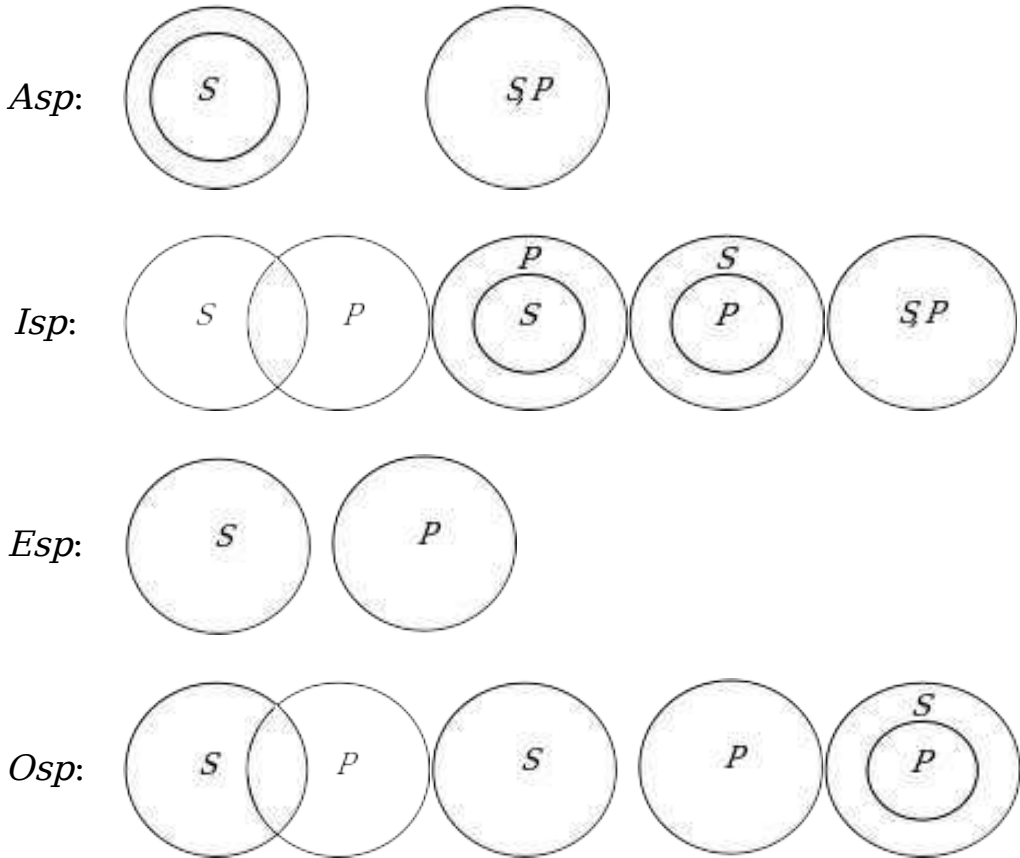
Схема
частковозаперечувальн
ого
судження:

Пунктирна лінія на схемі вказує на можливість порожньої частини *S*, яка розташована всередині *P*, тобто *Жодне S не є P*.

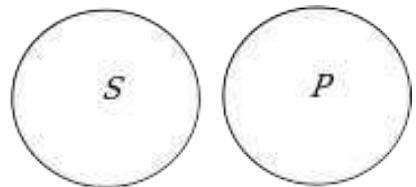
Наведені схеми з пунктирним зображенням меж *S* і *P* фактично є варіантами тлумачення категоричних суджень. Іншими словами, схеми для кожного виду категоричних суджень указують, які саме відношення між *S* і *P* не включають цього судження.

Тепер кожному категоричному судженню ми можемо зіставити конкретні типи відношень *S* і *P*. Представимо схеми суджень:

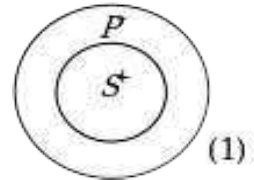
Ураховуючи те, що смислом (інтенсіоналом) судження є та інформація, яку воно несе (*щось про щось стверджується або заперечується*), а значенням (екстенсіоналом) є його оцінка *істина* чи *хиба*, ми можемо розглядати екстенсіональні відношення *S* і *P* як умови істиннісних оцінок категоричного судження. Наприклад, візьмемо судження *Жоден мій приятель (S) не є учасником (P) конференції*.

За яких умов це судження матиме значення *істина*? Очевидно тоді, коли насправді жоден із моїх приятелів не був запрошений на конференцію, іншими словами, не належить до множини учасників конференції.

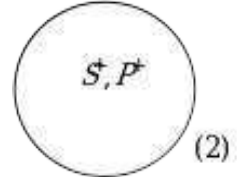

У судженні 1 об'єм суб'єкта повністю включається до об'єму предиката, але не вичерпує його:

У судженні (2) об'єм суб'єкта та предиката повністю збігаються.

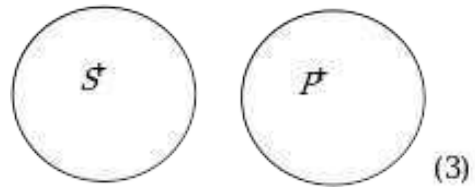
Отже, у загальностверджувальному судженні зазвичай S^+ - розподілений, а P^- - нерозподілений (схема 1). Але бувають випадки, коли і S , і P у цьому судженні розподілені (схема 2).

Для загальнозаперечувального судження характерна наступна ситуація:

S P

Жоден мій приятель не є учасником конференції.

У цьому судженні об'єми S і P взаємовиключають одне одного.

Виходить, що в судженні Esp і S^+ і P^+ - розподілені (схема 3).

Для частково стверджувального судження наведемо приклади:

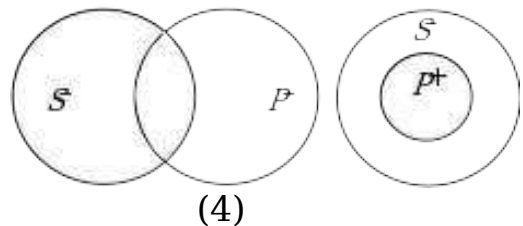
S P

1. Деякі поети - лауреати.

S P

2. Деякі книги - підручники

У судженні (1) ні S , ні P не береться в повному об'ємі. У судженні (2) об'єм P повністю включається до об'єму S , але не вичерпує його. Це досить виразно

4 Деякі планети не є космічними об'єктами.

Непорівнюваними називають такі категоричні судження, в яких різні дескриптивні терміни. Наприклад:

1 Будь-яка планета є космічним об'єктом.

2 Будь-яка комета є космічним об'єктом.

Порівнювані судження у свою чергу поділяються на дві підмножини:

- сумісні судження;
- несумісні судження.

Сумісними називають судження, які можуть бути одночасно істинними, але не можуть бути одночасно хибними.

Несумісними називають судження, які не можуть бути одночасно істинними.

Між сумісними судженнями існують відношення:

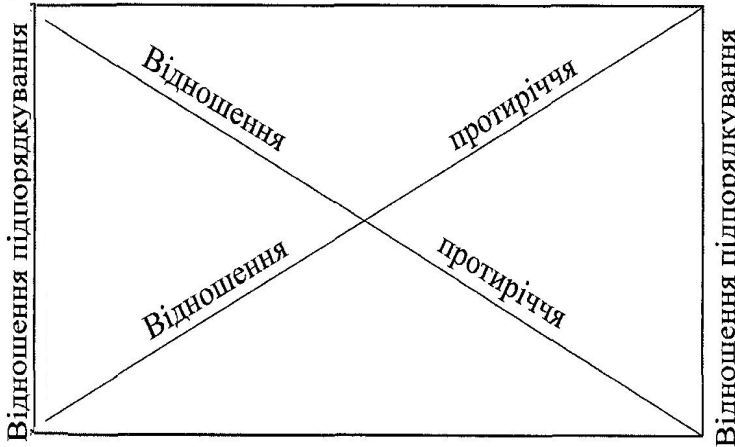
- підпорядкування;
- підпротивності (субконтрарності).

Між несумісними існують відношення:

- протиріччя (контрадикторності);
- противності (контрарності).

У Середні віки було відкрито мнемонічний засіб для наочного зображення логічних відношень між категоричними судженнями, який дістав назву *логічного квадрату* (хоча тут немає нічого спільного із квадратом як геометричною фігурою, хіба що, вербальна подібність).

Asp відношення противності (контрарності – лат.) *Esp*

Isp відношення противності (підконтрарності – лат.) *Osp*

Ця схема показує, що на верхній горизонталі квадрату розташувалися загальні судження *Asp*, *Esp*, а на нижній – часткові *Osp*, *Isp*. Часткові розташовані так, щоб під загально стверджувальним *Asp* було частково стверджувальне *Isp*, а під загальнозаперечувальним *Esp* було – частковозаперечувальне *Osp*.

Відношення підпорядкування існує між судженнями *Asp* та *Isp*; *Esp* та *Osp*. Суть його полягає в тому, що за істинності *Asp* (*Esp*) обов'язково буде істинним *Isp* (*Osp*), а за хибності *Asp* (*Esp*) судження *Isp* (*Osp*) можуть бути будь-якими. У відношенні підпорядкування судження *Asp* та *Esp* називають підпорядковуючими, а судження *Isp* та *Osp* – підпорядкованими. Наприклад, судження: *Будь-яка теорія є формою пізнання Asp – істинне* та *Деякі теорії є формою пізнання Isp – теж буде істинним*.

Візьмемо хибне судження *Asp*: *Будь-який договір є справедливим* та утворимо із нього судження *Isp*: *Деякі договори є справедливими, яке буде істинним*.

Наведемо ще приклад хибного судження *Asp*: *Будь-який природний супутник є планетою*. Відповідним йому

буде судження *Деякі природні супутники є планетами Isp*, яке також буде хибним.

Наведені приклади ілюструють таку залежність, що за хибності *Asp (Esp)* судження *Isp (Osp)* можуть бути будь-якими. Якщо ж хибним є *Isp (Osp)*, то обов'язково хибними будуть *Asp (Esp)*. За істинності *Isp(Osp)* судження *Asp (Esp)* можуть бути будь-якими.

Відношення противності(контрарності). У відношенні противності (контрарності) перебувають судження *Asp* та *Esp*. Суть відношення противності полягає у тому, що судження *Asp* та *Esp*, не можуть бути разом істинними. У крайньому випадку одне із них обов'язково буде хибним, а то й обидва будуть хибними. Наприклад:

- I 1) *Будь-яка книга є джерелом інформації – істинне.*
2) *Жодна книга не є джерелом інформації – хибне.*
- II 1) *Будь-яка наука є гуманітарною – хибне.*
2) *Жодна наука не є гуманітарною – теж хибне.*

Відношення під противності (субконтрарності) має місце між судженнями *Isp* та *Osp*. Суть цього відношення полягає в тому, що судження *Isp* та *Osp* можуть бути разом істинними, а хибними – ні. У крайньому випадку одне з них буде істинним. Наприклад:

- I 1) *Деякі планети мають атмосферу.*
2) *Деякі планети не мають атмосфери.*

Обидва судження істинні.

- II 1) *Деякі книги є джерелом інформації.*
2) *Деякі книги не є джерелом інформації.*

У цих прикладах судження *Isp* є істинним, а судження *Osp* – хибним.

Відношення протириччя (контрадикторності). У таких відношеннях перебувають судження $\{Asp$ та $Osp\}$ і $\{Esp$ та $Isp\}$. Суть цього відношення полягає в тому, що із двох суперечливих суджень одне буде обов'язково істинним, а друге – обов'язково хибним. Разом істинним або разом хибним ці судження не можуть бути. Наприклад: *Будь-яка теорія є формо пізнання Asp – істинне.* А утворене від нього судження *Деякі теорії не є формою пізнання Osp буде хибним.*

Знання природи логічних відношень між категоричними судженнями дозволяє встановити значення довільного судження, якщо нам відоме значення вихідного судження. Наприклад, маємо судження Asp . Нам невідомо, про що інформує це судження: чи про політичні режими, чи про юридичні норми, чи про планети, числа, теорії, геометричні фігури тощо. Нам лише відомо, що судження Asp має значення *істина*. Тоді утворене від нього судження Isp буде *істинним*, Osp – *хибним*, Esp – *хибним*. Або якщо вихідне судження Isp буде хибним, то утворене від нього судження Asp буде *хибним*, Osp – *істинним*, Esp – *хибним*.

Розглянуті відношення між атрибутивними судженнями можна зобразити схематично:

Знання дефініцій логічних відношень між категоричними судженнями необхідне при побудові безпосередніх умовиводів. Ідеться про безпосередні умовиводи, що базуються на логічних відношеннях між категоричними судженнями, або як їх іноді ще називають, *умовиводи за логічним квадратом*.

Знання логічних відношень між категоричними судженнями також дає змогу зрозуміти суть такої логічної операції, як *заперечення атрибутивного судження*.

Запереченням категоричного судження називають логічну операцію, яка полягає у такому перетворенні логічного змісту судження, у результаті якого отримують судження, що перебуває у відношенні *контрадикторності до вихідного*. Іншими словами, запереченням категоричного судження називають логічну операцію, яка перетворює істинне судження на хибне, і навпаки. Наприклад:

1 *Усі мої приятелі мають вищу освіту.*

2 *Невірно, що всі мої приятелі мають вищу освіту.*

По суті судження 2, якщо його взяти без зовнішнього заперечення (*невірно, що...*) еквівалентне судженню *Деякі мої приятелі не мають вищої освіти* *Осп*.

При запереченні категоричного судження змінюються його кількість та якість. Наприклад, заперечуючи загальне, отримуємо часткове (і навпаки), а заперечуючи стверджувальне, отримуємо заперечувальне (і навпаки).

3.4. МОДАЛЬНІ СУДЖЕННЯ

Крім розглянутих простих суджень у традиційній логіці аналізують ще й такий вид простих суджень, як *модальні судження*.

Модальним називається таке просте судження, в якому відношення між предметом думки та ознакою предмету думки зумовлюється своєрідним характером зв'язку. Наприклад, *Необхідно, що вода кипить при 100°*. Цей характер зв'язку фіксується спеціальними оцінками, які називаються *модальностями*.

Модальність (від лат. *Modus*-*міра, спосіб*) – це оцінка висловлювання, проголошена з того чи іншого погляду. Модальні оцінки виражають за допомогою понять: *необхідно, можливо, імовірно, доведено, обов'язково* тощо. У традиційній логіці модальні судження за природою модальності поділяють на судження за:

- а) *об'єктивною модальністю*;
- б) *логічною модальністю*.

За об'єктивною модальністю судження поділяють на:

- 1) *судження можливості*;
- 2) *судження дійсності*;
- 3) *судження необхідності*.

Судженням **можливості** називають таке модальне судження, в якому відображена реально існуюча, але не реалізована можливість. Наприклад, *Можлива образа словом; Можливий позитивний результат іспиту* тощо.

Судженням **дійсності** називається вид модального судження, в якому дещо відображається як уже існуюче в дійсності. Наприклад, *Робота ЧАЕС зупинена; Конституція України прийнята* тощо.

Судженням **необхідності** називається модальне судження, яке відображає неминучість існування якогось предмета, явища, або зв'язку між ними. Наприклад, *Після зими необхідно приходить весна; Необхідно, що всі закони приймає Верховна Рада; Необхідно, що всі метали проводять електрострум* тощо.

За логічною модальністю судження поділяють на:

- 1) *проблематичні (ймовірні)*;

2) *достовірні*.

Проблематичним називають такий вид модального судження, в якому будь-яка ознака стверджується або заперечується відносно предмета думки лише передбачувано. Наприклад, *Цього року можливо буде тепла зима*. Треба розрізняти проблематичні судження та судження можливості. Візьмемо два судження:

- 1 *Можлива побудова мосту через річку.*
- 2 *Імовірно, у цьому місці побудувати міст через Дніпро.*

Перше судження є *судженням можливості*, оскільки у ньому виражене знання про те, що в дійсності можливо розв'язати таке завдання, як побудову мосту через річку. Друге судження *проблематичне*, оскільки у ньому зафіксоване знання про те, що дана дія може конкретно реалізуватися. Судження можливості висловлюється у результаті глибшого вивчення предмету. Виражене в ньому знання є завершеним.

А проблематичне судження виражає знання передбачуване, незавершене. Передбачуване твердження про належність певної ознаки у предмета означає, що цей предмет може й не мати цієї ознаки. Наприклад, *Імовірно, зима цього року буде теплою тощо*.

Достовірним називають судження, в якому фіксується знання, що містить цілковиту визначеність про належність ознаки предмету. Наприклад, *Достовірно, що діагоналі квадрату при перетині утворюють прямі кути*.

У сучасній логіці існує цілий напрямок, який називається *модальною логікою*. Саме модальна логіка вивчає типологію модальностей, їх природу та основні функції у пізнавальній діяльності та практиці міркувань.

3.5. ЗАПИТАННЯ

Надзвичайну роль у пізнанні та практиці міркування відіграють думки, утілені у запитальних реченнях. Розв'язання різноманітних проблем передбачає постановку тих або інших запитань. Від вірного, своєчасного, послідовного формулювання запитань значною мірою залежить успішне розв'язання проблеми. Часто ми висуваємо запитання не тільки у процесі розв'язання нових завдань, які стоять перед наукою чи практикою, але й у процесі засвоєння, оволодіння уже наявними знаннями. Таким чином,

***Запитання** - це думка, в якій зафіксована вимога або прохання поновити наявну інформацію з метою усунення або зменшення пізнавальної невизначеності. Запитання, на відміну від судження, оцінюють не як істинні чи хибні, а як логічно коректні чи логічно некоректні.*

*Логічно **коректним** називають запитання, на яке можна дати істинну або хибну відповідь. Наприклад, Хто може бути обраний народним депутатом? Чому дорівнює відстань від Землі до Сонця?*

*Логічно **некоректним** називають запитання, на яке не можна дати ні хибної, ні істинної відповіді.*

Логічно некоректні запитання бувають двох видів:

- а) *тривіально некоректні запитання;*
- б) *нетривіально некоректні запитання.*

***Тривіально некоректним** є запитання, на яке не можна дати жодної відповіді. Такі запитання втілюються в реченнях, що містять неясні (невизначені) слова або словосполучення. Наприклад, Які інтенції властиві квадрату в точці перетину його діагоналей?*

***Нетривіально некоректним** називають запитання, на яке не можна дати істинної відповіді. Такі*

запитання називають ще провокаційними. Наприклад, «Припинили будівництво ТРЦ в парку ім. Тараса Шевченка?» «Україна перестала загрозувати Польщі?» тощо.

Існує типологія відповідей на запитання. Серед істинних відповідей на запитання розрізняють:

- а) правильні відповіді;
- б) неправильні відповіді.

Правильною називають відповідь, яка повністю або частково усуває пізнавальну невизначеність.

У свою чергу, відповідь, яка повністю усуває пізнавальну невизначеність, називають **сильною**, а яка не повністю - **слабкою**. Наприклад, маємо запитання Хто відкрив Америку? Сильною відповіддю на це запитання буде: Христофор Колумб, а слабкою - Іспанець; Якийсь іноземець тощо.

Неправильними називають відповіді, які не знижують пізнавальної невизначеності. У таких відповідях частково або повністю повторюється інформація передумови запитання. Наприклад, на запитання Кому із видатних письменників ХІХ ст. належить авторство роману "Граф Монте-Крісто"? маємо неправильну відповідь: Видатному письменнику ХІХ ст.

3.6. ВИДИ СКЛАДНИХ СУДЖЕНЬ

Складним називають судження, яке складається із двох або більше простих суджень, з'єднаних відповідним логічним сполучником. До складних суджень належать:

- 1) з'єднувальні;
- 2) роз'єднувальні;
- 3) умовні;
- 4) рівнозначні або еквівалентні.

До з'єднувальних належать складні судження, що утворюються із двох або більше простих суджень, зв'язаних таким логічним сполучником, як кон'юнкція. Саме слово *conjunctio* – латинського походження й перекладається як з'єднання, зв'язок. У природній мові аналогами є слова: *і; а; але; як тільки* та їм подібні. У логіці цей логічний сполучник позначається символами: $\wedge$, $\&$, $\bullet$. Приклад з'єднувального судження: *Мій брат – студент юридичного факультету, а сестра – студентка хімічного факультету.*

Відомо, що структура простого судження представлена трьома складовими частинами: суб'єктом (*S*), предикатом (*P*) і зв'язкою (*є* або *не є*).

У пошуках структури складного судження ми доходимо висновку, що основну, фундаментальну роль відіграє логічний сполучник. Саме завдяки логічній природі сполучника утворюється той чи інший вид складного судження. Прості судження, які входять до складного, виконують лише одну-єдину місію – бути носієм логічного значення *істина* (*і*) або *хиба* (*х*). Якщо прості судження домовимося позначати малими буквами латинського алфавіту (*p, q, r, s ...*), то логічна структура наведеного з'єднувального судження матиме вигляд: $p \& q$, або $p \wedge q$, або $p \bullet q$, де *p* – *Мій брат – студент юридичного факультету*, а *q* – *Моя сестра – студентка хімічного факультету*. Читається структура цього судження наступним чином: *p і q, p кон'юнкція q.*

Отже, логічна структура з'єднувального судження складається із кон'юнкції (як логічного сполучника) множини кон'юнктив (у нашому випадку їх 2 – *p і q*).

Після виявлення логічної структури складного судження цілком слушно виникає запитання про процедуру встановлення його значення. Якщо при встановленні значення для простого судження ми зіставляли саме судження з тим, про що в ньому йдеться, то істинне значення мало те судження, де між

сказаним, проголошеним і наявним є відповідність, а хибне значення вказувало на відсутність відповідності сказаного та наявного.

При встановленні значення для складного судження має місце зовсім інша ситуація. Значення складного судження передбачає невідповідність сказаного та наявного, а впорядкованість значень простих суджень на основі відповідного логічного сполучника. Зазвичай кажуть, що значення складного судження *залежить* від значень простих суджень, які його складають. Але ця залежність визначається природою логічного сполучника, завдяки якому утворюється складне судження.

Чисто технічно встановлення значення для складного судження здійснюється за допомогою таблиці істинності, яку будують за формулою: 2^n , де 2 – кількість значень (*i*, або *x*), які може мати просте судження, а *n* – кількість простих суджень, що входять до складу складного судження. Тоді, якщо наведене судження складається із двох простих суджень, то таблиця істинності для нього матиме 4 рядки: $2^2 = 4$.

<i>p</i>	<i>q</i>	<i>p&q</i>
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>
<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

Таблиця показує, що кон'юнкція як логічний сполучник так упорядковує набори можливих значень для простих суджень, що лише перший рядок таблиці забезпечує значення істинності для з'єднувального судження. Іншими словами, це означає, що скільки б простих суджень не входило до складу з'єднувального судження, воно буде істинним лише за умови першого рядка таблиці.

Отже, з'єднувальне судження або *кон'юнкція*²⁴ *буде істинним лише тоді й тільки тоді, коли всі прості судження, що його складають, матимуть значення істина. У решті випадків це судження буде хибним.*

Характеризуючи складні судження загалом і, зокрема, з'єднувальне, слід звернути увагу ще на одну обставину. Коли ми говоримо, що логічні сполучники (кон'юнкція, диз'юнкція, імплікація, еквіваленція) мають своїми аналогами відповідні граматичні сполучники, то це означає, по-перше, що граматичні й логічні сполучники лише наближено схожі, а не взаємозамінювані; по-друге, граматичні сполучники зв'язують прості речення у складні за змістом, а логічні сполучники зв'язують прості судження у складні за значенням. Хоча, часто буває, коли прості судження в складному відображають змістовний смисловий зв'язок, як у наведеному вище прикладі, але це не є типовим для логіки.

Звісно, що в процесі обміну інформацією, при спілкуванні ми вживаємо ті з'єднувальні судження, в яких між простими судженнями є смисловий, змістовний зв'язок. Проте це є винятком із загального правила. Тому з цих позицій істинними будуть судження: *Він успішно закінчив ліцей, а потім вступив до університету та Планета – космічний об'єкт і Варшава – столиця Польщі.*

У другому судженні відсутній змістовний зв'язок із позицій здорового глузду, але з погляду логіки тут все гаразд: кон'юнкція (або з'єднувальне судження) істинна за будь-якої комбінації істинних простих суджень, тобто поставимо ми в складному судженні перше судження на місце другого, чи друге – на місце першого. Головне, щоб вони були істинні. На цю обставину завжди потрібно зважати при аналізі складних суджень. Ще можна й так

---

²⁴Так іноді по імені логічного сполучника називають з'єднувальне судження.

сказати: для логічного сполучника - кон'юнкції - дозволена перестановка простих суджень місцями (тут діє закон комутативності). У той час як для граматичного сполучника *і* перестановка не завжди є коректною. Наприклад, якщо ми у вищенаведеному реченні, що містить думку про людину, яка закінчила ліцей і вступила до університету, поміняємо місцями прості речення, то отримаємо речення, яке не матиме смислового зв'язку, але судження, яке в ньому втілене, буде бездоганним з погляду логіки: *Він вступив до університету, а потім*²⁵ *успішно закінчив ліцей*. Такою є особливість складних суджень.

Другим видом складних суджень є *роз'єднувальні судження*.

Роз'єднувальним називають судження, яке складається із двох і більше простих суджень, зв'язаних таким логічним сполучником, як *диз'юнкція*. Слово *disjunctio* має латинське походження та перекладається як *розділення, розрізнення*. У природній мові аналогами *диз'юнкції* є слова *або, чи* та їм подібні. У логіці *диз'юнкція* позначається символом $\vee$. На відміну від *кон'юнкції*, *диз'юнкція* має два значення: *слабка диз'юнкція*, або *з'єднувально-роз'єднувальна диз'юнкція* та *сильна диз'юнкція*, або *строга диз'юнкція*.

З'єднувально-роз'єднувальною диз'юнкцією називають логічний сполучник, що утворює *роз'єднувальне судження* із двох або більше простих та яке буде істинним за наявності в його складі істинного принаймні одного простого судження. Наприклад, *Студент має гарні результати завдяки здібностям, або сумлінності, або цілеспрямованості*. Це судження ми називаємо *з'єднувально-роз'єднувальним*, оскільки в ньому *диз'юнкція* застосовується в послабленому значенні. Це означає, що наведене

---

²⁵ Вираз *а потім* приймається як еквівалент граматичного сполучника *і*.

судження буде істинне й тоді, коли *студент буде лише здібним*, і тоді, коли він буде одночасно і *здібним*, і *сумлінним*, і *цілеспрямованим*. Логічна структура цього з'єднувально-роз'єднувального судження представлена виразом: $p \vee q \vee r$.

Прості судження, які входять до роз'єднувального судження, називають **альтернативами**. Отже, в нашому судженні є три альтернативи. Візьмемо для зручності приклад з'єднувально-роз'єднувального судження із двох альтернатив і побудуємо для нього таблицю істинності, тобто встановимо його значення. Наприклад, *До Одеси із Києва можна доїхати поїздом або автобусом*. У наведеному судженні дві альтернативи: *До Одеси із Києва можна доїхати поїздом* – p , і *До Одеси із Києва можна доїхати автобусом* – q . Тоді за формулою 2^n таблиця істинності для даного судження матиме чотири рядки:

	p	q	$p \vee q$
1	i	i	i
2	i	x	i
3	x	i	i
4	x	x	x

Отже, таблиця істинності для з'єднувально-роз'єднувального судження демонструє, що *це судження буде хибним тоді й тільки тоді, коли жодна з альтернатив не реалізується, а в решті випадків це судження буде істинним*.

Звернемося до другого значення диз'юнкції, а саме – *сильної диз'юнкції* чи *строкої диз'юнкції*. У природній мові сильна диз'юнкція представлена словами *або*, *або*. У логіці сильну диз'юнкцію позначають символами: $\vee$, $\underline{\vee}$, $\vee\vee$, $\neq$.

Сильною називають диз'юнкцію, яка із двох або більше простих суджень утворює суворо-роз'єднувальне або розділово-виключаюче судження, що буде істинним

за реалізації лише однієї альтернативи та нереалізації інших. У решті випадків це судження буде хибним, тобто, коли всі прості судження (альтернативи) будуть істинними, або всі – хибними, то й саме складне судження буде хибним. Наприклад, *На канікули я поїду до Варшави, або залишусь у Кракові*: $p \vee q$. Побудуємо таблицю істинності для цього судження

	p	q	$p \vee q$
1	i	i	x
2	i	x	i
3	x	i	i
4	x	x	x

Другий і третій рядок таблиці показують, що у розділово-виключаючому судженні прості судження, що його складають, не можуть бути разом істинними та не можуть бути разом хибними. Якщо одне з них істинне, то це є підставою для визнання другого хибним, і навпаки.

Ми взяли для прикладу суворо-роз'єднувальне судження, яке включає дві альтернативи, але це судження може включати більше двох альтернатив: *Він навчається в ліцеї, або в коледжі, або в університеті* – $p \vee q \vee r$. У суворо-роз'єднувальному судженні міститься знання, яке вказує, що лише одна із альтернатив реалізується, а інші – ні. Про це виразно свідчить таблиця істинності.

p	q	r	$p \vee q$	$\vee r$
i	i	i	x	i
i	i	x	x	x
i	x	i	i	x
i	x	x	i	i
x	i	i	i	x
x	i	x	i	i
x	x	i	x	i

x	x	x	x	x
---	---	---	---	---

Таблиця показує, що кожна альтернатива в суворороз'єднувальному судженні, стверджуючись сама, виключає решту альтернатив. Іншими словами, якщо хтось навчається в ліцеї, то це виключає його навчання і в коледжі, і в університеті.

Коли ж ми маємо з'єднувально-роз'єднувальне судження, то в ньому альтернативи не виключають одна одну: *Наша футбольна команда досягла великих результатів завдяки майстерності, або завдяки систематичним тренуванням, або завдяки чіткому тренерському керівництву* - $p \vee q \wedge r$.

p	q	r	$p \vee q$	$\vee r$
i	i	i	i	i
i	i	x	i	i
i	x	i	i	i
i	x	x	i	i
x	i	i	i	i
x	i	x	i	i
x	x	i	x	i
x	x	x	x	x

Наступним видом складного судження є *умовне судження*. **Умовним** називають складне судження, що складається із двох простих суджень, з'єднаних таким логічним сполучником, як імплікація. Слово *implicatio* має латинське походження й перекладається як *тісно зв'язувати*. У природній мові цей сполучник має аналогом слова: *якщо, то*. у логіці даний сполучник позначають символами: $\supset$, $\rightarrow$. Наприклад, *Якщо він студент, то він має скласти іспити*. Логічною структурою умовного судження є вираз $p \supset q$.

Структура умовного судження складається із імплікації, підстави (або причини, або основи) і наслідку. Судження, яке стоїть до знаку імплікації, називають *підставою*, або *основою*, або *умовою*, або

латиною – *антецедентом*. Антецедент перекладається як *попередній*. Судження, яке стоїть після знаку імплікації, називають *наслідком*, або *висновком*, або *результатом*, або латиною – *консеквентом*. Консеквент перекладається як *наступний*.

Після цих пояснень структуру умовного судження можна представити як комбінацію антецедента, імплікації і консеквентна. Характеризуючи логічну структуру умовного судження, слід звернути увагу на такі обставини:

- по-перше, *в умовному судженні не можна переставляти місцями судження, які його складають (тобто міняти місцями умову і наслідок) без зміни значення вихідного судження;*
- по-друге, *умовне судження найбільш рельєфно, випукло показує, що в складних судженнях прості судження зв'язуються логічними сполучниками за значенням, а не за змістом.*

Стосовно першої обставини звернемося до прикладу про студента, який ми наводили вище. Коли судження *Якщо він студент, то має скласти іспити* є безсумнівно істинне, то утворене від нього: *Якщо він складає іспити, то він студент* таким не є.

Для пояснення другої обставини візьмемо судження, які очевидно є хибними і жодним чином не пов'язані за змістом, та з'єднаємо їх імплікацією: *Якщо $2 \times 2 \neq 5$, то сніг чорний*. І перше судження, і друге – хибні та не зв'язані за змістом, але в цілому це судження має значення – *істина*. Іншими словами, у цьому судженні мається на увазі інший, прихований смисловий відтінок, який ми хочемо в такий спосіб посилити: *Якщо невірно, що $2 \times 2 = 5$, то тим більше невірно, що сніг чорний*. Після визначення логічної структури умовного судження встановимо його значення за допомогою таблиці істинності:

	p	q	$p \supset q$
1	i	i	i
2	i	x	x
3	x	i	i
4	x	x	i

У таблиці істинності видно, що умовне судження буде хибним лише у другому рядку таблиці, коли умова (або антецедент) – істинна, а наслідок (або консеквент) – хибний. У решті випадків умовне судження буде істинним.

Описуючи структуру умовного судження, ми виділяли судження, яке стоїть до знаку імплікації як підставу. У зв'язку з цим виникає потреба вказати види підстав і дати їх визначення. Існує три види підстав: *достатня підстава, необхідна підстава, достатня та необхідна підстава.*

Достатньою називають підставу, за наявності якої наслідок настає, а за її відсутності наслідок може як наступити, так і не наступити. Прикладом достатньої підстави у судженні Якщо він студент, то він має скласти іспит є той факт, що дана особа є студентом. А якщо людина не є студентом, то вона може скласти іспит, а може – ні. Тобто, наслідок може наступити, а може – ні. Про це свідчить третій і четвертий рядки наведеної вище таблиці істинності для імплікації. Отже, дана підстава є достатня, але не необхідна.

Необхідною є підстава, відсутність якої викликає відсутність наслідку, а за її наявності наслідок може як наступити, так і ні. Наприклад, Якщо він - народний депутат, то його можуть обрати Головою Комітету Верховної Ради України. Відсутність ознаки народного депутата викликає відсутність можливості займати посаду Голови Комітету Верховної Ради України, а наявність цієї ознаки ще не

означає, що цього депутата оберуть Головою Комітету Верховної Ради України, адже, крім посвідчення депутата, потрібно володіти ще низкою ознак – фахових, етичних, ділових тощо. Отже, ця підстава є необхідна, але не достатня.

Рівнозначним або **еквівалентним** називають таке складне судження, яке складається із двох простих, з'єднаних таким логічним сполучником, як еквіваленція. Слово *еквіваленція* перекладається з латини як *рівнозначити, рівноважити*. У природній мові цей сполучник має аналогом слова *якщо й тільки якщо, то*. У логіці еквіваленція позначається символами: $\leftrightarrow$, $\equiv$, $\sim$. Наприклад, *Якщо й тільки якщо фігура є квадратом, то її діагоналі у точці перетину утворюють прямі кути*. Структуру цього судження можна записати як $p \sim q$. Визначимо значення рівнозначного судження за таблицею істинності:

	p	q	$p \sim q$
1	i	i	x
2	i	x	x
3	x	i	x
4	x	x	i

Із таблиці істинності видно, що рівнозначне судження буде істинним, коли обидва прості судження, що його складають, матимуть однакові значення (разом істинні, або разом хибні), у решті випадків воно буде хибним.

Еквіваленцію іноді називають подвійною імплікацією, або прямою та зворотною імплікацією. Це пояснюється тим, що істинність рівнозначного судження передбачає рівні значення суджень, що його складають. Ця обставина дозволяє ввести, крім розглянутих вище достатньої підстави і необхідної підстави, ще один вид підстави, а саме – *достатню й необхідну підставу*.

Достатньою й необхідною є підстава, за наявності якої наслідок настає, а за її відсутності наслідок не настає. У нашому прикладі фігура квадрат є й достатньою, й необхідною підставою. Або в судженні *Якщо й тільки якщо він знає англійську мову, то він перекладе цей текст* знання англійської мови є достатньою підставою (наслідок наступить, текст буде перекладено за умови знання англійської мови) і в той самий час є й необхідною підставою (наслідок не наступить, текст не буде перекладено без знання англійської мови).

Охарактеризовані логічні сполучники, завдяки яким утворюються розглянуті види складних суджень, називають *бінарними* або *подвійними*. Для їх застосування потрібні принаймні два простих судження. Але є ще один логічний сполучник, який можна застосовувати до одного судження – це *заперечення*.

Запереченням називають логічну дію, за допомогою якої істинне судження перетворюється на хибне, а хибне – на істинне. У природній мові заперечення передають словами *ні; невірно; не може бути* і їм подібними. У логіці заперечення записують символами $\neg$, $\bar{}$, $\sim$. Таблиця істинності, оскільки заперечення можна застосовувати до одного судження, матиме два рядки:

	$\bar{p}$	p
1	i	i
2	x	i

Маємо істинне судження: *Сократ є давньогрецький філософ*. Здійснимо його заперечення: *Невірно, що Сократ є давньогрецький філософ*. Отже, ми отримали із істинного судження хибне.

Ми розглянули окремо кожен логічний сполучник і наочно переконалися, яку логічну дію кожен із них учиняє. Також була продемонстрована особливість

складних суджень, порівняно з простими, у процесі побудови міркувань.

При аналізі простих суджень ми звертали увагу на те, що за значенням всю множину простих суджень можна розділити на дві взаємовиключаючі множини: *істинні судження* та *хибні судження*. Це пояснюється тим, що процедура виявлення значення для простого судження полягає у встановленні відповідності або невідповідності між судженням і тим, про що в ньому йдеться.

У випадку зі складними судженнями наголос робиться на своєрідності процедури встановлення для них значення. Розуміється та обставина, що значення складного судження залежить від значень простих суджень, що його складають. Тому тут йдеться не про зіставлення судження із тим, що має місце в дійсності, а про застосування матриці або таблиці істинності, де кожному простому судженню зіставляється відповідний набір значень. Наприклад, для складного судження із двох простих суджень – це чотири набори значень, для складного судження із трьох простих – набори із 8 значень тощо. Тому складні судження за значенням поділяють на *Логічно детерміновані* (скорочено *Л-детерміновані*) та *Логічно-недетерміновані* (скорочено *Л-недетерміновані*). До перших суджень належать *тавтології* (або *завжди істинні судження*, або *логічні закони*) і *протиріччя* (або *завжди хибні судження*).

Клас *Л-недетермінованих суджень* включає множину *фактично істинних суджень* (або *виконуваних суджень*). Схематично це виглядає наступним чином:

Логічно детермінованими називають судження, значення яких не залежить від набору значень для простих суджень. Із наведеної схеми видно, що це *логічні закони* та *протиріччя*.

Логічними законами, або *тавтологіями* називають складні судження, які за будь-яких значень для простих суджень мають значення лише *істина*. Продемонструємо це на прикладі. Маємо складне судження, логічна структура якого представлена формулою $p \supset (q \supset p)$. Побудуємо для судження таблицю істинності:

	p	q	$p \supset$	$q \supset p$
1	i	i	i	i
2	i	x	i	i
3	x	i	i	x
4	x	x	i	i

Згідно із таблицею це судження є загальнозначимим, або завжди істинним, або логічним законом.

Візьмемо наступне складне судження: $(p \supset p) \supset (\bar{q} \wedge q)$.
Дамо його табличне визначення:

	p	q	$p \supset p$	$\supset$	$\bar{q} \wedge q$
1	i	i	i	x	x
2	i	x	i	x	x
3	x	i	i	x	x
4	x	x	i	x	x

Із таблиці видно, що досліджуване судження за будь-яких значень для простих суджень має значення лише

хиба. Таке судження називають *протиріччям*, або *тотожно хибним*.

Логічно не детермінованим називають судження, яке за одних наборів значень для простих суджень має значення істина, а за інших – хиба. Проілюструємо сказане прикладом. Є судження $p \supset (p \supset q)$. Побудуємо для цього судження таблицю істинності:

	p	q	$p \supset$	$p \supset q$
1	i	i	i	i
2	i	x	x	x
3	x	i	i	i
4	x	x	i	i

Таблиця показує, що значення цього судження залежить від конкретного значення простих суджень, які його складають. Тому воно є фактично істинним, або виконуваним.

Виділення у типології складних суджень за значенням *загально значимих суджень*, або *логічних законів* природно викликає запитання – про які закони йдеться? Справа в тому, що в розділі «Попередні зауваження» розглядалися основні формально-логічні закони. Їх там було всього чотири. І наразі знов йдеться про закони логіки, яких, зрозуміло, може бути безліч, урахувуючи множину тотожно-істинних формул. Тут слід мати на увазі, що закони тотожності, протиріччя, виключеного третього, достатньої підстави є методологічними принципами, нормативними вимогами, за якими будуються наші міркування, нарешті, за якими забезпечується послідовність, несуперечливість та обґрунтованість наших міркувань.

У той час, як загальнозначимі формули, або тавтології – це схеми побудови наших міркувань, абстраговані від змісту міркувань. Така особливість цих логічних законів (себто тавтологій) дозволяє вирахувати правильність будь-якого міркування, незалежно від його

змісту. І там, де очевидність, психологічна доцільність, інтуїтивна доречність, практична спрямованість є кепськими помічниками, на допомогу приходить *ГОЛИЙ* формалізм.

Для прикладу візьмемо елементарне міркування і перевіримо його надійність:

До м. Одеси із м. Києва можна доїхати автобусом або поїздом.

I. *До м. Одеси із м. Києва можна доїхати автобусом.*

Отже, до м. Одеси із м. Києва можна доїхати і поїздом.

За розглянутою вище процедурою знайдемо логічну структуру цього міркування

$$\frac{p \vee q}{p} \cdot$$

Запишемо це міркування у вигляді складного судження:

$$[(p \vee q) \wedge p] \supset q.$$

Побудуємо таблицю істинності для цього судження:

	p	q	$p \vee q$	$\wedge p$	$\supset q$
1	i	i	i	i	i
2	i	x	i	i	x
3	x	i	i	x	i
4	x	x	x	x	i

Отже, судження, яке в розгорнутому вигляді представляє структуру наведеного міркування, не є логічним законом, оскільки у трьох рядках таблиці воно є істинним, а в другому рядку – хибним. Таким чином, міркування за такою схемою не відповідає вимогам логіки. Наведене міркування можна побудувати й за такою схемою:

До м. Одеси із м. Києва можна доїхати автобусом або поїздом.

II До м. Одеси із м. Києва можна доїхати автобусом.

Отже, до м. Одеси із м. Києва не можна доїхати поїздом.

Структура цього міркування:

$$\frac{p \vee q}{p} \therefore \bar{q}$$

У формі складного судження це міркування буде представлене наступною імплікацією:

$$[(p \vee q) \wedge p] \supset \bar{q}$$

Перевіримо на загальну значимість цю імплікацію:

	p	q	$\bar{q}$	$p \vee q$	$\wedge p$	$\supset \bar{q}$
1	i	i	x	i	i	x
2	i	x	i	i	i	i
3	x	i	x	i	x	i
4	x	x	i	x	x	i

Знову-таки, ця імплікація не є логічним законом, оскільки в першому рядку таблиця має значення *хиба*, а в 2-4 рядках – значення *істина*, тому така побудова міркування також не відповідає законам логіки. Спробуємо побудувати міркування ще в такому варіанті:

До м. Одеси із м. Києва можна доїхати або автобусом або поїздом.

III. До м. Одеси із м. Києва не можна доїхати автобусом.

Отже, до м. Одеси із м. Києва можна доїхати лише поїздом.

Логічною структурою цього міркування є наступна схема:

$$\frac{p \vee q}{\bar{p}} \therefore q$$

Цей варіант міркування можна представити у вигляді імплікації:

$$[(p \vee q) \wedge P] \supset q.$$

Побудуємо таблицю істинності:

	p	q	P	$p \vee q$	$\wedge P$	$\supset q$
1	i	i	x	i	x	i
2	i	x	x	i	x	i
3	x	i	i	i	i	i
4	x	x	i	x	x	i

Таблиця показує, що імплікація, яка представляє III варіант міркування, є тавтологією, або логічним законом. Отже, міркуючи в такий спосіб, маємо правильне міркування.

У першому та другому міркуваннях при переході від судження $p \vee q$ до судження p , ми у висновку могли мати будь-яке судження або q (*До м. Одеси із м. Києва можна доїхати поїздом*), або $\bar{q}$ (*До м. Одеси із м. Києва не можна доїхати поїздом*).

Така постановка питання пояснюється тим, що ми припускаємо істинність судження $p \vee q$. А це означає, що для цього достатньо, щоб одна з альтернатив була істинною – чи (p), чи (q). Коли ж ми заявляємо, що p (*До м. Одеси із м. Києва можна доїхати автобусом*) є істинним, то q може бути будь-яким, тобто ми приходимо до логічного анархізму.

Стверджуючи $\bar{P}$ (*До м. Одеси із м. Києва не можна доїхати автобусом*), ми відкидаємо альтернативу (p) і залишаємо як істинну, здатну реалізуватися, альтернативу (q).

Отже, імплікація, яка представляє III варіант міркування, є логічним законом:

$$[(p \vee q) \wedge \bar{P}] \supset q.$$

Але слушно може виникнути запитання. Будуючи міркування за схемою даного логічного закону, чи можемо ми бути впевненими, що висновок необхідно істинний?

У першому розділі, коли ми розглядали питання про правильність та істинність у міркуванні, зазначалося, що при побудові міркування засновки мають бути істинними, і до них чітко слід застосовувати правила та закони логіки. У нашому випадку ми знаємо лише те, що в третьому варіанті міркування відповідає правилам логіки. І знову ж таки – чи це достатньо для отримання необхідно істинного висновку? Щоб відповісти на це запитання, звернемося до прикладу.

За переказами каліф Омар спалив Олександрійську бібліотеку. Свій вчинок він обґрунтував наступним міркуванням:

Якщо ваші книги узгоджуються із Кораном, то вони зайві.

Якщо ваші книги не узгоджуються з Кораном, то вони шкідливі.

Але зайві, або шкідливі книги слід знищити.

Отже, ваші книги слід знищити.

Схемою цього міркування буде наступна структура:

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ \bar{p} \supset r \\ \hline (q \vee r) \supset s \\ \hline s \end{array}$$

або у вигляді імплікації:

$$[(p \supset q) \wedge (\bar{p} \supset r) \wedge ((q \vee r) \supset s)] \supset s.$$

p	q	r	s	$\bar{p}$	$p \supset q$	$\wedge$	$\bar{p} \supset r$	$\wedge$	$q \vee r$	$\supset$	$\wedge$	$\supset s$
---	---	---	---	-----------	---------------	----------	---------------------	----------	------------	-----------	----------	-------------

1	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	
2	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
3	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
4	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
5	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
6	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
7	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>		<i>i</i>		<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
8	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>		<i>i</i>		<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
9	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
10	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
11	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>x</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
12	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>x</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
13	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>
14	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>i</i>		<i>i</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
15	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>x</i>		<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>
16	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>x</i>	<i>i</i>	<i>i</i>		<i>x</i>		<i>x</i>	<i>i</i>	<i>x</i>	<i>i</i>

Як видно із таблиці істинності, міркування каліфа Омара є правильним. Отже, і міркування про поїздку до м. Одеси (варіант III), і міркування каліфа Омара є правильними (вони представлені завжди істинними імплікаціями). Але все ж таки, чи приведе побудова міркувань у такий спосіб до необхідно істинного висновку?

Відповідь буде стверджувальна, але лише в тому випадку, коли ми не тільки будемо будувати міркування відповідно до правил, а й будемо використовувати при побудові міркувань лише безсумнівно істинні судження. Наприклад, сумнівно істинними є висновки у першому та

другому варіантах побудови міркувань про поїздки із м. Києва до м. Одеси, оскільки не дотримані правила побудови такого типу міркувань.

Сумнівно істинним також є висновок у міркуванні каліфа Омара в силу того, що вихідні судження тут не є достовірно істинними. Досліджувану ситуацію можна передати залежністю: *Усе, що логічно, те істинно, але не все, що істинно, те логічно.* Або іншими словами, *Усе, що доведено, те й істинно, але не все, що істинно, те й доведено.*

Таким чином, тільки тоді логічна схема, завжди – істинна імплікація, логічний закон приведе до необхідно істинного висновку, коли її змістовним наповненням будуть істинні судження.

Кон рольні запитання та вправи

I

1. Які існують найуживаніші дефініції судження?
2. Логічна структура судження.
3. Співвідношення понять: *судження, речення та висловлювання*.
4. Типологія атрибутивних суджень за кількістю та якістю.
5. Розподіленість термінів атрибутивного судження.
6. Види логічних відношень між атрибутивними судженнями.
7. Поділ суджень на категоричні та некатегоричні.
8. Поняття *модальність*.
9. Види суджень за об'єктивною та логічною модальністю.
10. Роль питання у пізнанні.
11. Типологія питань.
12. Види відповідей.

II

1. Які із наведених речень виражають судження, а які – ні:

- *Коли розпочинається літня екзаменаційна сесія?*
- *Нехай наша футбольна команда стане призером!*
- *Усі мої приятелі мають вищу освіту.*
- *Існують небесні тіла, які не світять власним світлом.*
- *Франція стала республікою раніше, ніж Італія.*

2. Які з наведених простих суджень є атрибутивними, а які – судженнями з відношеннями:

- *Будь-яка книжка є джерелом інформації.*
- *Діаметр цього кола більший ніж 2 метри.*
- *Будь-яке розповідне речення втілює в собі судження.*
- *Кожний студент нашої групи знає всіх викладачів.*
- *Усі мої знайомі вивчають англійську мову.*

- *Платон є видатним давньогрецьким філософом.*
- *Деякі планети не мають атмосфери.*
- *Жоден мій знайомий не є учасником наукової конференції.*

3. Запишіть наведені в завданні 2 судження мовою логіки предикатів.

4. Наведено терміни суджень із вказівкою їх розподіленості. Утворіть судження та зобразіть відношення між термінами за допомогою колових схем:

а) *Ріки, що протікають територією України* (суб'єкт, нерозподілений); *Ріки, що належать до басейну Чорного моря* (предикат, розподілений).

б) *підручник* (суб'єкт, розподілений); *книжка* (предикат, розподілений).

в) *риби* (суб'єкт, нерозподілений); *хижаки* (предикат, нерозподілений).

г) *метал* (суб'єкт, розподілений); *діелектрик* (предикат, розподілений).

5. Наведіть приклади категоричних суджень, які б перебували у відношенні:

а) *протиріччя*;

б) *підпорядкування*;

в) *противності*;

г) *підпротивності*.

6. Здійсніть заперечення таких суджень:

а) *Деякі студенти не виконали самостійно контрольну роботу.*

б) *Жоден мій знайомий не є студентом, що не встигає.*

в) *Невірно, що всі мої друзі запрошені на свято.*

г) *Невірно, що деякі мої знайомі мають вищу освіту.*

7. Визначте вид і логічну форму, запишіть мовою логіки висловлювань такі судження:

а) *Спека, і йде дощ.*

б) *Іде дощ, але не спекотно.*

в) *Він хворий, або має поганий настрій.*

г) *Якщо рослину не поливати, то вона засохне.*

д) *Це дія або похвальна, або сороміцька, або байдужа.*

е) *Якщо студент здібний або старанний, то він успішно складає сесію.*

ж) *Мої знайомі не мають вищої освіти й не прагнуть її здобути.*

8. Наведіть пари складних суджень, які б перебували у відношеннях:

- а) *еквівалентності;*
- б) *часткової сумісності;*
- в) *логічного слідування;*
- г) *протиріччя;*
- д) *протилежності.*

Розділ 4

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ І ТЕОРІЯ УМОВИВІДУ

4.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УМОВИВІДУ

Особливе місце серед форм мислення займає умовивід.

Умовивід - це форма мислення, завдяки якій із одного або кількох суджень отримують нове судження. Ілюстрацією наведеного визначення є наступні приклади:

I. **Будь-який трикутник є геометричною фігурою.**
Отже, деякі геометричні фігури - трикутники.

II. **Будь-яка наука є формою пізнання.**
Естетика - наука.
Отже, естетика є формою пізнання.

III. **Франція - член Євросоюзу.**
Німеччина - член Євросоюзу.
Греція - член Євросоюзу.

.....
.....
.....
.....
.....

Франція, Німеччина, Греція - країни Європи.
Отже, ймовірно всі країни Європи - члени Євросоюзу.

Наведені приклади досить наочно показують, що умовивід як форма мислення, продукує із одного судження (як у першому прикладі) або із двох і більше

суджень (як в другому й третьому прикладах) нове судження. За складом умовивід має *вихідне знання* та *вивідне знання*.

Вихідним називають знання, із якого за правилами та законами логіки отримують нове знання.

Вивідним називають знання, отримане із вихідного знання, згідно із правилами та законами логіки.

У наших прикладах усі судження над ризикою є вихідним знанням, а під ризикою – вивідне знання.

Структура умовиводу складається із *засновків* та *висновку*.

Засновком називають судження, що містить *вихідне знання*.

Висновком називають судження, що містить *вивідне знання*.

У наведених прикладах усі записані над ризикою судження – засновки, а під ризикою – висновок. Слід звернути увагу, що засновків в умовиводі може бути один і більше, а висновок – завжди один.

Процес отримання висновку в умовиводі регламентується певними правилами та законами логіки. Це зумовлює той факт, що процедура отримання висновку в умовиводі має закономірний характер.

Звідси, **якщо поняття оцінюється як адекватне або неадекватне, судження - як істинне або хибне, то умовивід - як правильний або неправильний**. У традиційній логіці всю множину умовиводів поділяють на:

- *дедуктивні*;
- *індуктивні*.

Назва *дедуктивний умовивід* походить від латинського слова *deductio*, що в перекладі означає *виведення*.

Дедуктивним умовиводом називають такий умовивід, в якому процес міркування спрямований від загального до одиничного, або часткового. Приклад I і II є ілюстрацією цього виду умовиводу.

Назва *індуктивний умовивід* походить від латинського слова *inductio*, що в перекладі означає *наведення, підведення*.

Звідси, *індуктивним умовиводом називають такий умовивід, в якому процес міркування прямує від одиничного до загального. Приклад III є ілюстрацією цього виду умовиводу.*

У сучасній логіці поняття *дедуктивний умовивід* та *індуктивний умовивід* мають уточнення. З точки зору сучасної логіки **дедуктивним називають умовивід, в якому між засновками та висновком має місце відношення логічного слідування.** У зв'язку з цим доречно визначити **відношення логічного слідування:**

Між судженням *A* та судженням *B* існує відношення логічного слідування, якщо й тільки якщо при істинності судження *A* обов'язково буде істинним судженням *B*.

У нашому випадку це визначення звучить так:

**Із засновків логічно випливає висновок тоді й тільки тоді,
коли за істинності засновків обов'язково істинним
буде висновок,
або, іншими словами, коли істинність засновків
гарантує, обумовлює істинність висновку.**

Індуктивним називають умовивід, в якому між засновками та висновком відсутнє відношення логічного слідування. У таких умовиводах між засновками та висновком має місце відношення підтвердження.

Виходячи із наведених визначень, до дедуктивних умовиводів із наших прикладів віднесемо Іі ІІ, а до індуктивних – ІІІ³⁰.

За ступенем обґрунтованості умовиводи поділяють на демонстративні та недемонстративні. У **демонстративних** умовиводах висновок завжди **необхідно істинний**, а в **недemonстративних** – **імовірно істинний**. Ураховуючи цю типологію умовиводів, до **демонстративних умовиводів** зарахуємо умовиводи логіки суджень (де як засновки використовують комбінації одних лише складних суджень, і комбінації складних суджень із категоричним

³⁰Іноді в підручниках, довідниковій літературі розглядають традитивні умовиводи.

Назва традитивний умовивід походить від латинського слова – *traductio*, що в перекладі означає переміщення, перенесення, перехід і т.д.

В нашому випадку ми користуємося цим словом наступним чином: **«традуктивним умовиводом називається умовивід, в якому засновки і висновок є однакової кількісної характеристики»**.

Проілюструємо сказане прикладами:

Традукція визначається, в основному двома залежностями: 1. «якщо дві величини порізно дорівнюють третій, то вони рівні між собою», 2. «якщо два об'єкти схожі в одній ознаці, то вони можуть бути схожими в другій ознаці».

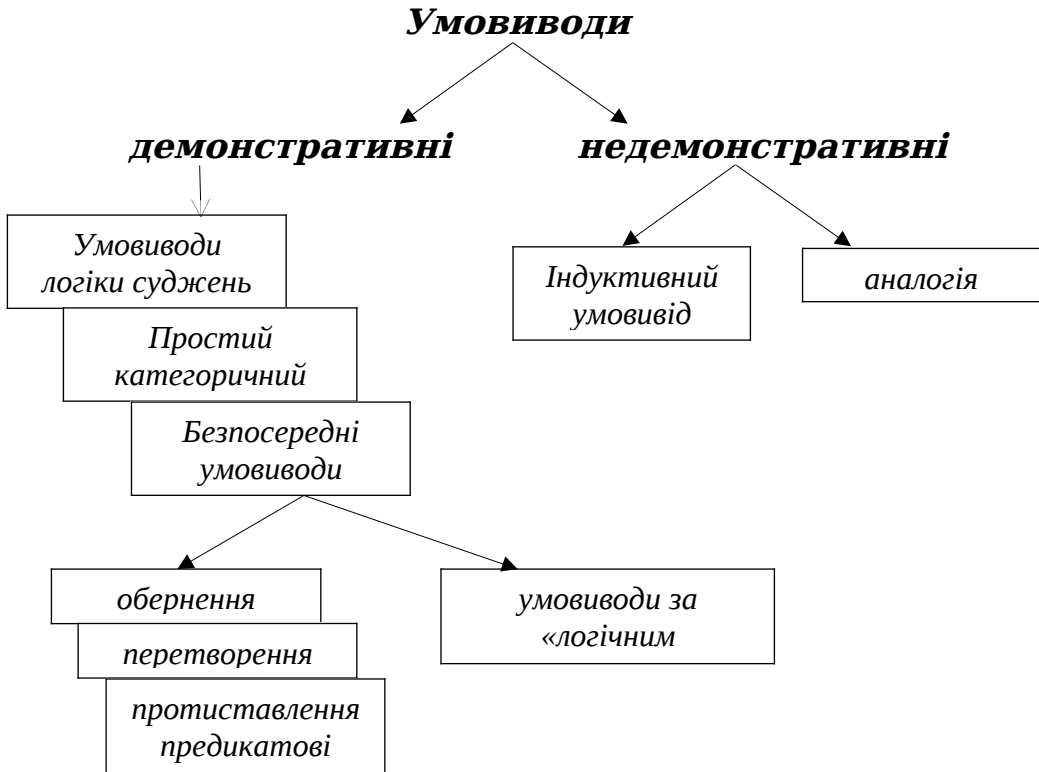
Якщо між засновками та висновками в традитивному умовиводі є відношення логічного слідування, то його слід визнати дедуктивним.

А якщо між засновками та висновками відсутнє відношення логічного слідування, то його слід визнати недедуктивним.

Перший вид традитивного умовиводу тягє до **умовного силогізму**, а другий до **аналогії**.

судженням), умовиводи лише із комбінації категоричних суджень (простий категоричний силогізм та безпосередні умовиводи). До *недемонстративних умовиводів* належать усі види індуктивних умовиводів та аналогія.

Схематично це можна зобразити наступним чином:

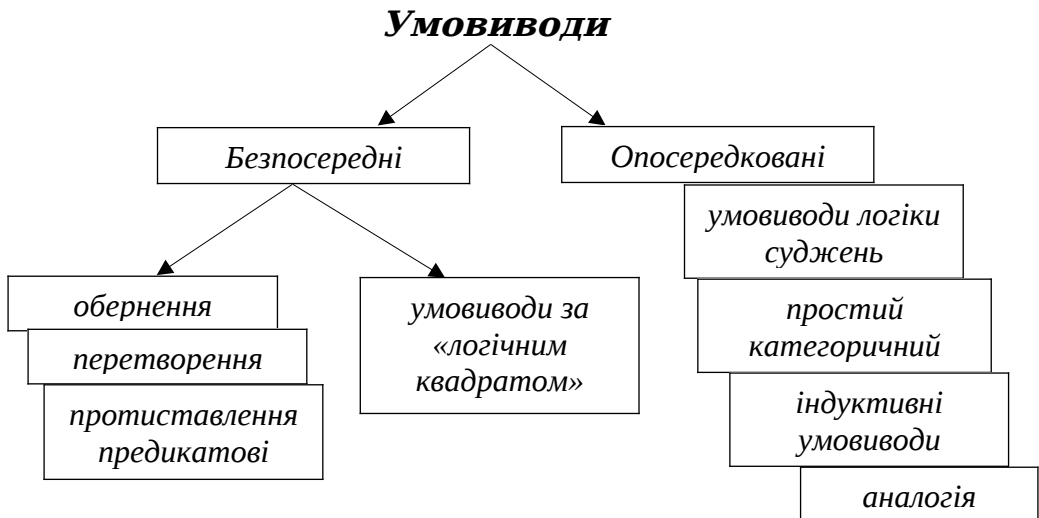

За кількістю засновків умовиводи поділяють на безпосередні та опосередковані.

Безпосереднім називають умовивід, в якому висновок здійснюється із одного засновку (приклад I).

Опосередкованим називають умовивід, в якому висновок здійснюється із двох і більше засновків (приклади II і III).

На схемі цей поділ можна зобразити так:

4.2. УМОВИВОДИ ІЗ КАТЕГОРИЧНИХ СУДЖЕНЬ

Розглянемо умовиводи, для аналізу яких недостатньо засобів логіки суджень, а необхідно враховувати внутрішню структуру засновків і висновку.

Отже, ітиметься про силлогістику Арістотеля, яка викладена у славнозвісних "Аналітиках".

Умовиводи із категоричних суджень поділяють на:

- *безпосередні;*
- *опосередковані.*

4.2.1. БЕЗПОСЕРЕДНІ УМОВИВОДИ

До безпосередніх умовиводів належать:

а) *обернення, перетворення, протиставлення предикату;*³¹

б) *умовиводи за логічним квадратом.*

Слід звернути увагу на те, що висновок у безпосередньому умовиводі звичайно не утримує нової інформації, порівняно із засновками. Але головна мета отримання висновку у безпосередньому умовиводі – це виділити, наголосити, акцентувати увагу на тому смисловому аспекті інформації, який ми намагаємося донести до співрозмовника чи аудиторії.

4.2.1.1. ОБЕРНЕННЯ

Аналіз безпосередніх умовиводів розпочнемо з обернення. Якщо взяти категоричне судження, то в ньому безпосередньо наявна інформація про відношення S до P та є прихованою інформація про відношення P до S . Саме тому, *метою безпосереднього умовиводу шляхом обернення є отримання інформації про відношення P до S у структурі категоричного судження.*

Будь-яка теорія (S^+) є формою пізнання (P^-).

Отже, деякі форми пізнання (P^-) – теорії (S^+).

Схема цього умовиводу: $\frac{S- P}{P- S}$

Отже, **оберненням** називають такий безпосередній умовивід, у висновку якого суб'єктом стає предикат засновку, а предикатом – суб'єкт засновку. Особливістю обернення як умовиводу є те, що в ньому якість висновку на міняється, порівняно із засновком. Іншими словами, якщо засновок стверджувальне судження (Asp , або Isp), то

---

³¹Перелічені у пункті а види безпосередніх умовиводів базуються на побудові логічної структури засновку, яким є категоричне судження.

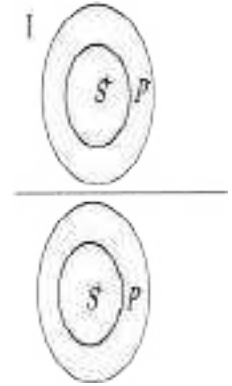
й висновок буде стверджувальним судженням (відповідно Aps , або Ips).

А якщо засновок буде заперечувальним судженням (Esp), то і висновок буде заперечувальним судженням (Eps). При цьому кількісна характеристика судження може змінюватися, а може залишатися тією самою.

У випадку, коли кількість висновку не змінюється, порівняно із засновком, обернення називають **простим** або **чистим**, а якщо кількість висновку змінюється, то обернення буде **обмеженим** або **з обмеженням**.

Слід зазначити, що правилами для безпосередніх умовиводів шляхом перебудови логічної структури категоричного судження як засновку є відношення розподіленості термінів у категоричному судженні. Для ілюстрації зазначеного звернемося до прикладу (1).

Зі схеми (1) видно, що в засновку суб'єкт розподілений (S^+), тобто взятий у повному обсязі або повністю включається до об'єму предикату, який не розподілений (P^-). Саме цим ми фіксуємо інформацію про відношення S до P . У висновку предикат засновку не розподілений (P^-) і представлений елементами його об'єму, що є спільними (збігаються) з елементами об'єму суб'єкта засновку (S^+).

Звернемося до наступного прикладу:

Квадрат (S) є прямокутником з рівними сторонами (P). (2)

Отже, прямокутником з рівними сторонами (P) - квадрат (S).

Таким чином, шляхом обернення звичайно із судження (Asp) можна отримати у висновку судження (Ips), але

$$\frac{Asp}{Ips}$$

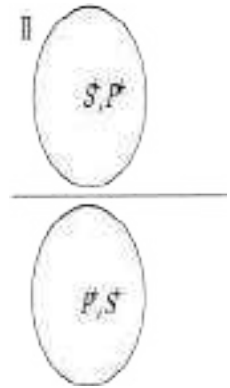
(обернення з обмеженням, приклад (1)).

У випадку, коли засновком є судження – дефініція, то, як виняток, із судження

$$\frac{Asp}{Aps}$$

(Asp) можна отримати судження (Aps):

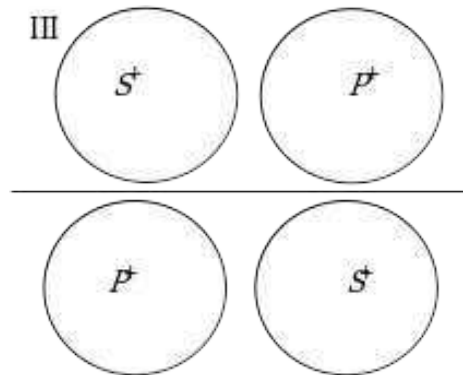
(чисте обернення, приклад (2)).

Візьмемо як засновок судження (Esp):

$$\frac{\text{Жоден мій приятель (S) не є учасником конференції (P)}}{\text{От же, жоден учасник конференції (P) не є моїм приятелем (S)}} \quad (3)$$

Як видно зі схеми (III), ні в засновку, ні у висновку суб'єкт (S^+) і предикат (P^+) не мають жодного спільного елемента. Отже, із судження (Esp) шляхом обернення можна отримати судження (Eps):

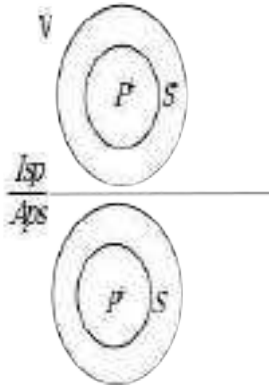
$$\frac{Esp}{Eps}$$

(чисте обернення, або обернення без обмеження).

Частковостверджувальне судження обертається у частковостверджувальне за схемою чистого обернення:

$$\frac{\text{Деякі письменники (S) - лауреати (P)}}{\text{От же, деякі лауреати (P) - письменники (S)}} \quad (4)$$

$$\frac{Isp}{Ips}$$

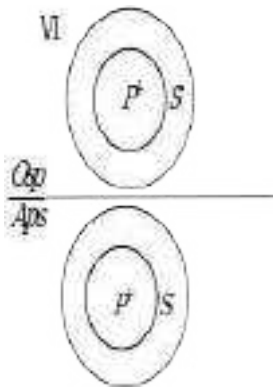
Але бувають випадки, коли судження (Isp) обертається в судження (Aps). Це відбувається, коли суб'єкт засновку не розподілений (S^-), а предикат засновку – розподілений (P^+):

Деякі книги (S) - підручники (P). (5)

От же, усі підручники (P) - книги (S).

Зі схеми V видно, що предикат засновку, що виконує роль суб'єкта висновку, представляє ті елементи, які є спільними з елементами суб'єкта засновку, що є предикатом висновку.

Із частковозаперечувального судження шляхом обернення однозначного висновку отримати не можна. Це пояснюється невизначеністю смислу судження (Osp). Судження (Osp) може виражати три різних смисли:

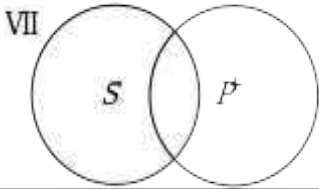
Перший смисл може бути представлений прикладом:

Деякі космічні об'єкти (S) не є планетами (P). (6)

От же, усі планети (P) - космічні об'єкти (S).

Зі схеми видно, що у цьому випадку обернення засновку (Osp) дає у висновку судження (Aps). Тут елементи об'єму (P) є спільними з елементами об'єму (S).

Другий смисл судження (Osp) можна проілюструвати наступним прикладом:

Деякі студенти не є відмінниками. (7)

Отже, деякі відмінники - студенти.

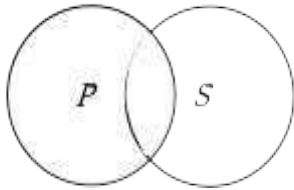

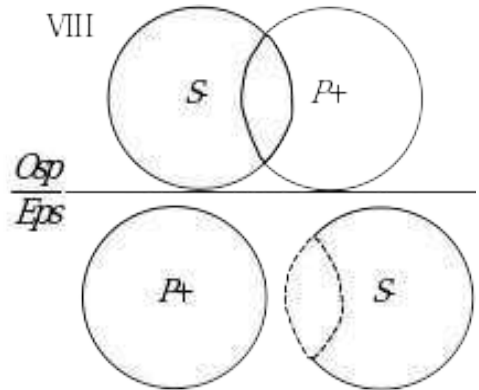
Схема VII показує, що із частковозаперечувального судження, що має другий смисл, шляхом обернення можна отримати судження (*Ips*). Тут суб'єкт висновку (*P*), як видно зі схеми, представлений спільними елементами для *P* і *S*.

Нарешті, судження (*Osp*) може мати і третій смисл:

Деякі письменники (*S*) не є літ ерат урнимикрит иками (*P*). (8)

От же, жоден літ ерат урнийкрит ик (*P*) не є письменником (*S*).

Схема VIII показує, що засновок інформує про те, що частина об'єму суб'єкту (*письменники*) розташована поза об'ємом предикату (*літературні критики*). У той самий час висновок говорить про те, що весь об'єм предикату (який у висновку відіграє роль суб'єкту), - *літературні критики* - розташовано поза тою частиною суб'єкту

(як предикату висновку) *письменники*, що на схемі заштрихована. Таким чином, оскільки із самого по собі частково заперечувального судження не видно, який смисл воно несе, його не можна обирати в ролі засновку в **оберненні** як безпосередньому умовиводі.

4.2.1.2. ПЕРЕТВОРЕННЯ

За поглибленого аналізу категоричного судження стає очевидним, що в ньому, крім наявного знання про відношення P до S , яке було предметом розгляду у безпосередньому умовиводі шляхом обернення, має місце ще одне неявне знання про відношення між цими термінами. Ідеться про неявне знання про відношення S до $не-P$. Наприклад, якщо всі елементи множини S належать множині P (про що йдеться в судженні Asp), то вони не можуть належати множині $не-P$ (доповненню до P).

Таким чином, **перетворенням** називають такий безпосередній умовивід, в якому отримують висновок де суб'єктом є суб'єкт засновку, а предикатом – поняття, що суперечить предикатові засновку. Звернемося до прикладу:

Усі мої приятелі (S) мають вищу освіту (P). (1)

Отже, жоден мій приятель (S)

не належить до людей безвищої освіти ($не-P$).

Схема цього умовиводу:

$$\frac{S-P}{S-не-P}$$

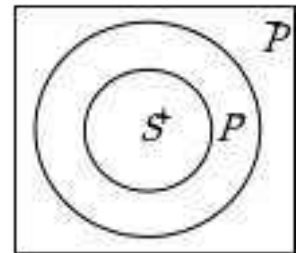
Такий умовивід утворюється завдяки зміні у висновку якості засновку. Іншими словами, умовивід шляхом перетворення здійснюється шляхом введення до висновку двох заперечень – одного перед логічною зв'язкою, а другого – перед предикатом.

Якщо в умовиводі шляхом обернення, як ми пересвідчилися, в ролі засновку можуть бути лише судження: Asp , Esp , Isp , то в умовиводі шляхом перетворення в ролі засновків використовують усі види категоричних суджень: Asp , Esp , Isp , Osp .

Судження (А) перетворюється на судження (Е), але іншої логічної структури:

$$\frac{A_{sp}}{E_{sp}}$$

Зі схеми (приклад 1) видно: якщо всі елементи множини (S) належать множині (P), то вони у жодному разі не належать множині (не-P).

Із судження (Е) шляхом перетворення отримують судження (А):

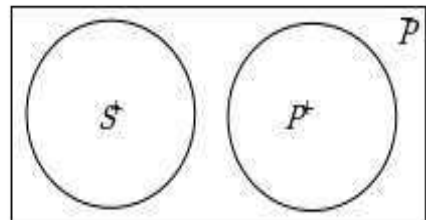
$$\frac{E_{sp}}{A_{sp}}$$

Зазначимо, що ставлячи в судженні (Е), як у засновку, заперечення перед зв'язкою, ми отримаємо подвійне заперечення. Тому-то ми його усуваємо, керуючись принципом: *подвійне заперечення дорівнює ствердженню*. Наприклад:

Жоден мій приятель (S) не має вищої освіти (P). (2)

Отже, усі мої приятелі (S) є люди без вищої освіти (не-P).

Наведена схема показує, що всі елементи множини (S) належать до множини (не-P).

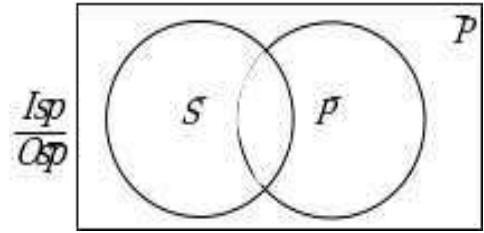
Судження (І) перетворюється на судження (О). Наприклад:

Деякі мої приятелі (S) вивчають англійську мову (P). (3)

Отже, деякі мої приятелі (S) не належать до людей,

що не вивчають англійську мову (не-P).

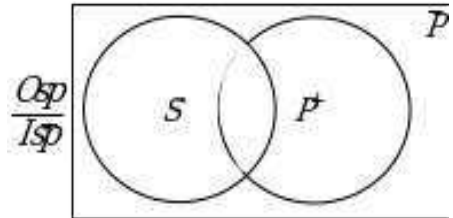
На схемі видно, що заштрихована частина множини (S) не належить множині ($не-P$). Судження (O) перетворюється на судження (I). Наприклад:

Деякі мої приятелі (S) не мають вищої освіти (P).

Отже, деякі мої приятелі (S) належать до людей без вищої освіти ($не-P$).

Схема показує, що заштрихована частина множини (S) належить множині ($не-P$).

У ході отримання висновку шляхом перетворення необхідно поновити зв'язку, яку часто опускають у засновку, що представлений природною мовою. І лише після цього послідовно можна вводити заперечення перед зв'язкою й перед предикатом.

4.2.1.3. ПРОТИСТАВЛЕННЯ ПРЕДИКАТУ

Указуючи на те, що із відношення S до P можна отримати інформацію про відношення S до $не-P$, необхідно враховувати ще один вид інформації, який впливає із вихідного відношення. Ідеться про відношення $не-P$ до S . Така реконструкція категоричного судження (як засновку), утворює ще один вид безпосереднього умовиводу цього класу, а саме: *протиставлення предикату*.

Протиставленням предикату називають такий безпосередній умовивід, завдяки якому отримують висновок, де суб'єктом, є поняття, що

суперечить предикату засновку, а предикатом є суб'єкт засновку. Запишемо схему цього умовиводу:

$$\frac{S- P}{\text{не-}P- S}$$

Протиставлення предикату можна розглядати як результат двох послідовних дій: перетворення, а потім – обернення. Наприклад:

Усі мої приятелі (S) вивчають англійську мову (P).

Отже, жоден мій приятель (S) не належат до людей, що не вивчають англійську мову (не-P) - перетворення.

Отже, жодна людина, що не вивчає англійську мову (не-P) не є моїм приятелем (S) - обернення.

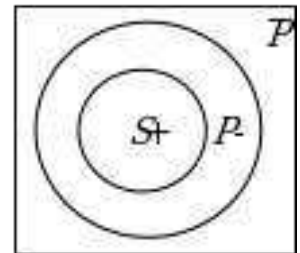
Із судження (A) шляхом протиставлення предикату отримують судження E. Наприклад:

Усі мої приятелі (S) мають вищу освіту (P). (1)

Отже, жодна людина без вищої освіти (не-P) не є моїм приятелем (S).

Наведена схема показує, що множина (не-P) і множина (S) не мають жодного спільного елемента.

$\frac{Asp}{Eps}$

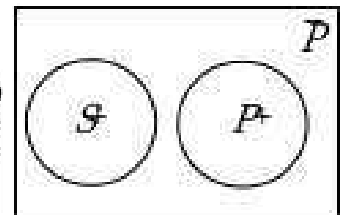
Із судження (E) шляхом протиставлення предикату отримують судження (I). Наприклад:

Жодна комета (S) не має ознак планет (P). (2)

Отже, деякі космічні об'єкти (не-P) і без ознак планет (не-P) - комети (S).

Із цієї схеми видно, що деякі елементи множини (не-P) є спільними з елементами множини (S).

$\frac{Esp}{Ips}$

Із судження (O) шляхом протиставлення предикату можна отримати судження (I).

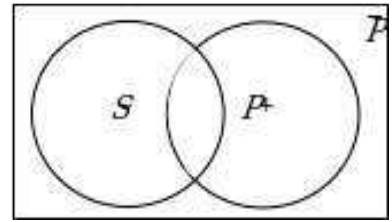
$$\frac{Osp}{Ips}$$

Наприклад:

Деякі мої приятелі (S) не мають вищої освіти (P). (3)

Отже, деякі люди без вищої освіти (не-P) - мої приятелі (S).

Ця схема показує, що тільки деякі з елементів є спільними для множини (не-P) і множини (S).

Із судження (I) шляхом протиставлення предикату висновок отримати неможливо, оскільки перетворення судження (I) приводить до судження (O), обернення якого (як відомо із попереднього матеріалу) здійснити не можна.

4.3. ПРОСТИЙ КАТЕГОРИЧНИЙ СИЛОГІЗМ

4.3.1. СТРУКТУРА ТА СКЛАД ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ

Слово *силлогізм* походить від грецького слова *sillogismos*, що в перекладі означає *числення, вирахування*. Арістотель вважав, що подібно до того, як в математиці, маючи десять чисел і чотири дії, ми створюємо весь світ математики, так і у логіці, маючи вихідні істинні судження та чітко застосовуючи до них правила та закони логіки, ми можемо отримати весь світ знання.

У нашому випадку термін *силлогізм* застосовують для позначення одного із видів опосередкованого дедуктивного умовиводу.

Буквально, **простим категоричним силогізмом** називають такий дедуктивний умовивід, в якому обидва засновки та висновок є категоричні судження. Наприклад:

Будь-яка теорія (M) є формою пізнання (P).

Геометрія Евкліда (S) - теорія (M).

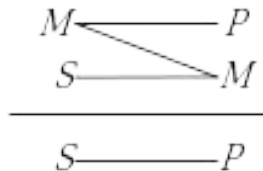
Отже, геометрія Евкліда (S) є формою пізнання (P).

За структурою простий категоричний силогізм включає три терміни: *середній* і *два крайніх*.

Середнім називають термін, присутній в обох засновках, але відсутній у висновку. Його позначають великою буквою латинського алфавіту *M*. Позначкою для цього терміну є перша буква в латинському слові *Medium*, що означає *середній*. У нашому прикладі середнім терміном є поняття *теорія*.

Крайніми термінами є суб'єкт і предикат висновку, які позначають відповідно буквами *S* і *P*. Крайні терміни поділяють на *менший* і *більший*. *Меншим крайнім терміном* є суб'єкт висновку, а *більшим крайнім терміном-предикатом* висновку. У нашому прикладі меншим крайнім терміном є поняття *геометрія Евкліда*, а більшим крайнім терміном – *форма пізнання*.

Виходячи із визначення структурних частин простого категоричного силогізму, можна виписати його схему:

Для ілюстрації схеми скористаємося наведеним вище прикладом, в якому чітко видно, що середній термін (*теорія*) виконує роль зв'язуючої ланки між крайніми термінами (*геометрія Евкліда* та *форма*

пізнання), і саме завдяки йому можливо із двох суджень вивести третє.

Середній термін виконує роль посередника між двома крайніми термінами, оскільки обидва крайні терміни відомим чином пов'язані з ним. Якщо середній термін відсутній, то висновок отримати неможливо. Наприклад, із таких двох суджень *Трикутник - геометрична фігура* та *Планета - космічний об'єкт* жодного висновку отримати не можна, оскільки ці судження не мають спільного для них поняття, тобто середнього терміну.

Тепер, після опису термінів простого категоричного силогізму, можна уточнити його визначення: **простим категоричним силогізмом** називають такий опосередкований дедуктивний умовивід, у висновку якого відображається зв'язок двох крайніх термінів (S і P) на підставі їх відношення до середнього терміну (M).

Склад простого категоричного силогізму включає більший засновок, менший засновок і висновок. **Більшим є засновок**, в якому міститься більший крайній термін (у нашому прикладі судження: *Будь-яка теорія є формою пізнання*). **Меншим є засновок**, в якому має місце менший крайній термін (*геометрія Евкліда - теорія*). Нарешті, **висновком є судження**, в якому наявні обидва крайні терміни (*Геометрія (S) Евкліда є формою (P) пізнання*).

4.3.2. ПРАВИЛА ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ

Визначаючи простий категоричний силогізм, ми зазначили, що це такий дедуктивний умовивід, який є, фактично, комбінацією відомих категоричних суджень (A , E , I , O). Але не будь-яка комбінація категоричних

суджень дає правильні силіогізми, а лише та, яка відповідає певним правилам.

Усю множину правил, які регламентують побудову простого категоричного силіогізму, поділяють на загальні та спеціальні.

Схематично цей поділ можна записати наступним чином:

4.3.2.1. ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ

Загальні правила, як видно із наведеної схеми, поділяють на правила термінів і правила засновків.

До *правил термінів* належать три правила.

1. У простому категоричному силіогізмі має бути лише три терміни. При порушенні цього правила виникає логічна помилка *учетверіння терміну*. Суть помилки полягає в тому, що в силіогізмі замість трьох необхідних термінів (S , M , P) з'являється четвертий:

1. ***Будь-який закон приймає Верховна Рада.***
2. ***Друге начало термодинаміки - закон.***
3. ***Отже, ...***

Помилковість цього міркування полягає в тому, що тут слово *закон* називає два різних поняття. У більшому засновку слово *закон* означає норму, яка регулює відношення між людьми в суспільстві. У меншому ж засновку слово *закон* указує на суттєвий, необхідний

загальний зв'язок між предметами та явищами дійсності. Саме цей зв'язок людина не створює, а відкриває.

Ще одним прикладом помилки *учетверіння терміну* є софізм *Рогатий*, який зазвичай із давніх часів наводиться в багатьох підручниках з логіки. Цей софізм можна записати у вигляді наступного міркування:

Те, чого ти не втратив, ти маєш.

Ти не втратив роги.

Отже, ти маєш роги.

Помилковість цього міркування полягає у невизначеності середнього терміну, роль якого виконує *поняття про втрату*. У першому засновку ***втратою є позбавлення того, що ми маємо***, а в другому засновку ***під втратою розуміється не володіння взагалі чим-небудь***. Зрозуміло, що це є прямим порушенням першого загального правила простого категоричного силлогізму, і такий умовивід слід визнати неправильним. Але, оскільки між словами *втрата* в обох засновках є звукова подібність, то дуже легко ввести співрозмовника чи аудиторію в оману.

Продемонструвати неспроможність цього міркування можна лише шляхом виявлення двозначності середнього терміну. Насправді у цьому міркуванні не три, а чотири терміни. У першому засновку середній термін змістом має *втрата того, що ти маєш*, а в другому засновку – *втрата того, що ти ніколи не мав*. Зрозуміло, що такий середній термін не може зв'язати обидва засновки.

2. *Середній термін має бути розподіленим принаймні в одному засновку*. При недотриманні цього правила однозначного висновку отримати не можна. Наприклад:

Деякі студенти – відмінники.

Мій брат – студент.

Отже, ...

Оскільки в даному прикладі середній термін *M* (студент) не розподілений у жодному із засновків, тобто не взятий у повному об'ємі, то не можна зробити висновок про кожного представника класу студентів, що кожен студент є відмінником. Іншими словами, середній термін не зв'язав крайні терміни.

3. *Термін, розподілений у засновку, буде розподілений у висновку; а термін, не розподілений у засновку, буде не розподілений у висновку.* Ситуація, за якої термін розподілений у засновку, є не розподіленим у висновку виключається.

Жоден мій приятель (M) не є учасником конференції (P).

Деякі студенти (S) - мої приятелі (M).

Отже, деякі студенти (S) не є учасниками конференції (P).

У цьому силогізмі менший крайній термін (студенти) не розподілений у засновку, і він же не розподілений у висновку. А більший крайній термін (учасники конференції) розподілений у засновку, і він же розподілений у висновку.

Правила засновків:

1. *Якщо один із засновків - судження часткове, то й висновок буде частковим судженням.*

2. *Із двох часткових суджень висновок отримати неможна.*

3. *Якщо один із засновків - судження заперечувальне, то й висновок буде заперечувальним судженням.*

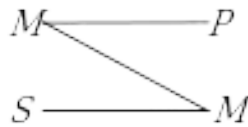
4. *Із двох заперечувальних суджень висновок отримати неможна.*

4.3.2.2. ПОНЯТТЯ ФІГУРИ ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ. СПЕЦІАЛЬНІ ПРАВИЛА ФІГУР

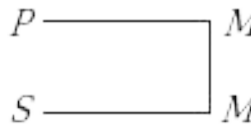
Фігурою простого категоричного силогізму називають схему, або порядок розташування середнього терміну в силогізмі.

Оскільки в простому категоричному силогізмі три терміни (S , M , P), то варіантів розташування середнього терміну в силогізмі може бути чотири. Звідси простий категоричний силогізм має чотири фігури:

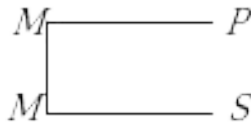
У першій фігурі середній термін (M) займає місце суб'єкта у більшому засновку, і місце предиката у меншому засновку:

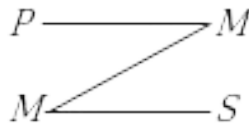
У другій фігурі середній термін (M) займає місце предиката в обох засновках:

У третій фігурі середній термін (M) займає місце суб'єкта в обох засновках:

У четвертій фігурі середній термін (M) займає місце предиката в більшому засновку, і місце суб'єкта в меншому засновку:

Правила першої фігури:

1. *Більший засновок має бути судженням загальним.*

2. *Менший засновок має бути судженням стверджувальним.*

Правила другої фігури:

1. *Більший засновок має бути судженням загальним.*

2. *Один із засновків має бути судженням заперечувальним.*

Правила третьої фігури:

1. *Менший засновок має бути судженням стверджувальним.*

2. *Висновок має бути судженням частковим.*

Правила четвертої фігури:

1. *Якщо більший засновок судження стверджувальне, то менший засновок має бути судженням загальним.*

2. *Якщо один із засновків судження заперечувальне, то більший засновок має бути судженням загальним.*

Надійність спеціальних правил фігур силогізму перевіряють за допомогою спеціальної процедури. Запишемо цю процедуру. Для того, щоб обґрунтувати спеціальні правила фігури силогізму, слід здійснити наступні кроки або дії:

1. *Ввести припущення, що дані правила фігури є ненадійними, а такими є положення, що суперечать цим правилам.*

2. *Виходячи із цього припущення, побудувати силогізм.*

3. *Якщо прийдемо до протиріччя, то наше припущення слід відкинути та визнати логічно коректними спеціальні правила.*

Для прикладу обґрунтуємо спеціальні правила першої фігури простого категоричного силогізму. Маємо спеціальні правила першої фігури:

1. *Більший засновок має бути судженням загальним.*

2. *Менший засновок має бути судженням стверджувальним.*

Введемо припущення, що наведені тільки що правила є ненадійними, а такими є положення, що їм суперечать:

1. *Більшим засновком має бути судження часткове.*

2. *Меншим засновком має бути судження заперечувальне.*

Виходячи із даного припущення побудуємо силогізм. Відповідно до нових правил більшим і меншим засновком можуть бути наступні комбінації категоричних суджень:

I, O

$\underline{E, C}$.

Але, відповідно до загальних правил простого категоричного силогізму:

- із двох часткових суджень висновок отримати неможна;

- із двох заперечувальних суджень висновок отримати неможна.

Це означає, що комбінації категоричних суджень: (I, O) , (O, O) , (O, E) не можуть бути засновками.

Залишається комбінація

IMp

$\underline{Es^+M^+}$.

Проаналізуємо комбінацію засновків.

Згідно із другим загальним правилом простого категоричного силогізму, у цій комбінації середній термін (M) розподілений у меншому засновку (Es^+M^+).

За вимогою третього загального правила простого категоричного силогізму: якщо крайній термін розподілений у засновку, то він буде розподілений у висновку, а якщо крайній термін не розподілений у засновку, то він буде не розподілений у висновку.

У нашому випадку ми отримуємо висновок, де (S) суб'єкт розподілений, а (P) предикат нерозподілений: S^+ , P^- . Але так розподілені терміни в загальностверджувальному судженні (Asp). Отриманий висновок суперечить четвертому загальному правилу простого категоричного силлогізму (*Якщо один із засновків судження часткове, то й висновок буде частковим судженням*) і шостому загальному правилу простого категоричного силлогізму (*Якщо один із засновків судження заперечувальне, то й висновок буде судженням заперечувальним*).

Оскільки ми прийшли до суперечності, то наше припущення слід відкинути, і визнати надійними, або логічно коректними, тобто такими, що за істинності засновків гарантують істинність висновку, наявні правила першої фігури простого категоричного силлогізму. У такий самий спосіб можна обґрунтувати спеціальні правила другої, третьої і четвертої фігур простого категоричного силлогізму.

4.3.3. ПОНЯТТЯ МОДУСУ ФІГУРИ ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ ТА ПРОЦЕДУРА ОТРИМАННЯ ПРАВИЛЬНИХ МОДУСІВ ФІГУРИ ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ

Модусом фігури простого категоричного силлогізму називають правильний силлогізм цієї фігури, що визначається кількісною та якісною характеристикою категоричних суджень, із яких він побудований.

У ролі засновків і висновків можуть бути всі відомі категоричні судження: Asp , Esp , Isp , Osp .

Теоретично в кожній фігурі може бути 64 комбінації категоричних суджень (AAA , AAE , AAI ,...), а для чотирьох фігур – 256. Керуючись загальними правилами

простого категоричного силогізму та спеціальними правилами кожної фігури, можна отримати всі правильні модуси кожної фігури.

Для того щоб отримати правильні модуси фігури силогізму слід здійснити наступні кроки, або дії:

1. *Виписати всі комбінації можливих засновків.*

2. *Зіставити кожну комбінацію із спеціальними правилами фігури та загальними правилами простого категоричного силогізму.*

3. *Виписати всі правильні модуси за даною фігурою.*

Із чотирьох категоричних суджень (A, E, I, O) можна отримати 16 наборів засновків. Кожне судження може бути в ролі засновку із самим собою (AA), або із кожним із трьох інших $\{(AE), (AI), (AO)\}$.

Користуючись загальною процедурою знайдемо правильні модуси кожної фігури простого категоричного силогізму.

Знайдемо модуси першої фігури.

Випишемо комбінації можливих засновків:

AA	EA	IA	OA
AE	EE	IE	OE
AI	EI	II	OI
AO	EO	IO	OO
1	2	3	4

Використовуючи правила першої фігури (1. **Більший засновок має бути судженням загальним;** 2. **Менший засновок має бути судженням стверджувальним**), а також загальні правила силогізму, переглянемо кожну із 16 комбінацій засновків.

Згідно із першим правилом даної фігури, слід відкинути 3 і 4 стовпчики комбінацій засновків (тут скрізь більший засновок часткове судження).

Згідно із другим правилом першої фігури, необхідно відкинути комбінації AE та AO першого стовпчика.

Комбінації *EE* та *EO* другого стовпчика необхідно виключити, оскільки вони суперечать загальному правилу силогізму про недопустимість двох заперечувальних засновків.

Таким чином, із 16 можливих комбінацій засновків лише чотири комбінації є засновками правильних модусів за першою фігурою простого категоричного силогізму:

AAA, AII, EAE, EIO.

Арістотель вважав першу фігуру найбільш досконалою. Саме у першій фігурі як висновок ми отримуємо всі види категоричних суджень: *Asp, Esp, Isp, Osp*.

Місією першої фігури є підведення виду під рід, підпорядкування одного поняття другому. Середній термін у першій фігурі представляє таке відношення між родом і видом, а також між видом та окремим предметом, коли вид входить у рід, а окремий предмет входить у вид. Наприклад:

Усі студенти мають складати іспити.

Мій брат – студент.

Отже, мій брат має складати іспити.

Слід зазначити, що лише перша фігура може мати висновок загальностверджувальне судження (*Asp*).

Визначимо модуси другої фігури

1. Випишемо комбінації засновків:

<i>AA</i>	<i>EA</i>	<i>IA</i>	<i>OA</i>
<i>AE</i>	<i>EE</i>	<i>IE</i>	<i>OE</i>
<i>AI</i>	<i>EI</i>	<i>II</i>	<i>OI</i>
<i>AO</i>	<i>EO</i>	<i>IO</i>	<i>OO</i>
1	2	3	4

2. Застосовуючи спеціальні правила другої фігури та загальні правила силогізму, дослідимо кожен комбінацію засновків.

Згідно із першим правилом другої фігури виключимо всі комбінації 2 і 3 стовпчиків.

Друге правило даної фігури виключає комбінації засновків першого стовпчика (AA) та (AI).

Комбінації засновків (EE , EO) другого стовпчика виключаються, згідно із загальним правилом силогізму.

3. Випишемо правильні модуси другої фігури простого категоричного силогізму:

AEE , AOO , EAE , EIO .

Засоби другої фігури дозволяють отримати висновок тоді, коли потрібно довести, що предмети множини S не можуть бути включеними до множини P ($S \not\subset P$) на тій підставі, що їм не притаманні ознаки предметів множини P .

Таким чином, друга фігура простого категоричного силогізму продукує правильні модуси, відповідно до інтенціональних варіантів наведеної вище аксіоми силогізму: *Усе, що суперечить ознаці речі, те суперечить і самій речі.*

Проілюструємо сказане на прикладі:

Усі мої приятелі (P) володіють польською мовою (M).

Жоден лауреат наукової конференції (S)

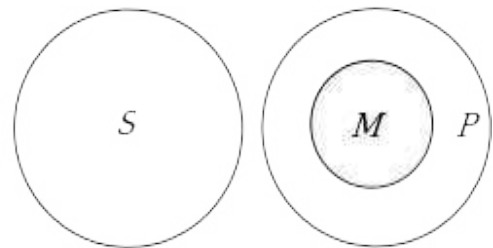
не володіє польською мовою (M).

Отже, жоден лауреат наукової конференції (S)

не є моїм приятелем (P).

Наведена схема вказує, що у більшому засновку ознака M властива всім предметам множини P , а в меншому засновку жодному предмету множини S не властива ознака M . А це означає, що в множині P не має

жодного предмету із множини S .

Отримаємо модуси третьої фігури простого категоричного силогізму

1. Складемо перелік можливих комбінацій засновків:

AA	EA	IA	OA
AE	EE	IE	OE
AI	EI	II	OI
AO	EO	IO	OO
1	2	3	4

2. Здійснимо огляд кожної комбінації засновків, відповідно до спеціальних правил третьої фігури силогізму та загальних правил простого категоричного силогізму.

Перше правило даної фігури виключає комбінації:

$AE, AO, EE, EO, IE, IO, OE, OO$.

Згідно із загальним правилом про неприпустимість як засновків двох часткових суджень, виключають комбінації II та OI .

3. Отже, відповідно до загальних правил простого категоричного силогізму та спеціальних правил третьої фігури, маємо шість правильних модусів:

$AAI, IAI, AII, EAO, OAO, EIO$.

У третій фігурі отримання висновку передбачає, з одного боку—моніторинг часткових фактів, а з другого—спростування певних загальних суджень.

Проілюструємо сказане на прикладах:

- I $Усі студенти першого курсу (M) -$
 $учасники художньої самодіяльності (P).$
 $Усі студенти першого курсу (M) -$
 $учасники наукової конференції (S).$

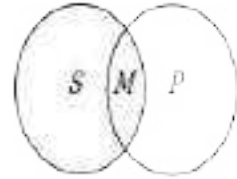
 $Отже, деякі учасники конференції (S) -$
 $учасники художньої самодіяльності (P).$

II *Жоден мій приятель (M) не знає польської мови (P).*

Усі мої приятелі (M) - студенти (S).

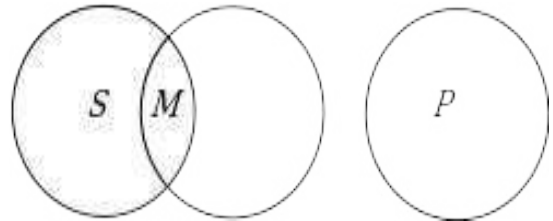
Отже, деякі студенти (S) не знають польської мови (P).

У колах Ейлера перший приклад можна зобразити схематично. Із наведеної схеми видно: якщо весь об'єм M включений до S , і весь об'єм M включений до P , то очевидно, об'єми S і P лише частково збігаються.

Представимо колами Ейлера приклад II.

Схема свідчить: якщо S виключений із P , але деякі M включені до S , то частина S , яка включає M , також виключена із P .

Висновок за третьою фігурою базується на наступній залежності: *Якщо дві ознаки сумісно існують в одному предметі, то звідси випливає, що вони можуть взаємноспіввідноситися.*

Слід також зазначити, що висновок за третьою фігурою завжди частковий, і за якістю він може бути стверджувальним (Isp) та заперечувальним (Osp).

Нарешті, **визначимо правильні модуси четвертої фігури простого категоричного силізму.**

1. Випишемо всі можливі комбінації засновків:

AA	EA	IA	OA
AE	EE	IE	OE
AI	EI	II	OI
AO	E	IO	OO
	O		
1	2	3	4

2. Застосуємо до кожної комбінації загальні правила простого категоричного силлогізму та спеціальні правила четвертої фігури силлогізму.

Перше правило четвертої фігури виключає комбінації: *AI, AO, II*.

Друге правило виключає всі комбінації четвертого стовпчика, а також *IE* та *IO*.

Комбінації (*EE* та *EO*) виключаються, згідно із загальним правилом силлогізму.

3. Таким чином, четверта фігура силлогізму має п'ять правильних модусів:

AAI, AEE, IAI, EAO, EIO.

*Характерною особливістю четвертої фігури є та обставина, що висновки у її правильних модусах можуть бути або частковостверджувальними (*Isp*), або частковозаперечувальними (*Osp*), або загальнозаперечувальними (*Esp*), і в жодному разі - загальноствверджувальними (*Asp*).*

Середній термін (*M*) у четвертій фігурі представляє таке відношення між множинами предметів (*S*) і (*P*), коли вони не збігаються за своїми ознаками. Наприклад,

Усі мої приятелі (P) - учасники наукової конференції (M).

Жоден учасник наукової конференції (M)

не є іменним студентом факультету (S).

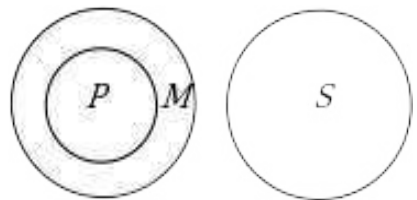

Отже, жоден іменний студент факультету (S)

не є учасником наукової конференції (P).

Зобразимо цей силлогізм схематично.

Отже, із 64 комбінацій засновків, досліджених за допомогою спеціальних правил фігур силлогізму та загальних правил простого категоричного силлогізму, лише 19 комбінацій є засновками правильних модусів.

У Середні віки правильним модусам простого категоричного силогізму були надані імена. Але слід мати на увазі, що нічого спільного ці імена не мають ні з іменами людей, ні з назвами архітектурних стилів, чи ще чогось.

Запишемо правильні модуси фігур простого категоричного силогізму в іменах.

I фігура: *Barbara, Celarent, Darii, Ferio*;

II фігура: *Camestres, Baroco, Cesare, Festino*;

III фігура: *Darapti, Datisi, Felapton, Ferison, Disamis, Bocardo*;

IV фігура: *Bramantip, Camenes, Fesapo, Fresison, Dimaris*.

Практично кожна буква в назві модусів виконує певну чітко визначену функцію. Голосні букви в назві модусів указують, із яких суджень побудовано даний модус. Наприклад, у модусі першої фігури *Ferio* засновками є, відповідно, категоричні судження *Emp* та *Ism* висновком-судження *Osp*.

Оскільки, як зазначалось, за Арістотелем самими досконалими є модуси першої фігури, а менш досконалими – модуси другої, третьої і четвертої фігур, тому перевірка логічної коректності модусів цих фігур передбачала їх обґрунтування через процедуру зведення до відповідних модусів першої фігури.

Тепер знову звернемося до назви модусів фігур силогізму. Початкові букви у назві модусів другої, третьої і четвертої фігур указують, до якого модусу першої фігури можна звести конкретний модус. Наприклад, модус другої фігури *Camestres* можна звести до модусу першої фігури *Celarent*, модус третьої фігури – *Disamis* – до модусу першої фігури *Darii* і т.д.

Про приголосні букви в назвах модусів другої, третьої і четвертої фігур простого категоричного силогізму слід сказати наступне:

- буква (*s*) указує, що судження, яке позначене голосною буквою, після якого стоїть дана буква, слід піддати оберненню без обмеження;

- буква (*p*) указує, що судження, яке позначене голосною буквою, після якої стоїть дана буква слід піддати оберненню з обмеженням;

- буква (*m*) указує на переміну місцями засновків;

- буква (*c*) указує, що модус, у назві якого є ця буква, слід обґрунтовувати шляхом непрямого доведення.

Таким чином, обґрунтування модусів другої, третьої і четвертої фігур реалізується за допомогою процедури зведення та непрямого доведення.

Для того, щоб обґрунтувати довільний модус II, III або IV фігур силогізму шляхом зведення слід здійснити наступні кроки:

1. Виписати засновки модусу, що обґрунтовується.

2. Застосувати до виписаних засновків одне із правил зведення.

3. Застосування правил здійснювати, доки не отримаємо вираз, що збігається з висновком модусу, який обґрунтовується.

Візьмемо модус другої фігури *Camestres*:

ASM

ESM

ESP

Початкова буква у назві модусу *C* указує, що його можна звести до модусу першої фігури *Celarent*. Згідно із першим кроком процедури обґрунтування, випишемо засновки модусу *Camestres*.

1	<i>AP</i>	}	- засновки;
.	<i>M</i>		
2	<i>ES</i>		
.	<i>M</i>		
3			- за правилом (<i>m</i>) до 1,2;

EM
S

.		
4		
.		
5	}	
.		
6	$\frac{EPS}{ESP}$	- за правилом (s) до 2;
.		
7		- за правилом першої фігури
.		до 5,6;
8		- за правилом (s) до 7.
.		

Наступною процедурою обґрунтування модусів другої, третьої і четвертої фігур силогізму є непряме доведення.

Для обґрунтування довільного модусу II, III, IV фігур силогізму шляхом непрямого доведення слід здійснити наступні кроки:

1. Вписати засновки модусу, що обґрунтовується.

2. Ввести припущення непрямого доведення (тобто те, що із засновків модусу впливає не його висновок, а судження, яке йому суперечить).

3. Виходячи із прийнятого припущення, застосувати відповідні правила обґрунтування.

4. Якщо прийдемо до суперечності, то наше припущення слід відкинути й визнати логічно коректним модус, що обґрунтовується.

Для прикладу, візьмемо модус *Baroco* другої фігури:

APM

OSM

OSP .

У назві цього модусу є буква *с*, яка, згідно із переліком наведених вище правил обґрунтування, указує на те, що цей модус слід обґрунтувати непрямым доведенням.

Згідно із першим кроком процедури непрямого доведення слід виписати засновки модусу, що обґрунтовується:

1	APM	}	- засновки;
.	OSM		
2			
.			
3	ASP		- припущення непрямого доведення;
.			
4	ASM		- за правилом першої фігури до 1,3;
.			
5	OSF		- за правилом введення заперечення до 2,4.
.			

Наведені приклади обґрунтування модусів свідчать про те, що вказаний вище перелік правил обґрунтування є достатнім для встановлення логічної коректності будь-якого модусу другої, третьої і четвертої фігур простого категоричного силогізму.

4.3.4. ОБҐРУНТУВАННЯ МОДУСІВ ФІГУР ПРОСТОГО КАТЕГОРИЧНОГО СИЛОГІЗМУ

Крім процедур перевірки логічної коректності модусів другої, третьої і четвертої фігур, які були розглянуті, існує процедура обґрунтування модусів першої, другої, третьої і четвертої фігур, яка спирається на екстенціональні відношення між термінами силогізму. Доречно нагадати, що відношення розподіленості термінів у категоричному судженні є умовою істинності конкретного судження: чи A , чи E , чи I , чи O .

Для того щоб обґрунтувати модус будь-якої фігури силогізму на підставі екстенціональних відношень між термінами силогізму, необхідно здійснити наступні кроки або дії:

1. Виписати структуру модусу, що обґрунтовується.
2. Ввести припущення, що висновок модусу хибний, а засновки – істинні.
3. Виходячи із даного припущення, дослідити залежність між значенням засновків та значенням висновку.
4. Якщо прийдемо до протиріччя, то наше припущення слід відкинути та визнати логічно коректним даний модус.

Візьмемо модус першої фігури *Barbara* (AAA):

Усі мої друзі мають вищу освіту.

Усі учасники спортивної секції – мої друзі.

Отже, усі учасники спортивної секції мають вищу освіту.

1. Випишемо структуру даного модусу:

1 *AMP*

.

2. *ASM*

3

ASP

.

2. Введемо припущення, що засновки 1.*AMP* 2.*ASM* – істинні, а висновок 3.*ASP* – хибний, тобто із істинних засновків випливає хибний висновок:

1 *AMP*

.

2 *ASM*

.

2

- *i*

.

3

ASP

.

- *x*

3. Висновком у цьому силогізмі є загальностверджувальне судження (*ASP*), і за умовами встановлення його значення він (висновок) буде хибним тоді й тільки тоді, коли знайдеться у множині (*S*) принаймні один предмет (*a*), який не належить множині (*P*), ($a \notin P$, тобто принаймні один учасник спортивної секції не має вищої освіти).

За умовою засновок 2. ASM – істинний, а це означає, що кожен предмет множини (S) належить множині (M), ($a \in M$), тобто й конкретно взятий учасник спортивної секції є моїм приятелем.

Однак одночасна належність предмету (a) множині (M) і неналежність множині (P) виключається через визнання істинності засновку 1. AMP . Іншими словами, усе, що належить множині (M), (a множині (M) належить і предмет (a)), належить і множині (P).

4. Таким чином, наше припущення про істинність засновок (1. AMP і 2. ASM) і хибність висновку (3. ASP) приводить до протиріччя, і ми змушені визнати логічну коректність модусу *Barbara*.

Перевіримо логічну коректність модусу другої фігури (EAE):

Жоден учасник художньої самодіяльності не є лауреатом наукової конференції.

Усі мої приятелі є лауреатами наукової конференції.

Отже, жоден мій приятель не є учасником художньої самодіяльності.

1. Згідно із процедурою виписуємо структуру даного модусу:

1	EPM	
.	ASM	- i
2		
.		
3	ESP	- x
.		

2. Вводимо припущення, що засновки 1. EPM і 2. ASM – істинні, а висновок 3. ESP – хибний.

3. Якщо висновок ESP – хибний, то за умовою встановлення значення для загальнозаперечувального судження (ESP) існує принаймні один предмет (a), який належить множині (S), і він же належить множині (P), (a

є P , тобто принаймні один мій приятель є учасником художньої самодіяльності).

За умовою засновок 2. ASM – істинний, отже кожен предмет множини (S) належить множині (M) ($a \in M$, тобто й окремо взятий мій приятель є лауреатом наукової конференції).

Але належність предмета (a) множині (P) і множині (M) виключає істинність засновку (1. EPM) (*Жоден учасник художньої самодіяльності не є лауреатом наукової конференції*).

4. Виходить, } що припущення про істинність засновок 1. EPM } і 2. ASM і хибність висновку ESP спростовано, і цим самим визнається логічна коректність модусу *Cesare*.

Обґрунтуємо коректність модусу третьої фігури *Datisi* (AII).

Усі мої приятелі знають польську мову

Деякі мої приятелі – лауреати наукової конференції

Отже, деякі лауреати наукової конференції знають польську мову

I. Випишемо структуру даного модусу:

1	AMP	}	-	i
·	IMS			
2				
·				
3	ISP		-	x
·				

2. Припустимо, що засновки 1. AMP і 2. IMS – істинні, а висновок 3. ISP – хибний.

3. За умовою істинність засновку IMS передбачає, що існує принаймні один предмет (a) із множини (M), який належить і множині (S), ($a \in S$, тобто є принаймні один мій приятель, який став лауреатом наукової конференції).

У той самий час за хибності висновку 3. *ISP* не існує жодного предмету із множини (*S*), у тому числі й предмета (*a*), який би належав множині (*P*), ($a \in P$, тобто не існує і навіть того спільного предмету (*a*), який є одночасно й моїм приятелем, і лауреатом наукової конференції).

Але одночасна належність (*a*) множині (*M*) і неналежність множині (*P*), ($a \in M$ та $a \notin P$) суперечить умові істинності засновку 1. *AMP*. Адже засновок 1. *AMP* істинний, якщо всі предмети множини (*M*) (у тому числі (*a*)) належить множині (*P*).

5. Отже, припущення про істинність засновків 1. *AMP* та 2. *IMS* і хибність висновку 3. *ISP* відповідає, що є підставою для визнання логічної коректності модусу *Datisi*.

Нарешті побудуємо обґрунтування модусу четвертої фігури *Fresison*.

1. Запишемо структуру модусу:

1 *EP* Жоден лауреат наукової конференції не є моїм приятелем.

2 *IMS* Деякі мої приятелі – учасники наукової конференції.

3 *OSP* Деякі учасники наукової конференції не є її лауреатами.

2. Введемо припущення, що засновки 1. *EPM* і 2. *IMS* – істинні, а висновок 3. *OSP* – хибний:

1 *EPM* }
 · *IMS* } - і

2
 ·
 3 *OSP* - х

3. Згідно з умовою встановлення значення для частковостверджувального судження, засновок 2. *IMS*

буде істинний, якщо існує принаймні один предмет (a) із множини (M), який належить множині (S), ($a \in S$, тобто й конкретний мій приятель є учасником наукової конференції). При цьому висновок 3. *OSP*- хибний. За умовами встановлення значення для частковозаперечувального судження, воно буде хибним тоді й тільки тоді, коли всі предмети множини (S), у тому числі й (a), який одночасно належить множині (M), належить і множині (P), ($a \in P$, тобто всі, і навіть окремо взятий учасник конференції є її лауреатом).

Однак, одночасна належність предмета (a) множині (M) і множині (P) суперечить умовам установлення значення для загальнозаперечувального судження, що представлений більшим засновком 1. *EPM* і який за умовою є істинним.

Таким чином, припущення про істинність засновків 1. *EPM* і 2. *IMS* і хибність висновку слід відкинути та визнати логічну коректність даного модусу.

Розглянуті варіанти обґрунтування модусів першої, другої, третьої, четвертої фігур простого категоричного силлогізму свідчать про те, що в такий спосіб можна обґрунтовувати будь-який модус конкретної фігури.

4.4. УМОВИВОДИ ЛОГІКИ СУДЖЕНЬ У ТРАДИЦІЙНІЙ ЛОГІЦІ

Крім розглянутих правил умовиводу логіки суджень, у традиційній логіці досліджується низка умовиводів логіки суджень, на аналізі яких ми зупинимося.

Традиційна логіка розглядає умовиводи логіки суджень, засновками яких є комбінації категоричного судження з умовним чи розділовим судженням, комбінації тільки умовних суджень і комбінації умовних і розділових суджень. Зокрема, це такі:

- 1) умовно-категоричні умовиводи;
- 2) чисто умовні умовиводи;
- 3) розділово-категоричні умовиводи;
- 4) умовно-розділові умовиводи.

Умовно-категоричним називають умовивід, у якому один засновок – умовне судження, а другий засновок і висновок категоричні судження.

Існує два різновиди умовно-категоричного умовиводу:

- *modus ponens*;
- *modus tollens*.

Розглянемо *modusponens*. У перекладі з латини *modusponens* означає від ствердження підстави до ствердження наслідку. Наприклад,

Якщо гіпотеза підтверджується на практиці, то вона стає теорією.

Дана гіпотеза підтверджується практикою.

Отже, вона перетворюється на теорію.

Мовою логіки суджень структуру цього міркування можна записати у вигляді правила умовиводу:

$$[(p \supset q) \wedge p]; q.$$

Це правило широко використовується у сучасній логіці. Справа в тому, що умовивід *від ствердження підстави до ствердження наслідку* є зручним засобом пошуку доведення для довільної думки. Виявляється, що для того, щоб довести судження *q* необхідно знайти судження *p*, яке б не тільки було істинним, а й складена із *p* та *q* імплікація $p \supset q$ також була істинною. Тільки тоді *p* виступить достатньою підставою для *q*, і у цьому випадку *q* можна визнати істинним.

Наступний правильний різновид умовно-категоричного умовиводу *modustollens*, що у перекладі з латини означає *від заперечення наслідку до заперечення підстави*. Наприклад,

Якщо був дощ, то дахи будинків вологі.

Дахи будинків – сухі.

Отже, дощу не було.

Структуру цього умовиводу можна записати у вигляді правила висновку

$$[(p \supset q) \wedge \bar{q}]; P.$$

Щоб відрізнити правильні умовно-категоричні умовиводи від неправильних потрібно зіставити структуру конкретного умовиводу із структурами стверджувального та заперечувального модусів умовно-категоричних умовиводів:

$$1. [(p \supset q) \wedge p]; q;$$

$$2. [(p \supset q) \wedge \bar{q}]; P.$$

Звернемося до прикладів.

I *Якщо він студент, то він має скласти іспити.*

Він складає іспити.

Отже, він студент.

З'ясуємо структуру даного умовиводу:

$$[(p \supset q) \wedge q] \supset p.$$

Даний вираз не збігається ні з формулою 1, ні з формулою 2. Отже, цей умовивід є неправильним.

I *Якщо він студент, то він має скласти іспити.*

I *Він не є студентом.*

Отже, він не складає іспити.

Цей умовивід має структуру: $[(p \supset q) \wedge P] \supset \bar{q}$, яка також не відповідає ні формулі 1, ні формулі 2.

Чисто умовним називається умовивід, в якому засновки та висновок є умовними судженнями. Наприклад,

Якщо я успішно складу залікову сесію, то поїду в Карпати.

Якщо я поїду в Карпати, то там зустріню Різдвяні Свята.

*Отже, якщо я успішно складу залікову сесію,
я зустріню Різдвяні Свята у Карпатах.*

Логічну структуру цього умовиводу представляє формула:

$$[(p \supset q) \wedge (q \supset r)]; (p \supset r).$$

У логіці висловлювань ця формула є правилом висновку, яке називається *транзитивністю імплікації*:

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ \underline{q \supset r} \\ p \supset r \end{array}$$

У практиці міркувань широко застосовують розділово-категоричний умовивід. **Розділово-категоричним** називають такий дедуктивний умовивід, в якому один засновок є розділовим судженням, а другий засновок і висновок є категоричними судженнями.

Розділово-категоричний силогізм має два правильних модуси (різновиди):

- 1) стверджувально-заперечувальний модус (*modus ponens tollens*);
- 2) заперечувально-стверджувальний модус (*modus tollens ponens*).

Прикладом стверджувально-заперечувального модусу буде наступне міркування:

*Студенти бувають або вечірньої, або заочної,
або денної форми навчання.*

Мій знайомий – студент-заочник.

*Отже, мій знайомий не є ні студентом вечірньої,
ні денної форми навчання.*

У цьому модусі розділово-категоричного умовиводу розділовий засновок представляє всі виключаючі альтернативи.

Категоричний засновок стверджує одну із альтернатив. У висновку заперечується решта альтернатив розділового засновку. Тобто в цьому модусі

ми переходимо від ствердження однієї з альтернатив, до заперечення решти альтернатив розділового засновку. Структурою цього умовиводу є схема:

$$\begin{array}{c} p \dot{\vee} q \dot{\vee} r \\ \underline{q} \\ \bar{p} \bar{r} \end{array}$$

Приклад заперечувально-стверджувального модусу:

*Його знайомий навчається в коледжі,
або в університеті, або аспірантурі.*

Його знайомий не навчається ні в коледжі, ні в університеті.

Отже, його знайомий навчається в аспірантурі.

У цьому модусі знову *розділовий засновок* представляє всі *можливі* альтернативи.

Категоричний засновок заперечує всі альтернативи розділового засновку, крім однієї. Отже, у цьому модусі ми здійснюємо перехід від заперечення всіх альтернатив у категоричному засновку, крім однієї, до ствердження цієї альтернативи у висновку. Структурно цей модус можна зобразити схемою:

$$\begin{array}{c} p \dot{\vee} q \dot{\vee} r \\ \underline{\bar{p} \bar{q}} \\ r \end{array}$$

Для того, щоб висновок у розділово-категоричному умовиводі був необхідно істинним, слід дотримуватися наступних вимог:

1. У розділовому засновку мають бути відображені всі можливі альтернативи.

2. Альтернативи у розділовому засновку мають виключати одна одну. Тобто розділовий засновок має бути суворо-розділовим судженням (або сильною диз'юнкцією).

Враховуючи існування двох основних видів розділових суджень: суворо-роз'єднувального (сильна диз'юнкція) і з'єднувально-роз'єднувального (слабка диз'юнкція), виникає питання: А чи може застосовуватись як засновок з'єднувально-роз'єднувальне судження й саме в якому із двох модусів?

Щоб висновок в такому умовиводі був достовірно істинним, слід побудувати його за *заперечно-стверджувальним* модусом (лат. *modus tollendo ponens*). Наприклад:

Він досяг гарних результатів у навчанні або завдяки здібностям,

або завдяки сумлінному ставленню до навчання, або завдяки наполегливості.

Він досяг гарних результатів у навчанні

не завдяки здібностям, не завдяки наполегливості.

Отже, він досяг гарних результатів у навчанні завдяки сумлінному ставленню до навчання

Запишемо структуру цього умовиводу:

$$\frac{p \vee q \quad r}{\overline{p} \wedge \overline{r}} \\ q$$

Умовно-розділовим називають умовивід, в якому один із засновоків є розділовим судженням, а решта – умовними судженнями. Наприклад,

Якщо ранкові газети повідомлять про результати референдуму,

то я ще сьогодні зможу підготуватися до виступу.

Якщо вечірні газети повідомлять про результати референдуму,

то я лише завтра зможу підготуватися до виступу.

Результати референдуму повідомлять або ранкові, або вечірні газети.

Отже, я зможу підготуватися до виступу або сьогодні, або завтра.

Умовно-розділові умовиводи мають ще одну назву – *лематичні*. Ця назва походить від грецького слова *lemma-припущення*, оскільки в цих умовиводах розглядають різні припущення та їх наслідки.

Залежно від кількості альтернатив у розділовому засновку лематичні умовиводи поділяють на:

- а) *дилеми (дві альтернативи)*;
- б) *трилеми (три альтернативи)*;
- в) *полі леми (чотири і більше альтернатив)*.

Дослідження умовно-розділового умовиводу ми будемо здійснювати на прикладі ділеми. Це пояснюється тим, що ділеми не є такими громіздкими як трилеми, полі леми і т.д. – це по-перше. А по-друге, результат дослідження ділеми можна застосовувати і поширювати на умовно-розділовий умовивід будь-якої складності.

За *якістю наслідку* (заперечувальний або стверджувальний) ділеми поділяють на:

- *конструктивні*;
- *деструктивні*.

За *складністю наслідку* ділеми поділяють на:

- *прости*;
- *складні*.

Конструктивною називають дилему, до висновку якої входять наслідки умовних засновків.

Деструктивною називають дилему, висновок якої складається із заперечення підстав умовних засновків.

Простою називають дилему, висновком якої є наслідок умовного засновку, або заперечення підстави умовного засновку.

Складною називають дилему, висновком якої є диз'юнкція наслідків умовних засновків або диз'юнкція заперечень підстав умовних засновків.

Наведемо приклади.

- I Якщо студент здібний, то він може отримати рекомендацію в аспірантуру.
 Якщо студент сумлінний, то він може отримати рекомендацію в аспірантуру.
 Студент за час навчання може виявитися здібним або сумлінним.
 Отже, студент може отримати рекомендацію в аспірантуру

Це буде проста конструктивна ділема (ПКД):

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ r \supset q \\ \underline{p \ r} \\ q \end{array}$$

- I Якщо студент сумлінний, то він матиме гарні результати у навчанні.
 Якщо студент сумлінний, то він матиме досягнення у науковій роботі.
 Але за час навчання або студент не мав позитивних результатів у навчанні, або не мав досягнень у науковій роботі.
 Отже, за час навчання студент не виявив належної сумлінності.

Такий вигляд має проста деструктивна ділема (ПДД):

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ p \supset r \\ \bar{q} \vee \bar{r} \\ \bar{p} \end{array}$$

- III Якщо іспит вступний, то його результат може впливати на конкурс.
 Якщо іспит семестровий, то його результат може

впливати

на отримання стипендії.

Іспити бувають вступні або семестрові.

*Отже, результати іспитів можуть впливати
або на конкурс, або на отримання стипендії.*

У наведеній складній конструктивній дилемі (СКД) висновком є диз'юнктивне судження, альтернативами якого є наслідки умовних засновків:

$$p \supset q$$

$$r \supset s$$

$$\underline{p \vee r}$$

$$q \wedge s$$

І
V *Якщо ранкові газети опублікують результати референдуму,
то я ще сьогодні зможу підготуватися до виступу.
Якщо вечірні газети опублікують результати референдуму,
то я лише завтра зможу підготуватися до виступу.
Я не зможу підготуватися до виступу або сьогодні,
або завтра.
Отже, результати референдуму або не опублікують
ранкові газети або вечірні.*

Маємо складну деструктивну дилему (СДД):

$$\begin{array}{l} p \supset q \\ r \supset s \\ \underline{q \wedge s} \\ p \vee r \end{array}$$

Висновком у складній деструктивній дилемі є диз'юнкція заперечень підстав умовних засновків.

Якщо мати на увазі наведену вище типологію правил умовиводів логіки суджень, то схеми умовиводів за простою та складною конструктивною дилемами належатимуть до похідних прямих правил:

$$p \supset q$$

$$p \supset q$$

$$\begin{array}{ccc} r \supset q & \text{та} & r \supset s \\ \underline{p \wedge r} & & \underline{p \wedge r} \\ q & & s \end{array}$$

Схеми умовиводів простої і складної деструктивних дилем зараховують до похідних непрямих правил:

$$\begin{array}{ccc} p \supset q & & p \supset q \\ p \supset r & \text{та} & r \supset s \\ \bar{q} \vee \bar{r} & & \bar{q} \vee \bar{s} \\ \bar{p} & & \bar{p} \vee \bar{r} \end{array}$$

4.5. ЕНТИМЕМА

У практиці міркування зазвичай користуються силогізмами не за повною схемою, як ми розписували раніше, а в скороченому вигляді. Мало того, у звичайних комунікаціях вони формулюються одним реченням: *Геометрія Евкліда є формою пізнання, тому що вона є теорією.*

Слово *ентимема* грецького походження, яке перекладається як *на думці; про себе*. Таким чином, *ентимема* – це скорочений силогізм, в якому пропущено висновок, або один із засновків. Можливі три види ентимеми:

- із пропущеним більшим засновком (*Закон всесвітнього тяжіння має об'єктивний характер, бо він є законом природи*);
- із пропущеним меншим засновком (*Закон всесвітнього тяжіння має об'єктивний характер, тому що будь-який закон природи має об'єктивний характер*);
- із пропущеним висновком (*Будь-який закон природи має об'єктивний характер, а закон всесвітнього тяжіння є законом природи*).

У повному обсязі, цей силогізм матиме вигляд:

Будь-який закон природи має об'єктивний характер.

Закон всесвітнього тяжіння є законом природи.

Отже, закон всесвітнього тяжіння має об'єктивний характер.

Тут виникає доречне питання: якщо в практиці міркування ми користуємося скороченим силогізмом, то навіщо з такою ретельністю та скрупульозністю ми розписували та намагалися запам'ятати правила силогізму, процедури отримання модусів силогізму та їх обґрунтування. Дійсно, ці правила не потрібно вивчати напам'ять, зазубрювати. Їх завжди можна прочитати у підручнику. Інша справа, що ці правила та процедури слід розуміти, щоб не стати бранцем демагогічних розмислів і не продукувати логічних помилок. Інакше кажучи, ці правила не слід механічно запам'ятовувати, а потрібно розуміти їх, уміти практично застосовувати, доводити це вміння до автоматизму, виробити кваліфіковану чутливість до появи помилок у міркуванні.

Справа в тому, що в реальному процесі спілкування, ураховуючи особливості природної мови, про які йшлося вище, ми можемо легко втратити логічні орієнтири, які мають привести нас від істинних засновків до істинного висновку. А це означає, що ми будемо закинуті в море логічних помилок і стихію логічних пасток. Аби уникнути цього алогічного свавілля, слід застосовувати процедуру реконструкції силогізму.

Для того, щоб реконструювати та відновити повністю силогізм, на основі заданої ентимеми слід здійснити такі кроки або дії:

а) визначити, що дано в ентимемі: два засновки, чи один засновок і висновок. Тут слід мати на увазі: якщо в мовному відрізку, який передає (містить) ентимему, є вираз на кшталт **тому що; так як; оскільки** тощо, то

висновок передує засновкам, а засновки йдуть після цих слів; якщо ж мовний відрізок, що несе ентимему, містить слова **отже; таким чином; на підставі цього** тощо, то це означає, що засновки проголошені раніше висновку;

б) знайти менший термін (*S*), більший термін (*P*) і середній термін (*M*);

в) відновити силогізм у повному обсязі та перевірити, чи виконуються в ньому загальні правила щодо термінів і засновків.

г) визначити, який засновок більший, а який – менший.

д) визначити фігуру реконструйованого силогізму.

е) перевірити, чи відповідає даний силогізм правилам фігури, за яким він побудований.

Виписана процедура дозволяє перевірити логічну коректність не тільки будь-якої ентими, але й будь-якого силогізму. Ще раз слід наголосити, що в силу особливостей природної мови іноді навіть повний силогізм важко оцінити: правильний він чи ні.

Для прикладу візьмемо звичайне міркування, яке в повсякденному спілкуванні не розписується у вигляді стандартної схеми силогізму, а зазвичай, формулюється одним реченням: *Демократія не є формою правління, оскільки монархія – форма правління, а демократія не є монархією*. Ми відчуваємо тут мисленнєвий дискомфорт, сприймаючи таке міркування. Тому, щоб позбавитися його, ми застосуємо процедуру перевірки силогізму.

1. Згідно із першим кроком процедури, знайдемо засновки та висновок силогізму. У наведеній фразі до виразу "*оскільки*" ми маємо висновок, а після нього – засновки:

I *Монархія – форма правління.*

Демократія не є монархією.

Отже, демократія не є формою правління.

2. Відповідно до другого кроку процедури, знайдемо терміни даного силогізму:

S - демократія;

P - форма правління;

M - монархія.

I Монархія (*M*) - форма правління (*P*).

Демократія (S) - не є монархією (M).

Отже, демократія (S) - не є формою правління (P).

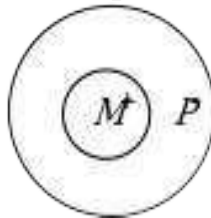
3. Перевіримо, чи відповідає даний силогізм загальним правилам простого категоричного силогізму.

Наш силогізм не порушує першого правила, у ньому лише три терміни, немає двох заперечувальних засновків, двох часткових засновків, середній термін є розподіленим, що відповідає правилам ПКС³².

Але в нашому силогізмі порушено правило, згідно з яким якщо крайній термін розподілений у засновку, то він буде розподілений у висновку, а якщо крайній термін не розподілений у засновку, то він буде не розподілений у висновку. А в нашому випадку більший термін форма правління (*P*) у засновку не розподілений, а у висновку - розподілений, що є порушенням відповідного загального правила ПКС.

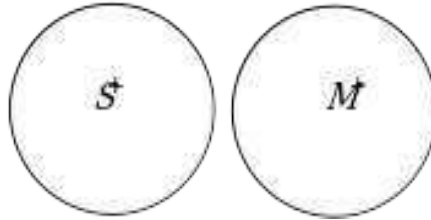
На схемі це видно досить рельєфно:

Більший
засновок:

³² ПКС - простий категоричний силогізм.

*Менший
засновок:*

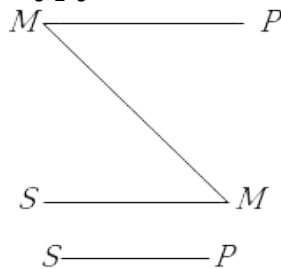

Із наведених схем видно, що об'єм (*S*) розташований за межами об'єму (*M*), але як об'єм (*S*) співвідноситься з об'ємом (*P*), ці схеми нам не вказують. Отже однозначного висновку отримати не можна. А це логіка суворо забороняє.

Отже, першу помилку в нашому силогізмі знайдено.

4. Визначимо, який засновок більший, а який – менший. Згідно із правилами ПКС більшим буде засновок: *Монархія (M) – форма правління (P)*, оскільки в ньому розташований більший крайній термін *форма правління (P)*. Меншим засновком є *Демократія (S) не є монархією (M)*, оскільки в ньому перебуває менший крайній термін *демократія (S)*.

5. Визначення більшого та меншого засновків дозволяє виписати фігуру нашого силогізму:

Розташування середнього терміну (*M*) у цій схемі свідчить про те, що ми маємо першу фігуру ПКС.

6. Перевіримо відповідність нашого силогізму правилом першої фігури силогізму. Більший засновок відповідає першому правилу фігури (він, як зазначає перше правило цієї фігури, є загальним судженням). Менший засновок не відповідає другому правилу першої

фігури, оскільки він є заперечувальним судженням, а не стверджувальним, як цього вимагає друге правило.

Отже, наведений силогізм неправильний, і висновок із даних засновок не випливає.

Як ми тільки-що впевнилися, невелика деформація стандартної схеми силогізму призводить до серйозних логічних помилок. А коли ми користуємося скороченим силогізмом (ентимемою), то тут ризик потрапити до пастки логічних помилок зростає в рази. Якщо в силогізмі пропущена якась його частина, ми схильні вважати, що саме ця частина є хибною, або завдяки їй утворюється неправильний силогізм.

Візьмемо довільну ентимему та, користуючись виписаною вище процедурою реконструкції ентимеми, відновимо її у повному вигляді: *Земля – планета, тому що вона є космічним об'єктом.*

Приступаючи до процедури відновлення ентимеми до повного силогізму, слід пам'ятати, що в повсякденних міркуваннях ми можемо комбінувати ентимемита силогізми різноманітними способами, але основою цих комбінацій є простий категоричний силогізм.

Наголосимо, що при відновленні ентимеми до повного силогізму, перш за все, слід збагнути: що ми маємо в ентимемі – два засновки, чи засновок і висновок? У наведеній ентимемі: *Земля – планета, тому що вона є космічним об'єктом* після слів *тому що* маємо менший засновок, а перед цими словами висновок:

Земля є космічним об'єктом.

Отже, Земля – планета.

Оскільки у нас є висновок, то ми можемо визначити крайні терміни: *S* (*Земля*), *P* (*планета*). Оскільки засновок містить менший крайній термін *S* (*Земля*), то він є меншим. Середній термін *M* представлений поняттям *космічний об'єкт*. Отже маємо ентимему із пропущеним більшим засновком:

S M
Земля є космічним об'єктом.
 S P
Отже, Земля - планета.

Для відновлення повного силогізму потрібно знайти більший засновок. Він може мати два варіанти структури: а) $P - M$ і б) $M - P$.

Виходячи із можливої структури більшого засновку побудуємо наступні силогізми:

I   *Будь-який космічний об'єкт (M) - планета (P).*
      Земля (S) - космічний об'єкт (M).

Отже, Земля (S) - планета (P).

II   *Деякі космічні об'єкти (M) є планети (P).*
      Земля (S) - космічний об'єкт (M).

Отже, Земля (S) - планета (P).

II   *Будь-яка планета (P) - космічний об'єкт (M).*
I   *Земля (S) - космічний об'єкт (M).*

Отже, Земля (S) - планета (P).

I   *Деякі планети (P) є космічними об'єктами (M).*
V   *Земля (S) - космічний об'єкт (M).*

Отже, Земля (S) - планета (P).

Прокоментуємо кожен із цих прикладів.

Силогізм (I) побудовано бездоганно з погляду дотримання правил логіки. Він відповідає правилам першої фігури. Але тут більший засновок є хибним.

Силогізм (II) має засновками істинні судження. Але тут має місце порушення першого правила першої фігури силогізму. Більший засновок має бути судженням загальним, а тут воно - часткове.

У (III) і (IV) силогізмах засновки знову ж таки є істинними судженнями, але тут має місце недотримання другого правила другої фігури, за якою побудовані ці

умовиводи: *Один із засновків має бути судженням заперечувальним.* А в наших прикладах обидва засновки є стверджувальними судженнями.

Отже, з огляду на наведені приклади можна констатувати, що наша ентимема є неправильною, і висновок не впливає із засновків. Тоді виходить, що Земля не є планетою? Насправді Земля дійсно є планетою, і висновок в ентимемі є істинним. Інша справа, що цей висновок (*Земля – планета*) не впливає саме з цих, наведених в прикладах, засновків. Із такою ситуацією ми часто зустрічаємося в практиці міркувань: у тих випадках, коли висновок приймається нами істинним, то ми ладні тут же визнати умовивід правильним. Але в дійсності це не так. Висновок може бути істинним, а його обґрунтування за допомогою умовиводу може бути помилковим. Щодо нашого випадку істинність висновку впливає із зовсім інших засновків:

Будь-який космічний об'єкт, що рухається еліптичною орбітою

навколо сонця (M), є планетою (P).

Земля (S) – космічний об'єкт, що рухається

еліптичною орбітою навколо Сонця (M).

Отже, Земля – планета.

Особливо слід звернути увагу на ентимему, де висновок словесно не представлений. Для прикладу візьмемо силогізм із давньоіндійської логіки: *Де немає вогню, там немає диму, а в даному місці дим є.* Тут опущений і розуміється висновок: *Отже, в даному місці є вогонь.* Цей вид ентимеми використовують тоді, коли не потрібно зайвий раз висловлювати всім відомі істини.

Ентимеми є ефективним прийомом переконання в риторичі. Справа в тому, що аудиторія не завжди може докладно слідкувати за ходом аргументації оратора. Із цього приводу Арістотель зазначав: «Промови,

наповнені прикладами, не менш переконливі, але більше враження справляють промови, збагачені ентимемами»³³

Саме завдяки ентимемі ми можемо наголосити на тому смислового аспекті інформації, який подає нашу аргументацію у вигідному для нас світлі. Наприклад, навіть у процесі доведення того положення, що *Сократ – смертний, оскільки він людина*, відновлювати ще й загальновідоме положення, що *Всі люди смертні*. Або при доведенні думки: *Мідь – електропровідна, так як вона є металом* посилатися на положення, що *Будь-який метал є електропровідним*. Ці факти відомі кожній здравомислячій людині. Саме це й є підставою опущення більшого засновку, і завдяки цьому міркування, не втрачаючи ясності та чіткості, стає більш лаконічнішим.

У зв'язку з цим доречним є питання: а чи можна застосовувати ентимему до кожної фігури та в якому форматі?

У першій фігурі можна опускати як більший, так і менший засновок. Більший засновок опускають у випадку, коли загальне положення є відомим всім.

I *Мідь – метал, отже вона електропровідна.*

II *Мій приятель студент, таким чином, він має складати іспити.*

III *Земля планета, на цій підставі, вона має природній супутник.*

В усіх цих прикладах більшим засновком є загальновідоме положення:

I *Усі метали – електропровідні.*

II *Усі студенти мають складати іспити.*

---

³³Аристотель. Риторика. Античные риторики. – М.:Изд-во МГУ, 1978. – С.10.

III *Усі планети мають природній супутник.*

Але у першій фігурі може бути опущений і менший засновок випадку, коли він зрозумілий без спеціальних нагадувань:

I *Геометрія Евкліда є формою пізнання, оскільки будь-яка теорія є формою пізнання (Будь-яка теорія є формою пізнання, таким чином, Геометрія Евкліда є формою пізнання).*

II *Підручник з історії є джерелом інформації, оскільки будь-яка книга є джерелом інформації (Будь-яка книга є джерелом інформації, на підставі цього підручник з історії є джерелом інформації).*

У цих прикладах меншим засновком відповідно є:

I *Геометрія Евкліда – теорія.*

II *Підручник з історії – книга.*

У другій фігурі простого категоричного силогізму також можуть опускатися як більший, так і менший засновки.

Слід мати на увазі, що скорочення за другою фігурою потрібно здійснювати обережно, оскільки при утворенні ентимемиза цією фігурою аудиторії чи співрозмовнику не завжди зрозумілим є опущений засновок. Ця обставина вимагає здійснювати скорочення за даною фігурою надзвичайно обачно. Адже якщо співрозмовник не збагне опущеного засновку, то йому не буде зрозумілим і висновок. Наведемо приклади ентимем із пропущеним більшим засновком:

I *Марс має всі ознаки планети, таким чином, він не є природнім супутником (Марс не є природнім супутником, оскільки він має всі ознаки планети).*

II *Монархія не є владою народу, на підставі цього вона не має нічого спільного*

з демократією

(Монархія не має нічого спільного з демократією, тому що вона не є владою народу).

Більшим засновком у цих прикладах є наступні судження, які несуть в собі відомі істини:

I *Будь-який природній супутник не має ознак планети.*

II *Демократія - влада народу.*

Розглянемо випадки, коли у другій фігурі опущено менший засновок:

I *Будь-який природній супутник не має ознак планети, отже Марс не є природнім супутником (Марс не є природнім супутником, оскільки будь-який природній супутник не має ознак планети.)*

II *Демократія - це влада народу, таким чином, монархія не має нічого спільного з демократією (Монархія не має нічого спільного з демократією, оскільки демократія це влада народу.)*

Наведені приклади яскраво свідчать, що скорочення силогізмів за другою фігурою є значно складнішим, ніж скорочення їх за першою фігурою. Тут не завжди зрозумілим і прозорим є опущений засновок. Це особливо треба брати до уваги.

Ще більш прискіпливим слід бути при скороченні силогізмів за третьою фігурою. Утворювати ентимеми за третьою фігурою слід лише у виняткових випадках. Це пояснюється тим, що у співрозмовника чи аудиторії має бути надзвичайна кмітливість, щоб відновити про себе опущений засновок. Звернемося до ілюстрації:

I *Деякі джерела інформації - книги, оскільки підручник - джерело інформації (Підручник - джерело інформації, таким чином, деякі джерела інформації - книги.)*

II *Деякі тіла, що обертаються навколо Сонця, - космічні об'єкти, тому що планети обертаються навколо Сонця*

(Планети обертаються навколо Сонця, на підставі цього деякі тіла, що обертаються навколо Сонця, – космічні об'єкти.)

У цих прикладах відсутній більший засновок:

I *Підручник – книга*

II *Планета – космічний об'єкт*

Ще раз наголошуємо, щоб збагнути відсутність саме такого засновку (за змістом) потрібно володіти відповідними навичками.

Утворення ентимеми із силогізмів четвертої фігури неможливе.

Утворювати ентимеми можна також із умовно-категоричних та розділово-категоричних силогізмів. Але, на відміну від простого категоричного силогізму, тут можна опускати лише більший засновок. Проілюструємо сказане наступним чином:

I *Мій приятель студент, на підставі цього він має скласти іспити
(Мій приятель складає іспити, тому що він студент.)*

II *Даний космічний об'єкт – планета, таким чином, він має природній супутник
(Даний космічний об'єкт має природній супутник, оскільки він планета.)*

У наведених ентимемах пропущено більший засновок:

I *Якщо мій приятель студент, то він має скласти іспити.*

II *Якщо космічний об'єкт – планета, то він має природній супутник.*

Розглянемо ентимему, утворену від розділово-категоричного силогізму.

I *До Одеси з Києва не можна дістатися зараз*

*ні водним транспортом, ні повітряним, ні автомобільним,
таким чином, до Одеси з Києва можна дістатися
в даний момент лише залізничним транспортом
(До Одеси з Києва можна дістатися в даний момент
лише залізничним транспортом,
тому що сьогодні до Одеси з Києва не можна
дістатися
ні водним транспортом, ні повітряним, ні
автомобільним.)*

- II *Ця книга не належить його сестрі,
на підставі цього, вона належить його брату
(Ця книга належить його брату,
оскільки вона не належить його сестрі.)*

У цих ентимемах пропущено більший засновок:

- I *До Одеси з Києва можна дістатися водним
транспортом, або повітряним, або залізничним, або
автомобільним.*

- II *Ця книга належить його брату, або його сестрі.*

Таким чином, ентимема, як основний прийом лаконічного виразу думки, відіграє надзвичайно важливу роль у риторичі. Саме в цій ролі вона є зазвичай привабливим засобом у практиці міркування та в спілкуванні.

4.6. НЕДЕДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

Недедуктивним називають умовивід, в якому між засновками та висновком відсутнє відношення логічного слідування, а висновок має характер гіпотези.

Виходячи із цієї дефініції, недедуктивними умовиводами є:

- неправильні модуси умовно-категоричних і розділово-категоричних умовиводів;
- індуктивні умовиводи;
- аналогія.

Характерною особливістю недедуктивних умовиводів є те, що вони, як потужний засіб аргументації, сприяють формуванню переконання (одного із чинників аргументації) через евристичний момент. Саме гіпотетичний характер висновку у недедуктивних умовиводах привносить елементи відкритості, новизни до процесу дискурсу. Цієї відкритості незавершеності немає в інших логічних засобах аргументації, якими є, до речі, дедуктивні умовиводи.

Але тут слід мати на увазі, що до відкритості, і цим самим, до евристичності недедуктивних умовиводів, слід підходити виважено та обережно, оскільки вони можуть бути джерелом і причиною в ході аргументації логічних помилок як навмисних, так і ненавмисних.

Перш за все це стосується неправильних модусів. Саме неправильні модуси стимулюють появу логічних помилок, отримання сумнівної інформації з точки зору достовірності. Але з іншого боку, неправильні модуси

дозволяють подивитися на вибудову аргументації зі сторони пошуку неочікуваних аргументів.

4.6.1. НЕПРАВИЛЬНІ МОДУСИ УМОВНО-КАТЕГОРИЧНИХ І РОЗДІЛОВО-КАТЕГОРИЧНИХ УМОВИВODІВ.

Неправильні модуси ще називають деформованими. Це означає, що до неправильних модусів умовно-категоричних і розділово-категоричних силогізмів належать ті різновиди цих силогізмів, які не відповідають, або мають відхилення від структури правильних модусів. Звернемося до прикладів. Маємо ентимему: *Був дощ, тому що дахи будинків вологі.* Відновимо силогізм повністю. Відомо, що після слів *тому що* в ентимемі розміщується менший засновок умовно-категоричного силогізму, а перед цими словами висновок:

Дахи будинків вологі (q).

Отже, був дощ (p).

Маючи висновок і менший засновок, можна припустити, що більший засновок може мати два варіанти:

- а) $p \supset q$;
- б) $q \supset p$.

I *Якщо йде дощ, то дахи будинків вологі $p \supset q$,*
Дахи будинків вологі q.

Отже, можливо був дощ p

I *Якщо дахи будинків вологі, то був дощ $q \supset p$,*

I Дахи будинків вологі q.

Отже, був дощ p

Як бачимо, перший силогізм не відповідає структурі правильного модусу умовно-категоричного силогізму. А в другому силогізмі більший засновок є сумнівно істинним, чим порушується одна із вимог побудови міркувань про те, що засновки мають бути судженнями істинними, і до них чітко слід застосовувати правила і закони логіки.

Оскільки другий силогізм має в своєму складі хибний засновок, то він, із цього погляду, полишений інформативної цінності. Натомість перший силогізм, побудований за зміненою (деформованою) структурою правильного модусу, дає ймовірне (не завершене) знання. Саме це й фіксує гіпотетичний характер висновку даного силогізму.

Переглянемо розділово-категоричні силогізми, в яких висновок має ймовірний характер.

- I *Наша футбольна команда досягла гарних результатів або завдяки майстерності футболістів, або завдяки систематичним тренуванням, або завдяки професійному тренерському керівництву. Наша футбольна команда має гарні результати у чемпіонаті завдяки майстерності футболістів, а також завдяки систематичним тренуванням. Отже, можливо на успіх нашої футбольної команди зовсім не вплинула робота тренера.*

$$\begin{array}{r} p' \quad q' \quad r \\ \hline p' \quad q \\ \hline \bar{r} \end{array}$$

Або візьмемо такий приклад:

- II *Туристичний маршрут буває цікавим, або захоплюючим. Даний туристичний маршрут - цікавий. Отже, можливо, даний туристичний маршрут не є захоплюючим.*

$$\frac{p}{\bar{q}}$$

У першому та другому випадках розділовий засновок складається із альтернатив, які не виключають одна одну. Тому-то побудований силігізм за схемою стверджувально-заперечувального модусу продукує висновок, який має характер гіпотези.

Побудуємо силігізм, в якому розділовий засновок складається із альтернатив, що виключають одна одну:

I *Студенти бувають заочниками або вечірниками.*

Брат мого приятеля не навчається на заочному відділенні.

Отже, можливо, брат мого приятеля навчається на вечірньому відділенні.

I *На зимові канікули мої друзі збираються поїхати на один із гірськолижних курортів або Буковель³⁴, або Закопане³⁵.*

На зимові канікули мої друзі не поїхали в Закопане.

Отже, можливо, на зимові канікули мої друзі поїхали в Буковель.

Наведені силігізми побудовані за схемою заперечувально-стверджувального модусу:

$$\frac{p \vee q}{\bar{p}}$$

Але й у першому прикладі, і в другому не дотримана вимога до розділового засновку (*розділовий засновок має бути вичерпний*), що й призводить до гіпотетичного характеру висновку у цих силігізмах. Таким чином, неправильні модуси умовно-категоричного та розділово-категоричного силігізмів представляють клас (підрозділ) недедуктивних умовиводів, але лише тієї структури, що зумовлюється цими модусами.

³⁴Буковель – гірськолижний курорт України.

³⁵Закопане – гірськолижний курорт Польщі.

Наступною підмножиною недедуктивних умовиводів є індуктивні умовиводи.

4.6.2. ІНДУКТИВНІ УМОВИВОДИ

Індуктивним називають такий недедуктивний умовивід, в якому висновок про належність якоїсь ознаки класу предметів здійснюється на підставі дослідження або кожного представника класу предметів, або деяких представників класу предметів, або шляхом безсистемного підбору фактів, або шляхом підбору фактів за спеціальною методикою.

Із цієї дефініції випливають наступні види індуктивних умовиводів: *повна індукція* та *неповна індукція*.

Неповна індукція, у свою чергу, поділяється на *популярну* (або індукцію через просте перерахування за відсутності суперечливих випадків), *індукцію через аналіз і відбір фактів*, *наукову індукцію*.

При аналізі індуктивних умовиводів слід із самого початку відмежуватися від тих трактувань індуктивного умовиводу, що накопичилися за багатомісячну історію логіки як науки і які багато в чому спотворюють справжню природу й призначення індукції.

В історії логіки індукцію трактували як умовивід, за допомогою якого отримують у висновку нове, розширене знання, порівняно із засновками.

Індукцію проголошували прогресивним, революційним методом пізнання, який спроможний замінити аристотелівську, схоластизовану, догматичну логіку новою логікою, логікою відкриттів.

На думку Ф. Бекона, а потім Дж. Ст. Мілля індукція здатна відкрити причини речей, що нас оточують, і світу у цілому.

У монографічній літературі, підручниках ХХст. появу індукції часто пов'язували з виникненням товарного виробництва, яке спричинило розвиток експериментальних наук тощо.

Хоча насправді індукція, як спосіб міркування, була відома уже в часи Сократа, Демокріта, Аристотеля.

У підручниках з логіки, у довідниковій літературі індукцію зазвичай визначають як **умовивід, в якому здійснюється перехід від одиничного, часткового, конкретного до загального у вигляді аксіом, постулатів, законів**. І, таким чином, індукція відображає реальний процес пізнання, генезу знання в цілому. У дійсності це примітивний, спрощений погляд на пізнавальний процес.

Виділення одиничного, окремого, часткового – це вже є узагальнення. У реальному процесі пізнання, виникнення, становлення знання відбувається зовсім по-іншому, і, що найголовніше, за межами логіки. Перед логікою стоять геть інші завдання, і її головна мета – дослідити рух, функціонування знання, що здобує, виникло у ході пізнавального процесу.

Ураховуючи наведені зауваги, **індукцію визначатимемо як умовивід, в якому між засновками та висновками існує відношення підтвердження**. А це означає, що висновок в індуктивному умовиводі має характер гіпотези. Саме гіпотетичний характер висновку в індуктивному умовиводі зумовлює те, що логічна природа індукції

представлена поняттям ймовірності. Лише через ймовірність можна вирахувати степінь підтвердження висновку засновками в індуктивному умовиводі.

Ймовірність визначимо як характеристику степені можливості появи деякої події за конкретних умов.

Або, іншими словами, **ймовірність** – це відношення сприятливих випадків до всіх можливих. Наприклад, ймовірність того, що випаде саме орел при киданні монети, становить 1 : 2, а випадання конкретної грані грального кубика – 1 : 6.

Наведені приклади ймовірності представляють так звану об'єктивну ймовірність. **Об'єктивну ймовірність** визначимо як кількісну міру можливості появи деякої події за певних умов. Оскільки об'єктивну ймовірність можна досліджувати засобами математики, то її ще називають математичною ймовірністю. Математичну ймовірність можна застосовувати до масових явищ, які відбуваються неодноразово.

Крім об'єктивної ймовірності існує суб'єктивна. **Суб'єктивну ймовірність** слід розуміти як міру суб'єктивної упевненості, що пов'язана із психологічними особливостями людини, інтуїцією, здоровим глуздом.

У сучасній логіці існує ціла сфера, яка називається **ймовірнісною логікою**. Її метою є дослідження висловлювань, які набувають, крім значень *істина* та *хиба*, проміжних значень, що являють собою ймовірність істинності висловлювань, степінь їх правдоподібності, степінь їх підтвердження.

Сказане дозволяє розглядати індукцію, поряд із дедукцією, як один із засобів аргументації і, цим самим відмежуватися від тих некваліфікованих тлумачень індукції, які мали місце в історії логіки.

Повною індукцією називають такий умовивід, в якому висновок про належність ознаки класові

предметів здійснюється на підставі дослідження кожного представника даного класу предметів.

Наприклад:

Мешканці квартири №1 знають польську мову.

Мешканці квартири №2 знають польську мову.

Мешканці квартири №3 знають польську мову.

Мешканці квартири №4 знають польську мову.

Квартири №1, 2, 3, 4 – це всі квартири нашого будинку.

Отже, можливо, всі мешканці нашого будинку знають польську мову.

Повну індукцію застосовують тоді, коли клас предметів скінченний (невеликий), або осяжний.

Зазначаючи словом *можливо*, що висновок у нашому прикладі має характер гіпотези (при тому, що опитано мешканців усіх квартир нашого будинку), ми цим самим указуємо, що висновок містить загальне знання (інформацію про всіх мешканців), а не необхідне знання. Іншими словами, із належності до мешканців нашого будинку не впливає, що всі, хто поселяються в нашому будинку, знають польську мову. Це ще раз підтверджує, що аксіоми, закони, постулати мають зовсім інший характер, ніж висновок в індуктивних умовиводах (нехай навіть у повній індукції).

Аксіома є знанням не тільки загальним (про весь клас предметів), а й необхідним. Наприклад, судження *Будь-який метал – електропровідний* є одночасно загальним і необхідним знанням, тобто аподиктичним. Але істинність цього судження обґрунтовується не кількістю сприятливих випадків, а природою предметів, що досліджуються.

Коли ми проголошуємо істинність судження *Усі метали – електропровідні*, то це – не результат дослідження кожного металу на електропровідність, а електропровідність детермінується вільними

електронами на зовнішній орбіті металу як хімічного елементу.

Іноді в підручниках з логіки після характеристики повної індукції виділяють математичну індукцію: «В особливий різновид індуктивних умовиводів виділяють так звану *"математичну індукцію"*», – пише М. Тофтул у підручнику "Логіка" (1999); О. Гетманова – у підручнику "Логіка" (2001) наводить визначення математичної індукції. Але слід мати на увазі, що математична індукція – це особливий спосіб доведення в математиці, і слово *індукція* у словосполученні *математична індукція* застосовується в переносному смислі так само, як слово *золото* – у словосполученні *чорне золото*.

У математиці застосовують спосіб доведення загальних положень, який нагадує зовні повну індукцію. Цей спосіб доведення називають **математичною індукцією**. Він базується на особливостях будови та властивостях натурального ряду чисел. Відомо, що натуральний ряд чисел побудований за простим законом: *Кожне натуральне число більше від попереднього рівно на одиницю*. Ураховуючи цей закон, можна обґрунтувати загальні положення: Якщо якась ознака притаманна першому числу натурального ряду, і ця сама ознака притаманна довільному числу n , то вона буде притаманна й наступному за n числу, тобто $n \square 1$. А це означає, що ми довели притаманність даної ознаки будь-якому числу натурального ряду.

Структуру цього міркування можна виразити формулою:

$$P(1) \wedge P(n) \supset P(n \square 1) \mid = T \forall x P(x).$$

У цій формулі кожний із виразів виконує конкретну функцію:

- $P(1)$ – базис індукції;
- $P(n)$ – індуктивне припущення;
- $P(n) \supset P(n \square 1)$ – індуктивний крок.

Отже, математична індукція за характером висновку подібна до дедуктивного умовиводу, а за побудовою – до індукції.

Неповною індукцією називають такий індуктивний умовивід, в якому висновок про належність ознаки класові предметів здійснюється на підставі дослідження лише деякої частини класу предметів. Неповна індукція застосовується у тих випадках, коли клас предметів нескінченний або неосяжний. Неповна індукція буває трьох видів: а) популярна (або нумеративна, або через просте перерахування); б) через аналіз і відбір фактів; в) наукова. Охарактеризуємо кожен із видів неповної індукції.

Популярною, або індукцією через просте перерахування, в якому не зустрічається суперечливих випадків, називають таку індукцію, де висновок про належність ознаки класові предметів спирається на знання того, що ця ознака притаманна деяким предметам цього класу і, головне, не має жодного факту, який би суперечив цьому.

Індукція через простий перелік за відсутності контрприкладу є недосконалим видом індукції. Імовірність висновку цієї індукції надзвичайно ненадійно обґрунтована. Наприклад,

*Перший зустрічний на Хрещатику знає,
де розташований стадіон "Динамо".*

*Другий зустрічний на Хрещатику знає,
де розташований стадіон "Динамо".*

*Третій зустрічний на Хрещатику знає,
де розташований стадіон "Динамо".*

*Четвертий зустрічний на Хрещатику знає,
де розташований стадіон "Динамо".*

.....
.....
.....

Перший зустрічний, другий, ...

це всі, хто був опитаний на Хрещатику.

*Отже, можливо, усі опитані на Хрещатику знають,
де розташований стадіон Динамо.*

Але може виявитися, що опитані були лише мешканці Києва, а опитування іногородніх може дати інший результат.

Висновки індукції через просте перерахування постійно перебувають під загрозою появи контрприкладу. Це означає, що даний вид індукції не захищений від помилки *поспішного узагальнення*, суть якої полягає в тому, що в засновках не враховані всі обставини, які є причиною досліджуваного явища. Візьмемо такий приклад:

Польща - член ЄС.

Угорщина - член ЄС.

Латвія - член ЄС.

.....
.....
.....
.....

*Польща, Угорщина, Латвія... - країни колишнього
соцтабору.*

Отже, ймовірно, усі країни колишнього соцтабору є членами ЄС.

Передбачування загального висновку в цьому умовиводі і межує з помилкою *поспішного узагальнення*, оскільки причина *членства в ЄС* зовсім є не належність до колишнього соцтабору.

Наступним видом неповної індукції є *індукція через аналіз і відбір фактів*. **Індукцією через аналіз і відбір фактів** називають такий вид неповної індукції, де висновок отримують шляхом дослідження предметів певного класу за спеціальною методикою.

Якщо в популярній індукції об'єкти для дослідження вибирають випадково, без системи, то в індукції через

аналіз і відбір фактів ставиться за мету максимальне виключення випадкових узагальнень. Досліджують найбільш характерні, різноманітні та типові явища тощо.

Для підвищення рівня ймовірності висновку в індукції через аналіз і відбір фактів потрібно виконувати наступні умови:

- 1) кількість досліджуваних представників класу має бути якомога більшою;
- 2) елементи класу мають бути різноманітними;
- 3) досліджувана ознака має бути типовою для всіх представників класу;
- 4) досліджувана ознака має бути суттєвою для виділених представників класу.

Індукція через аналіз і відбір фактів має поширене застосування в соціологічних дослідженнях. Наприклад, досліджуючи тему *Наслідки вступу України до ЄС* методом індукції через аналіз і відбір фактів, ми маємо зосередити увагу на наступному:

- 1) долучити до соціологічного опитування якомога більше опитуваних;
- 2) опитувані мають представляти різні верстви суспільства (за освітою, політичними настроями, статками, релігійними уподобаннями тощо).
- 3) досліджувана тема має бути життєво важливою для опитуваних.

Дотримуючись цих вимог, можна підвищити степінь підтвердження висновку.

Науковою індукцією називають такий вид неповної індукції, де висновок про весь клас предметів здійснюється на підставі наявності необхідних ознак у деяких представників класу предметів. Прояви необхідних ознак і зв'язків представлені причинними зв'язками. Тому дослідження причинних зв'язків сприяє підвищенню ймовірності висновку в індуктивному умовиводі.

Причина—це явище, здатне породити, обумовити друге явище (наслідок). Зв'язок між причиною та наслідком завжди є загальним і необхідним. Це й стало приводом для Ф. Бекона розробити методи знаходження причинних зв'язків, які, за його задумом, сприяють побудові таких індуктивних умовиводів, де висновок буде наближеним до достовірною.

Ф. Бекон розробляє п'ять методів знаходження причинних зв'язків: **метод єдиної подібності, метод відмінності, об'єднаний метод подібності та відмінності, метод супутніх змін і метод залишків**. Згодом, уже в ХІХ ст., видатним англійським логіком Дж. С. Міллем ці методи були вдосконалені. Основною метою методів Бекона—Мілля є пошуки відповіді на запитання: *чи можна вважати попереднє явище причиною наступного?* Або іншими словами, як уникнути славнозвісної помилки *posthocergopropterhoc* (після цього, значить, із цієї причини).

Поняття причини є важливою категорією у філософії і науці. Причинний зв'язок при всій його різноманітності виявів та універсальності, зрозуміло, не може бути зведеним лише до логічного відношення. Але це зовсім не означає, що проблема причинності не має логічного змісту й не може бути об'єктом логічного аналізу.

У логіці причинний зв'язок експлікується, уточнюється поняттями *достатня підстава* та *необхідна підстава*. У зв'язку з цим мета логічного аналізу причинності полягає у систематизації тих правильних схем умовиводів, засновки і висновок яких передають причинно-наслідковий зв'язок. А це означає, що логіка причинності має право на громадянство в науці, як і логіка часу, логіка знання тощо. Такий погляд на розуміння причинності в логіці дозволяє вбачати причинно-наслідкові відношення між засновками та висновком у різноманітних видах умовиводів.

В індуктивних же методах знаходження причинних зв'язків Бекона-Мілля логічна природа причинності є її фундаментом.

Метод подібності відповідає наступному правилу: *Якщо два або більше випадків досліджуваного явища мають спільним лише одну обставину, то ймовірно саме ця обставина й є причиною цього явища.*

Метод подібності можна відобразити наступною схемою:

№	Випадки, які мають місце	Наслідок, причина якого досліджується
1	<i>ABC</i>	<i>a</i>
2	<i>DAE</i>	<i>a</i>
3	<i>KZA</i>	<i>a</i>
Отже, ймовірно, <i>A</i> є причиною <i>a</i> .		

- Індивідуальна майстерність футболістів, сучасна тренувальна база, висока дисципліна футболістів спричинили успіх нашого футбольного клубу.*
- Високі гонорари, індивідуальна майстерність футболістів, комфортні умови проживання під час чемпіонату спричинили успіх нашого футбольного клубу.*
- Зручні умови переїзду, якісне харчування, індивідуальна майстерність футболістів спричинили успіх нашого футбольного клубу. Отже, ймовірно, індивідуальна майстерність футболістів є причиною успіху нашої команди.*

Наступним є **метод відмінності**. Правилем методу відмінності є наступна залежність: *Якщо випадок, за яким наслідок настає, і випадок, за яким наслідок не настає, мають спільні обставини, за винятком однієї, то, ймовірно, саме ця обставина*

спричиняє даний наслідок. Наведемо схему цього методу.

№	Випадки, які мають місце	Наслідок, причина якого досліджується
1	<i>ABC</i>	<i>a</i>
2	<i>BC</i>	-
Отже, ймовірно, <i>A</i> є причиною <i>a</i> .		

1. *Індивідуальна майстерність футболістів, сучасна тренувальна база, високі гонорари спричинили успіх нашої футбольної команди*
2. *Сучасна тренувальна база, високі гонорари не забезпечили успіх нашої футбольної команди. Отже, ймовірно, індивідуальна майстерність є причиною успіху нашої футбольної команди.*

Об'єднаний метод подібності та відмінності зумовлюється наступним правилом: *Якщо два або більше випадків, за яких наслідок настає, мають спільну одну обставину, а тоді, коли два або більше випадків, за яких наслідок не настає, не мають спільної обставини, то ймовірно, саме ця обставина спричиняє даний наслідок.*

Схематично даний метод виглядає наступним чином:

№	Випадки, які мають місце	Наслідок, причина якого досліджується
1	<i>ABC</i>	<i>a</i>
2	<i>ADE</i>	<i>a</i>
3	<i>BC</i>	-
4	<i>DE</i>	-
Отже, ймовірно, <i>A</i> є причиною <i>a</i> .		

1. *Індивідуальна майстерність футболістів, сучасні умови тренування, високі гонорари спричинили успіх нашої футбольної команди*

2. *Індивідуальна майстерність футболістів, якісне харчування, професійне тренерське керівництво спричинили успіх нашої футбольної команди*
3. *Наявність сучасної тренувальної бази, високі гонорари не привели до успіху нашої футбольної команди*
4. *Наявність якісного харчування, професійного тренерського керівництва не привели до успіху нашої футбольної команди*
Отже, ймовірно, індивідуальна майстерність футболістів є причиною успіху нашої футбольної команди

Метод залишків підпорядковується правилу: *Якщо вирахувати із наслідку ту частину, яка спричиняється відомою частиною комплексу обставин, то тоді решта наслідку, ймовірно, спричинятиметься залишком комплексу обставин.* На схемі досить виразно це видно:

№	Обставини, які мають місце	Наслідок, причина якого досліджується
1	ABC	abc
2	BC	bc
Отже, ймовірно, A є причиною a.		

1. *Здатність до наукової роботи, відмінне навчання, сумлінне ставлення до навчання є достатньою та необхідною підставою для рекомендацій до аспірантури.*
2. *Відмінне навчання, сумлінне ставлення до навчання є достатньою підставою для рекомендацій до аспірантури.*
Отже, здатність до наукової роботи є необхідною підставою для рекомендацій до аспірантури.

Метод супутніх змін регламентується наступним правилом: *Якщо будь-яке явище змінюється певним чином кожного разу, коли змінюється явище, що йому передує, то, імовірно, ці явища перебувають у причинному зв'язку.*

Наведемо схему методу супутніх змін:

№	Обставини, які мають місце	Наслідок, причина якого досліджується
1	A_1BC	a_1
2	A_2BC	a_2
3	A_3BC	a_3
Отже, імовірно, A є причиною a .		

1. *Участь в науковому гуртку, відмінне навчання, сумлінне ставлення до навчання є підставою для відзначення студента заохочувальною грамотою.*
2. *Участь в університетському конкурсі наукових студентських робіт, відмінне навчання, сумлінне ставлення до навчання є підставою для отримання студентом диплому конкурсу.*
3. *Участь в республіканській олімпіаді студентських наукових робіт, відмінне навчання, сумлінне ставлення до навчання є підставою отримання студентом медалі олімпіади. Отже, ймовірно, участь студента у наукових змаганнях різного рівня є причиною його високих нагород.*

Описані методи знаходження причинних зв'язків, як зазначалося, мають важливе евристичне значення у ході аргументації. Але слід мати на увазі, що як би ретельно не обґрунтовувався висновок в індуктивному умовиводі, якими б чисельними та різноманітними не були обставини, що його підтверджують, із погляду логіки цей

висновок завжди буде гіпотетичним. І це цілком закономірно, оскільки прагнення вийти за межі наявного знання, прагнення до нового знання завжди пов'язане з невідомим, із ризиком помилки. Але саме цей ризик не дає закостеніти науковій творчості, саме в цьому привабливість таємниць Одиссеї людського пізнання.

4.6.3. АНАЛОГІЯ

Крім розглянутих недедуктивних умовиводів особливо слід виділити аналогію. Слово *analogia* грецького походження й перекладається як *подібність, схожість, відповідність*. У нашому випадку це слово вживається наступним чином: **аналогія** – це такий недедуктивний умовивід, в якому висновок про належність або неналежність якоїсь ознаки предмету думки здійснюється на підставі подібності цього предмету до інших.

Вперше аналогію як умовивід систематично дослідив Арістотель. Він назвав аналогію *парадейгмою (прикладом)*. З античних часів аналогію використовували як потужний засіб аргументації. Ураховуючи те, що висновок в аналогії є ймовірно істинним, то вона завжди цінувалась як джерело евристичного тлумачення наявного знання. Розглянемо структуру та склад аналогії як умовиводу. До термінів аналогії належать: *модель, оригінал, основна ознака, переносна ознака*.

Модель(M)– це предмет, ознака якого переноситься на інший предмет.

Оригінал(O), або прототип – це предмет, на який переноситься ознака із моделі.

Основна ознака(Q_1)– це ознака, що є спільною для M та O .

Переносна ознака (Q_2) – це ознака, що переноситься із M на O .

Тепер структуру аналогії як умовиводу можна записати у вигляді схеми:

$$\begin{array}{c} \dots \\ M - Q_1 \\ O - Q_1 \\ \hline M - Q_2 \\ O - Q_2 \end{array}$$

якщо моделі (M) притаманна (непритаманна) основна ознака (Q_1)

та оригіналу (O) притаманна (непритаманна) основна ознака (Q_1),

при цьому моделі (M), притаманна (непритаманна) переносна ознака (Q_2), то оригіналу (O), імовірно, притаманна (непритаманна) переносна ознака (Q_2)

До складу аналогій входять чотири види суджень:

1. Судження про притаманність (непритаманність) основної ознаки (Q_1) моделі (M).

2. Судження про притаманність (непритаманність) основної ознаки (Q_1) оригіналу (O).

3. Судження про притаманність (непритаманність) переносної ознаки (Q_2) моделі (M).

4. Судження про притаманність (непритаманність) переносної ознаки оригіналу (O).

Перші три судження – це засновки, а четверте – висновок.

Прокоментуємо структуру і склад аналогії як умовиводу на прикладі, який уже став хрестоматійним і до якого звертаються, практично, у кожному підручнику.

Маємо ентимему: *Марс, ймовірно, має атмосферу, тому що він, як і Земля, є планетою Сонячної системи.*

Відновимо умовивід повністю.

I Земля є планетою Сонячної системи.

Марс є планетою Сонячної системи.

Земля має атмосферу.

Отже, Марс, ймовірно, має атмосферу.

Термінами цієї аналогії будуть поняття:

1. *Земля – модель* (позначимо *a*).
2. *Марс – оригінал* (позначимо *b*).
3. *Бути планетою – основна ознака* (позначимо Q_1).
4. *Мати атмосферу – переносна ознака* (позначимо Q_2).

Перші три судження є засновками, а четверте – висновок.

Ураховуючи введені позначення термінів запишемо структуру даної аналогії:

a- Q

b- Q

a- Q

b- Q

Оскільки всю множину ознак поділяють на дві підмножини: властивості та відношення, то аналогія, де основною й переносною ознакою є властивість, називають *аналогією властивостей*, а аналогію, де основною та переносною ознакою є відношення, називають *аналогією відношень*. Домовимося позначати ознаку-властивість символом *P*, а ознаку-відношення символом – *R*.

Наведемо приклади аналогій-властивостей і відношень.

- II *Його брат, ймовірно має досконалі знання польської мови, оскільки він, як і моя сестра, має диплом з відзнакою про закінчення курсів іноземних мов.*

Реконструкцією даної ентимеми буде умовивід:

Моя сестра має диплом із відзнакою про закінчення курсів іноземних мов.

Його брат має диплом з відзнакою про закінчення курсів іноземних мов.

Моя сестра має досконалі знання польської мови.

Отже, ймовірно, його брат досконало володіє польською мовою.

Схематично аналогію можна зобразити наступним чином:

$$a- P_1$$

$$b- P_1$$

$$\frac{a- P_2}{b- P_2}$$

$$b- P_2$$

- I II *ФК "Чорноморець" не має призів кубку УЕФА, оскільки він, як і ФК "Карпати", не був учасником турніру кубку УЕФА.*

У повному форматі дана ентимема матиме вигляд:

ФК "Карпати" не був учасником турніру кубку УЕФА.

ФК "Чорноморець" не був учасником турніру кубку УЕФА.

ФК "Карпати" не має призів кубку УЕФА.

Отже, ФК "Чорноморець" не має призів кубку УЕФА.

Схема цього умовиводу така ж сама як умовиводу II, оскільки це є аналогія властивостей:

$$a- P_1$$

$$b- P_1$$

$$\frac{a- P_2}{b- P_2}$$

$$b- P_2$$

- V I *Цього року його брат під час канікул, ймовірно, поїдена гірськолижний курорт "Закопане", оскільки минулого року він, як і моя сестра, під час канікул їздив на гірськолижний курорт "Буковель".*

Запишемо цю ентимему у повному обсязі:

Минулого року моя сестра під час канікул

їздила на гірськолижний курорт "Буковель".

*Минулого року його брат, під час канікул їздив на гірськолижний курорт "Буковель".
Цього року моя сестра під час канікул поїде на гірськолижний курорт "Закопане".
Отже, цього року його брат, ймовірно, під час канікул поїде на гірськолижний курорт "Закопане".*

Структуру цього умовиводу можна записати у вигляді такої схеми:

$$\frac{aR_1c}{bR_1c} \cdot \frac{aR_2d}{bR_2d}$$

*V Його брат, ймовірно, не знає історичних пам'яток Києва,
тому що він, як і моя сестра, жодного разу не був у Києві.*

Відтворимо умовивід повністю:

Моя сестра жодного разу не була у Києві.

Його брат жодного разу не був у Києві.

Моя сестра не знає історичних пам'яток Києва.

Отже, його брат, ймовірно, не знає історичних пам'яток Києва.

Схематично цю аналогію можна записати так:

$$\frac{aR_1c}{bR_1c} \cdot \frac{aR_2d}{bR_2d}$$

Аналогії I, II, III є аналогіями властивостей, а аналогії IV і V – це аналогії відношень.

Крім поділу аналогій на аналогію властивостей та аналогію відношень, аналогію як умовивід можна поділити на *безумовну* та *умовну*. Основою поділу аналогії на *безумовну* та *умовну* є природа зв'язку між основною ознакою та переносною ознакою. Звідси ***безумовною аналогією*** називають аналогію, в якій зв'язок між основною ознакою та переносною є однозначним, категоричним, *безумовним*. Наприклад, маємо ентимему:

*Його брат отримує іменну стипендію,
оскільки він, як і моя сестра є відмінником навчання,
активістом студентського самоврядування,
лауреатом наукових конференцій.*

Відновимо структуру умовиводу:

*Моя сестра є відмінником навчання,
активістом студентського самоврядування,
лауреатом наукових конференцій.*

*Його брат є відмінником навчання, активістом
студентського самоврядування, лауреатом наукових
конференцій.*

Моя сестра отримує іменну стипендію.

Отже, його брат отримує іменну стипендію.

Схематично цей умовивід можна записати так:

$$\begin{array}{r} a- P_1, P_2, P_3 \\ b- P_1, P_2, P_3 \\ \hline a- P_4 \\ \hline b- P_4 \end{array} .$$

У цьому прикладі зв'язок між основною ознакою, до якої входить P_1, P_2, P_3 , і переносною P_4 , є однозначним. Іншими словами, для того, щоб бути іменним стипендіатом, обов'язково, *безумовно* потрібно мати відмінні оцінки, брати активну участь у громадському житті колективу й мати хист до наукової роботи.

Введемо дефініцію умовної аналогії. **УМОВНОЮ** називають аналогію, в якій зв'язок між основною ознакою та переносною є невизначеним, умовним. Звернемося до прикладу. Маємо ентимему:

*Лауреати факультетського огляду художньої самодіяльності,
ймовірно, придбають путівки на круїз Дніпром,
оскільки вони, як і призери цьогорічної наукової конференції,
відзначені грошовою премією.*

У повному обсязі дана аналогія виглядає наступним чином:

Призери цьогорічної наукової конференції відзначені грошовою премією.

*Лауреати факультетського огляду художньої самодіяльності
відзначені грошовою премією.*

*Призери цьогорічної наукової конференції
придбали путівку на круїз Дніпром.*

*Отже, лауреати факультетського огляду художньої самодіяльності,
ймовірно, придбають путівки на круїз Дніпром.*

Структурою цього умовиводу є схема:

$A - P_1$

$B - P_1$

$A - P_2$

$B - P_2$

Як показує даний приклад, зв'язок між основною ознакою та переносною є умовним, необов'язковим. Іншими словами, може бути так, що тільки деякі лауреати факультетського огляду художньої самодіяльності поїдуть у круїз Дніпром, а може всі, або може жоден не поїде.

Описані види аналогії характеризують її як умовивід, в якому висновок має характер гіпотези. І навіть тоді, коли йдеться про безумовну аналогію, то й тут висновок своїм підґрунтям має скоріше за все міркування практичної доцільності, інтуїцію, посилення на здоровий глузд тощо.

Деякі автори виділяють наукову та ненаукову аналогію, ототожнюючи аналогію з науковою методологією.

Слід ще раз наголосити, що *аналогія* – це не метод, не методологія, це лише *недедуктивний умовивід*. І саме в силу цього він, як і решта недедуктивних умовиводів, є носієм евристичного фактору перш за все у процесі аргументації і на початкових етапах дискурсу.

Додавати до перерахованих вище видів аналогії ще якісь є просто зайвим. Інша справа – розробка нових вимог до побудови аналогії, які б підвищували степінь імовірності висновку.

Найбільш ефективними вимогами до аналогій є:

- а) *основних ознак має бути якомога більше;*
- б) *основні ознаки мають бути суттєвими;*
- в) *основні ознаки мають, переважно, належати лише моделі та оригіналу;*
- г) *основні ознаки мають бути, за можливістю, різноманітними;*
- д) *основні ознаки мають бути пов'язані із переносною ознакою.*

Дотримуючись перелічених вимог, можна суттєво впливати на степінь ймовірності висновку в аналогії.

4.7. ЛОГІЧНІ ПОМИЛКИ

Логічною помилкою називається порушення правил та законів логіки.

В залежності від того чи недотримання законів і правил логіки є несвідомим чи свідомим, помилки поділяються на паралогізми і софізми.

Слово - *paralogismos* грецького походження і перекладається як неправильне міркування. В нашому випадку, **паралогізм є ненавмисна логічна помилка, яка пов'язана з недотриманням правил та законів логіки.**

Основними видами паралогізмів є помилки при діленні поняття, при визначенні поняття, в дедуктивних та індуктивних умовиводах, в доведенні та спростуванні.

Про причини виникнення цих помилок і шляхи їх усунення детально йшлося в попередніх розділах.

Софізм - це міркування, яке містить сховану логічну помилку.

Таке міркування зовні виглядає як логічно коректне, тому може хибу представляти як істину. Наприклад, «те, що ти не втратив, ти маєш. Ти не втратив 1 млн \$. Отже, ти мільйонер». Тут має місце помилка **«учетверіння терміну»**. Але софіст, майстерно використовуючи особливості природної мови, намагається співрозмовника «пошити в дурні».

Зазвичай в софізмі міститься якийсь «абсурд» або «парадокс».

Абсурд - це слово латинського походження і буквально означає - «нісенітниця». В нашому випадку, **абсурд - це суперечливий вираз.**

Наприклад, «Киянин, який ніколи не жив у Києві», «Відмінник, який отримав на сесії одні двійки».

Парадокс з грецької перекладається як «суперечлива думка» (буквально *para* - «проти» і *doxa* - «думка»).

В нашому випадку, **парадокс - це думка, яка не співпадає із звичайною, загальноприйнятою точкою зору.**

Або можна ще й так сказати: **парадокс - це наявність двох протилежних суджень для яких є однаково переконливі аргументи.**

Парадокси поділяються на «антиномії» та «апорії».

Парадокс

апорія

актиномія

Апорія - це несумісність реального стану речей з його аналізом у думці.

Прикладом є апорії Зенона Елейського: «Ахілес і черепаха», «Стріла», «Дихотомія» і т. д.

Антиномія - це протиріччя в законі.

Наприклад, парадокси «Брехуна» Б. Рассела, І. Канта, «Парадокси іменування» і т. д.³⁶

Слід зауважити, що до парадоксів потрібно підходити дуже уважно і не розглядати їх як нісенітницю, яка межує з безтолковістю, порожньою вигадкою і т.д. і т.п.

Якщо в пізнавальному процесі парадоксальність заводить дослідника у безвихідь, то соціальному плані вона (парадоксальність) могла привести на багаття інквізиції, до смертельних тортур тоталітарних режимів, до забуття і вигнання у псевдодемократичних суспільствах.

В історії логіки були численні спроби розв'язати дані парадокси, але вони були безуспішними.

Справа в тому, що парадокси не потрібно розв'язувати. Іноді в підручниках, навчальних посібниках студентам пропонують розв'язати конкретні парадокси.

Парадокси це свого роду сигнали тривоги, запобіжники, які волають про те, що в наших теоретичних конструкціях криються негаразди, які приведуть в кінцевому рахунку до руйнації всієї будівлі наших знань.

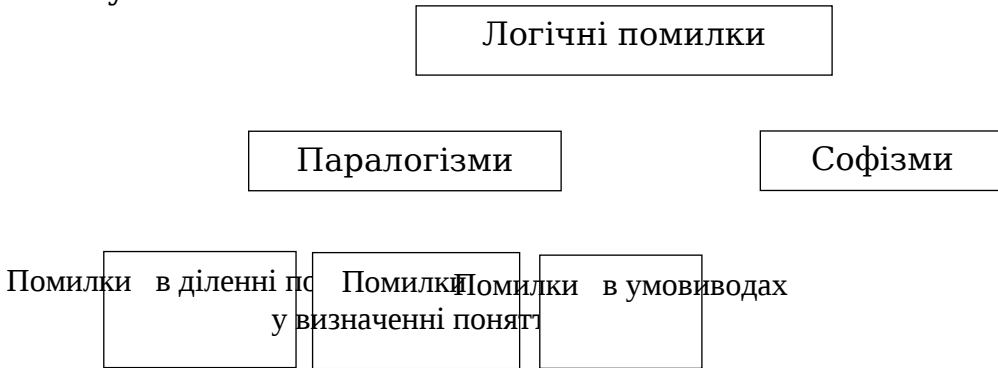
Таким чином, глибокі знання правил та законів логіки дозволяють нам не жахатися парадоксів і всього

³⁶ Більш детально див. Конверський А.Є. «Традиційна логіка», К., 2019, стор. 14-18, 64-66, 103-107.

того, що з ними пов'язано, а бачити в парадоксах ті парадигмальні, вузлові пункти, через які людське пізнання торує шлях до здобуття вагомих результатів у досягненні істини.

Схематично наведений матеріал можна зобразити наступною схемою:

Наведені на схемі логічні помилки детально описані в розділах де розглядаються логічні операції над поняттями, види умовиводів та види доведення.

Особливо слід виділити помилки які є явними софізмами, або межують з софістичним ошукуванням.

Характерним проявом такої помилки є «помилка багатьох питань».

Суть «помилки багатьох питань» полягає в тому, що в питанні яке в ході суперечки один опонент ставить іншому міститься не одне питання, а декілька.

При наявності такого питання відповідь на нього опонентом розцінюється як відповідь на інше питання.

Наприклад, в ході суперечки опонент звертається до виступаючого з таким питанням «Якщо ви такий принциповий, негідний, політично незаангажований, то дайте відповідь на питання: «ви перестали давати хабарі керівнику фракції?»»

Наступними помилками є помилки, які виникають в умовно-категоричному умовиводі у вигляді неправильних модусів:

- 1) помилка заперечення підстави;
- 2) помилка ствердження наслідку.

Прикладом першої помилки є міркування:

Якщо не буде завірюхи, то він прийде на зустріч.

Завірюха була.

Отже, він не прийшов на зустріч.

$$1) \quad \begin{array}{c} \bar{p} \\ q \\ \hline p \end{array}$$

Прикладом другої помилки є міркування:

Якщо не буде завірюхи, то він прийде на зустріч.

Він прийшов на зустріч.

Завірюхи не було.

$$2) \quad \begin{array}{c} \bar{p} \\ q \\ \hline q \end{array}$$

Черговою помилкою є помилка «довільного висновку».

Суть помилки «довільного висновку» полягає в необґрунтованості тези аргументами.

Намагаючись врятувати ситуацію опоненти прагнуть довільно приєднати тезу до аргументів при допомозі слів «отже», «таким чином» і т.д.

Ілюстрацією цієї помилки буде міркування:

Будь-який злочин є суспільно небезпечне діяння.

Шахрайство є суспільно небезпечне діяння.

Отже, шахрайство є злочин.

Хоча висновок в цьому міркуванні є істинним, але він не виникає із даних засновків.

Нарешті наступною помилкою цього класу є «помилка розділення».

Суть «помилки розділення» полягає в тому, що середній термін в більшому засновку вживається у збірному значенні, а в меншому у розділовому.

Наприклад:

Всі твори М. Старицького не можна прочитати за один день.

«Облога Буші» - твір М. Старицького.

Отже, «Облогу Буші» не можна прочитати за один день.

Знання природи помилок, причини їх появи і шляхів їх усунення дозволяє відрізнити правильні міркування від неправильних, вести послідовну боротьбу із софістикою та еkleктикою, робити нашу позицію в суперечці переконливою, а промову захоплюючою.

Конт рольні запитання та вправи

I

1. Структура умовиводу.
2. Поняття дедуктивного та індуктивного умовиводу.
3. Умовно-категоричний умовивід і його правильні різновиди.
4. Різновиди розділово-категоричного силогізму.
5. Поняття дилеми.
6. Правила побудови розділово-категоричних умовиводів.
7. Логічна структура дилем.
8. Обернення як безпосередній умовивід.
9. Характеристика перетворення та протиставлення предикату як безпосередніх умовиводів.
10. Структура простого категоричного силогізму.
11. Поняття фігури та модусу простого категоричного силогізму.
12. Загальні правила простого категоричного силогізму.
13. Спеціальні правила фігур простого категоричного силогізму та їх обґрунтування.
14. Виведення модусів фігур простого категоричного силогізму.
15. Обґрунтування модусів II, III, та IV фігур шляхом звернення їх до модусів I фігури.
16. Визначення недедуктивного умовиводу.
17. Характерні особливості повної індукції.
18. Види неповної індукції.
19. Визначення популярної індукції.

20. Визначення аналогії як умовиводу.
21. Структура умовиводів за аналогією.
22. Види аналогій.
23. Умови підвищення ефективності аналогій.

II

1. Наведіть приклади умовиводів шляхом обернення, перетворення та протиставлення предикату.
2. Наведіть приклади, де порушуються спеціальні правила I та IV фігур простого категоричного силогізму.
3. Побудуйте доведення спеціальних правил III та IV фігур простого категоричного силогізму.

Частина II. АРГУМЕНТАЦІЯ

Розділ 1

ЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЗНАННЯ

1.1. ВИЗНАЧЕННЯ ЛОГІЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ ЗНАННЯ.

В практиці міркування, в процесі обміну інформацією, в ході звичайного спілкування, ми обов'язково зустрічаємось із ситуацією, коли потрібно мати не просто істинне знання, а вкрай необхідно мати переконання в істинності чи хибності довільного положення, визначити його переваги чи вади стосовно наявного знання, продемонструвати його значимість та доцільність для теоретичної та практичної діяльності людини.

Цю сферу інтелектуальної діяльності в останні роки прийнято називати по-різному: «критичне мислення», «теорія аргументації», «нова риторика», «неформальна логіка».

Але після наведеної вище дефініції критичного мислення і опису його складових частин, більш кваліфіковано і правильно буде називати, власне, «аргументацією» ту частину «критичного мислення», яка представляє види, механізми і способи формування переконання.

Отже, аргументація – це вид інтелектуальної діяльності, завдяки якому формується **переконання** в обґрунтованості довільного положення, а також визначається його оцінка та теоретична і практична

доцільність як для самого автора так і для співрозмовника чи аудиторії.

Переконання - це володіння знанням, яке для людини є стратегією, конкретним планом теоретичної й практичної діяльності.

Іншими словами, людина пізнає світ не заради пізнання, а заради його, світу, теоретичного і практичного освоєння.

Людина завжди прагне включити здобуте знання в сферу своєї діяльності чи то практичної, чи теоретичної.

Наприклад, спостерігаючи зоряне небо в ті часи, коли польоти в космос не були ще мрією, людина використовувала ці знання у вигляді рекомендацій для мореходів та мандрівників.

Якщо приймається таке визначення переконання, то тоді стає зрозумілим, що не команди, погрози, накази, обіцянки, лестощі, підкупи стимулюють конкретну людину, людські маси на будівництво пірамід, храмів, взяття «Бастилії», підкорення космосу, на боротьбу із страшними хворобами, де є ризик загинути самому досліднику і т.д., а саме **«переконання»** є головним.

І ще потрібно обов'язково звернути увагу на ту обставину, що коли ми визначаємо аргументацію як царину інтелектуальної діяльності, що формує переконання через свої види, то цим самим хочемо підкреслити, що аргументація – це не суто логічна процедура, це – дійство, яке включає до себе крім логіки у вигляді операцій «доведення» і «спростування», засоби та надбання філософії, психології, культурології, мовознавства, соціології, історії, здорового глузду, інтуїції і т.д.

Виходячи із сказаного виділимо види аргументації. Аргументацію на види можна поділити за такими рубриками:

- за метою формування переконання; і

– за технологією формування переконання.

За метою формування переконання аргументація ділиться на «апологію істини» і «критику».

За технологією формування переконання аргументацію поділяють на «еристику» та «риторику».

На схемі це можна зобразити так:

Спочатку визначимо види аргументації за метою формування переконання.

Апологія істини - це такий вид аргументації, який формує переконання в істинності та обґрунтованості довільного положення.

Критика - це вид аргументації, який формує переконання в хибності, або необґрунтованості довільного положення.

Як вже зазначалося вище, «аргументація» є багатоаспектним та багатокомпонентним витвором інтелектуальної діяльності людини, який крім засобів логіки включає засоби та надбання всієї гуманітаристики.

Але логіка в аргументації займає особливе місце. Справа в тому, що у будь якій сфері людської діяльності

застосовують такі поняття і процедури, як «істина», «доведення», «достовірність», «спростування», «верифікація», «аргумент», «парадокс», і т.д., але лише в логіці розкривається природа цих понять та процедур, лише в логіці аналізуються їх ознаки, види, структура і правила.

В узагальненому вигляді логіку в аргументації представляє процедура логічного обґрунтування знання.

Під логічним обґрунтуванням знання або просто «обґрунтуванням» будемо розуміти перехід від деякого фрагменту знання як вихідного (обґрунтовуючого, основи) до наступного фрагменту знання (обґрунтованого, наслідку).

Іншими словами, **логічне обґрунтування знання це перенесення засобами логіки з обґрунтовуючого на обґрунтоване таких його характеристик як «достовірність», «аподиктичність», «ймовірність», «правдоподібність»** т.д.

При цьому слід мати на увазі, що не існує якоїсь універсальної процедури «обґрунтування». Процедура обґрунтування реалізується через свої види: доведення, спростування, пояснення, передбачення та їх різноманітні модифікації.

Виходить, логічне обґрунтування знання, це фактично абстракція від перелічених конкретних його видів.

Кожен із видів обґрунтування наділяє обґрунтоване, (положення яке ми обґрунтовуємо) відповідними характеристиками обґрунтовуючого, (положення, за допомогою якого реалізується, здійснюється обґрунтування), а саме доведення – «достовірністю», пояснення – «аподиктичністю» і т.д. При цьому «обґрунтовуюче» це не лише знання, істинність якого не викликає сумніву, а це ще й логічні

засоби, механізми, за допомогою яких відбувається (реалізується) конкретний вид обґрунтування і забезпечується перенесення відповідної характеристики з обґрунтовуючого на обґрунтоване.

Такий коментар до визначення логічного обґрунтування знання сприяє побачити більш виразно різницю між «складом обґрунтування» та «структурою обґрунтування».

Звідси «склад обґрунтування» представлений аргументами та логічними засобами і механізмами, що регламентують саму процедуру обґрунтування.

Власне кажучи, склад обґрунтування утримується, фіксується «обґрунтовуючим».

Тоді «структура обґрунтування» включає в себе «обґрунтовуюче» та «обґрунтоване».

Якщо приймається така дефініція логічного обґрунтування знання, то обґрунтування можна схематично зобразити такою схемою.

Обґрунтування

Доведен

Спростува

Пояснен

Передбачен

Згідно цієї схеми обґрунтування реалізується через конкретні свої види.

Спільним для цих видів є те, що кожен з них переносить субстанційну, сутнісну ознаку з обґрунтовуючого на обґрунтоване.

А різняться ці види саме переносною ознакою.

Для того щоб більш предметно збагнути роль та місце обґрунтування в сфері аргументації необхідно:

а) визначити поняття «істина» в філософії та в логіці;

б) розкрити характерні особливості і природу **«достовірності»**, **«аподиктичності»**, **«ймовірності»**.

В пропонуваному аналізі мається на увазі співставити **«аргументацію»** та **«обґрунтування»** через ті характеристики, які надаються обґрунтовуваному, або тезі аргументації.

Перейдемо до послідовного розв'язання поставленої задачі.

1.2. ПОНЯТТЯ «ІСТИНА» В ФІЛОСОФІІ ТА В ЛОГІЦІ

У наведеній вище дефініції **«аргументації»** передбачається поняття **«істина»**.

Це зумовлює необхідність проаналізувати дане поняття на тлі аргументативної діяльності людини.

Зі словом **«істина»** ми зустрічаємося і користуємося як в теоретичній так і в практичній сферах людської діяльності. До певної межі ми закріплюємо за цим словом одне й те ж значення.

А саме, що **«істина»** означає вірний, надійний, справжній, безпомилковий, постійний, загальний, необхідний орієнтир в теоретичному і практичному світі, що оточує людину.

Таке розуміння **«істини»** дозволяє нам досить пристойно щось комусь пояснювати, когось в чомусь переконувати, просто спілкуватися.

Але в теоретичній і практичній діяльності людини неминуче настає момент, коли необхідно конкретизувати значення поняття **«істина»** стосовно конкретних галузей людської діяльності.

Для початку візьмемо поняття **«істина»** в релігії.

Біблейське поняття **«істини»** спирається на релігійний досвід, на досвід спілкування з Богом. У Вітхому Завіті **«істина»** – це вірність Союзу – Завіту, а в

Новому Завіті **«істина»** – повнота одкровення, зосередженого на Христі. Саме слово «аман» (літургійна форма «Амін»), похідним від якого є слово «емет» (істина), означає «бути твердим, надійним, стійким, гідним довіри». Звідси **«істина»** розглядається як якість того, що стійке, випробуване, чим можна керуватися, на що можна обіпертися.

В зв'язку з цим доречними є звороти: **«істиний світ - це міцний, тривалий світ»**; **«істиний шлях - це шлях, який вірно веде до мети»**; **«воістину» означає «стійким чином»**; **«на віки вічні»**.

Отже, **«релігійна істина»** – це зовсім не ототожнення суб'єкта, який пізнає, і об'єкта, який пізнається, а це проникнення в Божественне, яке є поза суб'єктом і об'єктом, по ту сторону суб'єкта і об'єкта. В зв'язку з цим **«релігійна істина»** складає предмет віри. Це означає, що **«релігійна істина»** відкривається в формах переживання акту віри, ірраціонального споглядання, інтуїтивного осягнення, навіть у вигляді парадоксу (для кінцевого людського розуму).

Що ж ми позначаємо словом «істина» по цю сторону буття суб'єкта і об'єкта, а саме в філософії, в логіці, в науковому і буденному житті?

Наведемо декілька дефініцій «істини», що є вживані у філософії:

«Істина сама по собі - те, що є, у формальному відношенні - відповідність між нашою думкою і дійсністю» (Ф.А. Брокгауз, и И.А. Ефрон; Энциклопедический словарь; С.-Петербург: 1894 г. С. 25).

«Істина - адекватне відображення об'єктивної реальності пізнаючим суб'єктом, яке відтворює предмет, що пізнається так, як він існує поза і незалежно від свідомості; об'єктивний зміст відчуттів, уявлень, понять, суджень, умовиводів,

теорій, які перевірені суспільною практикою». (Философская энциклопедия, М., Т. 2, 1962 г.).

«Истина - категория философии и культуры, яка позначає ідеал знання і спосіб його досягнення (обґрунтування)». («Новая философская энциклопедия, М., Т. 2, 2010 г.»).

«Истина - філософська категорія, разом з категоріями добра, краси і свободи відбиває глибинний смисл людського світовідношення та осягнення буття, шукань людського духу та творення гуманістичних ідеалів; виражає сутнісний зміст та безпосередню мету пізнавального процесу і характеризує його результат - знання як адекватне відображення суб'єктивної та об'єктивної реальності в свідомості людини» (Філософський енциклопедичний словник., К., 2002 р.).

Наведені дефініції «істини» показують, що оскільки філософія розглядає «істину» як категорію, то її зміст можна розкрити лише через такий вид реальної дефініції як **«визначення через вказівку на протилежність».**

Тут **«визначення через найближчий рід і видову відмінність»** буде мало ефективним.

Тому автори вказаних вище дефініцій намагаються розкрити зміст «дефінієнса» через зміст «дефінієндума» з його діяльністю – регулятивної сторони.

Але для мети нашого аналізу ми скористуємося визначенням **«істини» «через найближчий рід та видову відмінність»:** **«Истина - це знання, зміст якого є інваріантним, незалежним від пізнаючого суб'єкту».** Така дефініція буде зручна для співставлення в подальшому з дефініціями **«істини»** за межами філософії.

Наведемо визначення **«істини»** яке є вже ближчим до **«визначення через вказівку на протилежність»**: **«істина - це тотожність мислення і буття»**.

Розгорнемо наведену дефініцію наступним чином: **«істина» - це теоретична форма розв'язання протиріччя між суб'єктом та об'єктом в процесі пізнання і перетворення явищ природи і суспільства.**

Ці визначення своїми витокami мають ідеї П.В. Копніна, які він висловив у своїй праці «Гносеологічні та логічні основи науки» (М., «Мысль», 1974 г.).

Із останнього визначення «істини» випливає, що в філософії істина є своєрідним фокусом, який вбирає в себе всю гносеологічну проблематику. Але перш ніж говорити про «істину» в філософії, слід звернути увагу на ту обставину, що словом «істина» позначають різні поняття.

У звичайній мові цим словом позначають ствердження чи заперечення, які є відповідними дійсності, цим же словом позначають поняття «істини» в традиційній і сучасній логіці, в логіці та методології науки. Словом «істина» позначають також конкретні констатації, наприклад: «Тарас Шевченко народився 09.03.1814 р.», «Всі мої приятелі мають вищу освіту», «Всі призери олімпіади – учні нашої школи» і т.п.

Але потрібно зауважити, що, якщо цим констатаціям як «істинам» можна протиставити «хибу» (як «невідповідність дійсності» як «заперечення»), то «істині» як категорії філософії не має протиставлення у вигляді «хиби», «омани», «неправди».

Наведені констатації лише зовнішній поверховий вираз **«істини»**, яка є предметом дослідження у

філософії. *«Істина»* це не сума якихось відомостей, констатацій, до яких ми звертаємося повсякденно.

Речення, яке втілило, утримує в собі знання, істину, ми оцінюємо як істинне або хибне, те, що можна перевірити і те, що не можна перевірити, те, що можна верифікувати і те, що не можна верифікувати і т.д.

Іншими словами, «істина» у філософії є результат, підсумок розв'язання протиріччя між суб'єктом і об'єктом пізнання, який (підсумок) своїм продовженням має перетворення природи і суспільного життя.

Якщо не розрізняти «істину» у філософії і «істину» за її (філософії) межами, то тоді дивацтвом можна визнати визначення істини для формалізованих мов великим логіком сучасності Альфредом Тарським, або таким же самим вчення про верифікацію та фальсифікацію Карла Поппера. А вчення Людвіга Вітгенштейна взагалі слід оголосити нісенітницею.

У філософії «істина» це не щось готове, застигле, а постійно рухливе, мінливе прагнення суб'єкта збагнути сутність пізнавального об'єкту. В результаті цього прагнення отримуємо знання, яке розкриває якусь одну із сторін сутності об'єкту, і воно стає основою подальшого, більш глибокого пізнання об'єкту, що вимагає виходу за межі отриманого результату.

Таке тлумачення істини відповідає знаменитому афоризму Сократа: **«Я знаю те, що я нічого не знаю»**.

В цьому сенсі істина постає як вічний процес розв'язання протиріччя між суб'єктом і об'єктом. В цьому процесі суб'єкт і об'єкт знаходяться не в абстрактній, а конкретній тотожності.

Тому-то пізнання не роз'єднує їх, а зв'язує, тобто суб'єкт та об'єкт взаємопередбачають один одного. Це взаємопередбачення здійснюється через посередництво істини, яка одночасно несе на собі відбиток суб'єктивності та об'єктивності. Істина суб'єктивна,

оскільки виникає у результаті людської діяльності, і в той же час об'єктивна, оскільки містить інформацію про сутність об'єкту пізнання.

Наприклад, у знаменитому законі Архімеда суб'єктивну сторону представляє степінь глибини осягнення досліджуваного об'єкту, експериментальна база вивчення даного явища, вибір мовних засобів фіксації отриманого відкриття, а об'єктивну сторону представляє той суттєвий зв'язок, який складає зміст даного закону.

Рухливість, змінюваність істини представлена не тільки формою теоретичного розв'язання протиріччя між суб'єктом та об'єктом пізнання, але й тим, що істина як результат, підсумок такого розв'язання є єдністю таких протилежностей як абсолютний та відносний момент істини.

Визнання абсолютного та відносного моментів у істині по-різному тлумачилося у вітчизняній та зарубіжній філософії ХХ століття. Наведемо найбільш характерні визначення абсолютної та відносної істини із літературних джерел ХХ століття.

«Абсолютна істина - це таке знання, яке тотожне своєму предмету і тому не може бути спростованим при подальшому розвитку пізнання. ... Людство у своєму розвитку рухається по шляху заволодіння абсолютною істиною, яка в цьому розумінні складається із суми відносних істин» («Філософська енциклопедія», М., 1962 р. с. 350).

«Істина відносна, оскільки мислення відображає об'єкт не повністю, а у відомих межах, умовах, відношеннях, які постійно змінюються, розвиваються»... («Філософський енциклопедичний словник», М., 1982 р.).

«Абсолютна істина - таке знання, яке об'єктивно, точно, остаточно, повністю, вичерпно

відображає якусь сторону, аспект предмету, явища процесу, яке при всіх умовах зберігає своє значення і тому при подальшому розвитку науки не може бути спростоване» (М. І. Кондаков «Логічний словник», М., 1971 р. с. 7).

«Абсолютна істина розуміється: а) як повне вичерпне знання про досліджуваний предмет; б) як той елемент у нашому знанні, який не може бути спростований у майбутньому. ...

... Відносна істина - приблизна істина, яка включає в себе елементи знання, які можуть уточнюватися, змінюватися, виправлятися» (Д. П. Горський, О. О. Івін, О. Л. Нікіфоров «Короткий словник з логіки», М., 1971 р. с. 7).

Наведені дефініції абсолютної та відносної істини, власне кажучи, є однаковими, тотожними. Їх відмінність полягає лише у словесному оформленні.

Всі ці дефініції зводяться до того, що абсолютною істиною є непорушне, надійне знання про якусь сторону пізнаваного об'єкту, а відносна - це неповне, неповноцінне знання, це, по-перше.

А по-друге, метою пізнання є отримання абсолютної істини, яка складається із суми відносних істин.

Насправді, наголосимо ще раз, метою пізнання є осягнення істини, як форми теоретичного розв'язання протиріччя між суб'єктом та об'єктом пізнання. Само це розв'язання протиріччя, як уже зазначалося вище, характеризується двома протилежними моментами, які можна назвати абсолютним та відносним, або абсолютною та відносною істиною.

Фактично абсолютний і відносний моменти істини фіксують, виражають ту обставину, що в ході пізнання відбувається взаємопередбачення, взаємопроникнення суб'єкту пізнання в об'єкт пізнання і навпаки.

Іншими словами, чим більше істина схоплює сутність об'єкту, наближається до сутності об'єкту, тим

більше вона стає суб'єктивною, тим більше вимагається залучити, застосувати суб'єктивних засобів. Але застосовуючи все більш досконалі засоби пізнання, тобто, в цьому розумінні, все більш суб'єктивізуючи процес пізнання, ми його все більше об'єктивізуємо, оскільки отримуємо все більш глибокі знання, все ближче наближаємося до сутності пізнаваного об'єкту.

Таке розуміння істини дозволяє побачити істину як процес, а абсолютний та відносний моменти істини не як, відповідно, суму відносних істин, не як неповну, незавершену, неповноцінну істину, а як протилежності які показують, що істина постійно знаходиться в русі, в творінні.

В цьому випадку стає зрозумілим, що те, що у філософії називається словом «істина» має зовсім інший смисл порівняно з тим, що називають цим словом у логіці, в логіці та методології науки, в освітянській сфері, в повсякденному житті.

Підсумовуючи сказане, слід звернути увагу на той факт, що філософія не розглядає різні істини: «об'єктивну», «абсолютну», «відносну», а інтересом філософії є одна, єдина істина, яка включає в себе «абсолютність» та «відносність», як два протилежних моменти однієї сутності.

Мета пізнання не абсолютна істина, а просто істина. В ХХ столітті традицією було приписувати «істині» прикметник «об'єктивна». Але, мабуть, називати істину «об'єктивною» є зайвим. Це все рівно, що називати сахар «солодким». Предикат «об'єктивна», міститься у самому змісті поняття «істина».

Тому трьох істин не буває. Істина одна і вона є одночасно і «абсолютна» і «відносна».

Наприклад, «геометрія Евкліда» представляє абсолютний момент істини тим, що вона повністю розкриває одну із сторін предмету геометрії як науки і, разом з тим, вона («геометрія Евкліда») відображає

відносний момент істини, бо вона не розкриває всього предмету геометрії. Свідченням цього є поява неевклідових геометрій.

Фактично «геометрія Евкліда» як повне, завершене знання про якусь сторону досліджуваного об'єкту вийшла за свої межі і саме тим народила сумнів у своїй абсолютності, завершеності.

Сигналом, мотивом до можливості виходу за межі завершеного, на даний момент, знання в будь-якій теорії є, так званий, «поклик до майбутнього». В «механіці Ньютона» – «принцип відносності», в «теорії множин» – поняття «невласної множини» і т.д.

В цьому випадку «геометрія Лобачевського» виступила запереченням «геометрії Евкліда». Але це заперечення не є безпідставним, беззмістовним, не нігілістичним, а воно є таким, що творить, відтворює.

Навіть наведені ілюстрації говорять про те, що «істина» є процес творіння, який свідчить про прагнення суб'єкта наблизитися до сутності об'єкта, але це наближення завжди є асимптотичним.

Що ж приймається за «істину» в логіці? Слово «істина» в логіці вживається не як «тотожність мислення і буття», не як «відповідність думки предмету», інакше кажучи, не в філософському смислі.

В логіці поняття «істина» вживається для позначення логічної властивості судження (в традиційній логіці), або висловлювання (в сучасній логіці). Судження (висловлювання) може мати одне із двох значень: «бути істинним» або «бути хибним» і ні в якому разі не може мати обидва ці значення разом.

Тому коли судження істинне, то за ним визнають істиннісне значення «бути істинним», а коли судження хибне, то його істиннісне значення буде «бути хибним».

Щоб уникнути непотрібних філософських, буденних, психологічних асоціацій та нашарувань в

сучасній логіці замість терміну «істина» вживають цифру «1», а замість терміну «хиба» – цифру «0».

Хоча те, що має значення «1» може відповідати як науковому так і буденному значенню слова «істина»: «Сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180° », «Земля має атмосферу», «Париж – столичне місто», «Вода кипить при 100° » і т.п.

Але позначаючи в логіці подібні висловлювання як «1» (це стосується й «парадоксальних суджень» на кшталт: «Якщо сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 90° , то вода кипить при 90° ») ми не цікавимося, що являє собою «внутрішній кут трикутника», «атмосфера», «градус», якими вони володіють властивостями та в яких відношеннях з іншими характеристиками предметів і явищ вони знаходяться.

Головне, що будь-яке судження може мати одне із двох значень.

Логіка ніколи не порівнювала і не порівнює істинне судження з адекватним, вірним відображенням дійсності, а хибне судження з помилковим, спотвореним, викривленим.

Сучасна логіка уточнює поняття «істина» засобами теорії множин. Істинне висловлювання співставляється з «непорожньою множиною», а хибне висловлювання з «порожньою множиною». При цьому природа елементів, що утворюють множину (а це можуть бути фізичні предмети, предмети нашої уяви, фантазії, інтуїції, етичні, правові норми, числа і т.п.), не приймається до уваги.

Іноді в підручниках та монографіях зазначають, що в основі оцінок «істина» і «хиба» лежить Арістотелівське визначення істини як «відповідності судження дійсності». Тут слід зауважити, що Арістотелівське вчення за віки, що минули, зазнало значних

нашарувань, тому деякі положення Арістотеля подаються далекими від оригіналу.

Про яку «дійсність» і «відповідність» йдеться, наприклад, в наступних судженнях:

- **«Дартаньян - королівський мушкетер»;**
- **«Трапеція - геометрична фігура»;**
- **«Тарас Бульба - запорізький козак»;**
- **« $2 \times 2 = 4$ »;**
- **«Еней - засновник Риму».**

Для стародавніх греків жителі Олімпу, а також Одисей, Еней, Гектор і т.д. були такими ж реальними, як засідання на агорі (місце народних зібрань), чи в дікастерії (палаці правосуддя).

Наше здобуте, відкрите знання, істина, втілюючись в мові у вигляді масивів усної мови, текстів, книг, наукових журналів, бібліотек, постає для логіки в готовому, завершеному, статичному вигляді, створюючи царство людського духу.

І над цим царством володарюють закони логіки. Це перш за все закони протиріччя та виключеного третього. Закони тотожності та достатньої підстави утримуються в цих законах у знятому вигляді.

В цьому світі критерієм істини виступає не експеримент, не практика, не інтуїція, чи здоровий глузд, а логічні критерії. Дійсним, існуючим, реально здійсненим є те, що не утримує протиріччя.

Якщо приймається ця теза, то Тарас Бульба буде дійсним у світі створеному генієм М. В. Гоголя, дійсними будуть Олімпійські боги, легендарні герої у світі витвореному античною міфологією, дійсною буде шахова партія «Сиціліанський захист» у світі який регламентується правилами гри у шахи і т.д.

Саме закони логіки проводять демаркацію, водорозділ між існуючим і неіснуючим, а в нашому тлумаченні, між осмисленим та неосмисленим.

Наприклад, нам потрібно оцінити значення наступних суджень:

«Мідь проводить електричний струм».

«Париж - столичне місто» - це не значить, що слід мідний стержень прикладати до джерела струму, чи їхати у Францію, щоб переконатися, яке місто є там центром держави.

Відповідно до вимог законів логіки кожне з цих суджень може бути істинним або хибним і ні за яких умов істинним і хибним одночасно.

А от візьмемо наступні два судження:

«Граф Монте-Крісто - випускник Київського національного університету імені Тараса Шевченка».

«Теперішній Король Франції - випускник Київського національного університету імені Тараса Шевченка».

Якщо перше судження може бути істинним або хибним, тобто осмисленим, то друге судження є ніяким, тобто і ні істинне, і ні хибне.

Це судження знаходиться за межами світу де володарює логіка.

Така ситуація пояснюється тим, що судження, в якому суб'єктом є порожнє поняття воно є неосмисленим.

Необережне поводження з теоретичною спадщиною Аристотеля, як правило приводить до наслідків, які сприяють помилковому розумінню і тлумаченню фундаментальних понять науки.

Як було предметно показано перед цим, Аристотелівське визначення істини вимагає досить ретельно підходити до його застосування в теоретико-пізнавальній галузі, в практиці міркування, в повсякденному спілкуванні.

Ось візьмемо для прикладу «семантичне поняття істини» Альфреда Тарського. На перший погляд може здатися, що в основі «семантичного поняття істини» А. Тарського лежить Аристотелівська дефініція істини, яка щойно наводилася. А в деяких літературних джерелах навіть заявляють, що «семантичне поняття істини» А. Тарського «суттєво уточнює наше філософське розуміння істини».

Насправді, «семантичне поняття істини» А. Тарського нічого спільного не має з філософською категорією істини і навіть з буденним розкриттям слова «істина».

А. Тарський був заклопотаний не проблемою істини як філософською категорією і її конкретизацією стосовно різних ситуацій людської діяльності і буття. А. Тарський досліджував як поводить себе наше мислення, наше знання в тій сфері де посилення на чуттєвий досвід, експеримент, практичну доцільність, інтуїцію, психологічні стандарти, здоровий глузд є кепськими помічниками.

А. Тарський в роботі «Поняття істини у формалізованих мовах», (1935), зазначає, що «істина» в сучасній логіці є властивістю висловлювання (судження в традиційній логіці), і ні в якому разі не є адекватним відображення дійсності.

Це він фіксує у вигляді рівності: **«X - «істинно» ≡ P»**. Ця рівність читається: **«X є істинним тоді і тільки тоді, коли P»**.

«X» – це ім'я довільного висловлювання (судження), **«P»** – саме висловлювання (судження).

Тоді, щоб встановити значення довільного висловлювання (судження) потрібно на місце **«X»** у наведеній рівності поставити ім'я висловлювання, а на місце **«P»** – саме висловлювання: **«Ватикан - столиця католицького світу» - «істинно» тоді, і тільки тоді, коли Ватикан - столиця католицького світу.**

А. Тарський показав, що звичайна мова, на якій ми спілкуємося, є семантично замкнена, тобто в цій мові висловлювання (судження) і його оцінки «істинне», «доведене», «верифіковане», «спростоване» і т.д. співіснують, сприймаються нами як однопорядкові. І це до певної межі нам не заважає щось комусь пояснювати, переконувати та й просто спілкуватися. Але з часом виникають непереборні труднощі у вигляді парадоксів.

Таким є «парадокс Евбуліда», або парадокс «Брехуна».

Семантичне поняття істини спричинене парадоксом «брехуна».

Але це зовсім не значить, що А. Тарський задумав його як засіб розв'язання цього парадоксу. Парадокс «Брехуна», як і будь-який парадокс є запобіжником, сигналом тривоги, який свідчить, що в світі людського духу, знання щось негаразд.

Тому семантичне поняття істини привело А. Тарського до поділу формально-логічної теорії на об'єктову та метамову.

Такого поділу не має в звичайній природній мові.

Тому в природній мові звичайним є існування речення яке стверджує власну хибність. Це є вадою природної мови. Але не тою вадою, що природню мову слід заборонити і перейти на штучну мову, мову формул. Просто природня мова має свою сферу застосування, але крім неї є мови науки, мови зі специфікованою семантикою. І тут полісемічність, аморфність правил утворення виразів неприпустима.

В той же час природня мова не дає людині кібернетизуватися, роботизуватися і те, що з точки зору штучної мови логіки є безглуздом, неосмисленим в живій природній мові є невичерпним джерелом творчості, вічного оновлення і розвитку.

І це є великою перевагою природньої мови над штучною.

Розмитість, невизначенність, неясність межі між осмисленим судженням і неосмисленим є тим важливим чинником, який різноманітно і продуктивно (з користю) використовується нами в сфері аргументації: чи на науковому рівні, чи в літературній творчості, чи на рівні повсякденного спілкування.

Що це дійсно так, можна легко переконатися.

В формалізованій, штучній мові (не тільки логіки), синтаксичні правила виключають навіть віддалену можливість появи неосмислених суджень.

В природній мові поява неосмислених суджень є реальним фактом. Це обумовлюється аморфністю, невизначенністю правил побудови виразів природньої мови.

Виходячи з цього, в природній мові можна виділити такі причини появи неосмислених суджень: 1) недотримання вимог синтаксичних правил; 2) включення в синтаксично правильні судження невизначених, незв'язаних між собою виразів; 3) ствердження судженням власної хибності (про що вже йшлося).

Неосмислені вирази

**Синтаксич
но
неправиль
ні**

**Семантич
но
неузгодже
ні**

**Ствердження
судженням власної
хибності**

Неосмисленими виразами першого виду будуть: *«Якщо Ярослав Мудрий - Великий Київський князь, то трапеція»*; *«Наполеон - в'язень о. Ельби, або конституція П. Орлика»*; *«Місяць - природній супутник і автомобіль»* і т.д.

В цих випадках не дотримується синтаксичне правило, яке вимагає, що логічні сполучники: «якщо, то», «або», «і» зв'язують прості судження, а не просте судження і поняття.

Як це має місце у наведених прикладах.

До другого виду неосмислених виразів віднесемо наступні: **«Постулати геометрії Евкліда - смугасті»**; **«Варшава - від'ємне число»**; **«Інтерактивність - античний поліс»** і т.д.

Ці вирази є синтаксично правильними, але змішують різні за змістом вирази мови.

До третього виду відносяться вирази, які синтаксично і семантично узгоджені, але вони і не «істинні» і не «хибні».

««Сніг - чорний» є «хибним»»; **«« $2 \times 2 = 5$ » є «хибним»»**; **««Сонце обертається навколо Землі» є «хибним»»**; **««Нью-Йорк - столиця Франції» є «хибним»»** і т.д.

Власне, ці судження є реконструкцією парадоксу «Брехуна».

Прокоментуємо наведені судження. Якщо сказане в наведених судженнях є «істина», то насправді і сніг має інший колір, 2×2 дорівнює іншому числу, Сонце займає інше положення відносно Землі, столицею Франції є інше місто. Отже, все проголошене є «хиба».

А якщо сказане є «хиба», то в дійсності сніг не є чорним, « 2×2 » не дорівнює «5», Сонце не обертається навколо Землі, Нью-Йорк не є столицею Франції.

Значить все це є «істина».

Отже, визнання будь-якого з наведених суджень «істинним» приводить до його хибності, і навпаки.

Іноді словом «неосмисленне» замінюють слово «абсурд». Але тут слід мати на увазі, що між «неосмисленим» і «абсурдом» є чітка межа. «Неосмисленне» це є те, що не може бути і ні

«істинним» і ні «хибним». В той час як абсурд це те, що внутрішньо суперечливе.

А внутрішньо суперечливе судження завжди буде хибним, тому воно є осмисленим. Наприклад, **«Територія України, за Андрусівським миром, розділена на три нерівні половини»; «Його приятель є жителем Києва, який ніколи не жив у Києві»; «Мій брат є жонатим холостяком»** і т.д.

Як уже зазначалося вище, неосмислене відіграє суттєву роль в науковому пізнанні, художній творчості, в практиці спілкування.

Різні рівні осмисленості та неосмисленості наших думок, результатів пізнавальної діяльності своєрідно проявляються на етапах формування наукової теорії, трансформації наукових теорій і зрозуміло, на етапах перегляду вихідних принципів наукової теорії. Сама природа наукового пізнання вимагає виходу за межі наявного знання, а це приводить до невідповідності предметного поля теорії з прийнятою на даний момент науковою картиною світу.

Ця невідповідність призводить до того, що деякі фрагменти наукової картини світу втрачають свою інваріативність, ясність, зрозумілість і їх потрібно повному переосмислювати і тлумачити. Саме в цей час з'являються результати пізнавальної діяльності, які з позиції старої теорії є неосмисленими, а в теорії, яка народжується, вони ще не отримали громадянства. А може бути й так, що ніколи не отримають. Саме це є одним із евристичних моментів пізнання.

Розмитість меж між осмисленим і неосмисленим ефективно використовується в художній творчості, в практиці спілкування. Саме завдяки засобам, художньої літератури, особливостям природної мови за допомогою невизначеності між осмисленим і неосмисленим вдається зафіксувати і передати те, що не

можна здійснити засобами самої досконалої штучної мови.

Тому те, що є обмеженістю, слабкістю, недосконалістю природної мови (про, що йшла мова вище) в одному відношенні є суттєвою перевагою в іншому.

Яка глибина рефлексії думки схоплена, відображена в наступних виразах:

«Рабочие стояли вокруг котлована и молчали против Вахрушева» (А. Платонов).

«На небосхилі вечірнього світанку з'явилася зірка» (М. Наєнко).

Ці судження, балансує на межі правил побудови правильних виразів, досить потужно входять в загальну систему художнього слова, завдяки цьому неосмислене навіть в своїх крайнощах залишається пов'язаним з побудовою і духом звичайної природної мови.

З виникненням сучасної логіки, особливо такого її розділу як «некласична логіка», де інтенсивно досліджуються інтенціональні контексти, почастишали випадки невірного запозичення, тлумачення деяких понять які свої витоки, корені мають у минулій філософській традиції. Візьмемо для прикладу поняття **«МОЖЛИВИЙ СВІТ»**.

Про «можливий світ» говорить Г. Лейбніц у своєму вченні «про Теодіцею» та про **«впередобумовлену гармонію»** Г. Лейбніц виходить з того, що якщо існування Бога не впливає із існування світу, а з наявності закономірності світу, його впорядкованості, то Бог це найвищий центр світового порядку, світового облаштування.

Тоді наш світ, який є втіленням творінням Бога є найкращим із **«МОЖЛИВИХ СВІТІВ»**. Така позиція Г. Лейбніца неминує приводить до питання про існування «зла» в одному із найкращих **«МОЖЛИВИХ СВІТІВ»**.

Пошукам відповіді на це питання Г. Лейбніц присвячує своє вчення «Теодіцея» («Боговиправдання»), тобто вчення про «виправдання» Бога за зло, яке має місце в одному з найкращих **«МОЖЛИВИХ СВІТІВ»**.

Коли в логіці мова йде про **«МОЖЛИВИЙ СВІТ»**, то мається на увазі не інші реальні світи, відмінні від нашого реального світу, не інші планети, галактики і т.д.

Це знаходиться за межами логіки. **«Можливі світи»** моделюють огляд ситуацій і альтернативних подій, планів, проектів, шахматних партій, варіантів, конституцій, передвиборних програм і т.д.

Тоді дійсним світом буде програма, план, проект, шахматна партія, які відповідають реально існуючим вимогам, нормам, правилам.

«Можливий світ» це світ, який припустимий, дозволений у відповідності з нашими знаннями, законами логіки, нашими гіпотезами, нормами і т.д.

В класичній логіці **«МОЖЛИВИЙ СВІТ»** це позначення одного із можливих розподілів істиністних значень атомарних висловлювань. Якщо складне висловлювання має у своєму складі два атомарних висловлювання, то таких розподілів значень, «можливих світів» буде 4: є {ii, ix, xi, xx}, а якщо 3, то 8 і т.д. Кількість можливих світів у класичній логіці вираховується за формулою « 2^n ».

У сучасній логіці «можливий світ» розглядається як теоретико-множинне поняття. Навіть іноді, коли ми говоримо, що дескрептивне висловлювання співставляється для визначення його значення з дійсністю, реальним станом речей, то мається на увазі не реальна дійсність, яка є незалежною від суб'єкта, що пізнає, а «істина» не як тотожність мислення і буття, а «хиба» не як спотворене відображення дійсності, а маються на увазі теоретико-множинні поняття «належності» чи «неналежності» елементу до множини,

«включення» чи «не включення» однієї множини в іншу. Тим більше це стосується «можливого світу».

Оскільки, «можливі світи» моделюють різні обставини, альтернативні стани справ, різноманітні гносеологічні стандарти, припустимі і неприпустимі норми, оцінки відносно якогось випадку чи умови, то кожен «можливий світ» розглядається як елемент деякої множини «можливих світів».

Між «можливими світами» існує «відношення досяжності» яке теж має теоретико-множинний смисл. Це не відношення співставлення, яке має місце між дескриптивним висловлюванням і реальним (дійсним) світом, а відношення обстеження, перегляду множини «можливих світів», які якимось чином зв'язані, стосуються реального світу.

Знову ж таки, слід ще раз наголосити, що «можливі світи» в логіці це варіанти наборів значень для атомарних висловлювань, або кортежі значень для атомарних висловлювань. Для довільної мови логіки таких світів всього буде множина, яка визначається формулою « 2^n ».

Таке розуміння «можливого світу» сприяє чіткому визначенню «логічної істинності» і «фактичної істинності»: 1) «Висловлювання є «логічно істинним», якщо воно істинне у всіх «можливих світах»»; 2) «Висловлювання є «фактично істинне», якщо є світи де воно є хибним».

1.3. «ДОСТОВІРНІСТЬ», «АПОДИКТИЧНІСТЬ», «ЙМОВІРНІСТЬ» ЯК ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗНАННЯ.

Таким чином, детальним оглядом можливих текстових, психологічних, філософських, інтуїтивних

нашарувань, спотворень фундаментальних понять логіки ми, фактично, підготували ґрунт для визначення характеристик, яких набуває обґрунтовуване в процесі обґрунтування, або інакше кажучи – теза аргументації.

До таких характеристик, ми відносимо: **«достовірність»**, **«аподиктичність»**, **«ймовірність»**, **«правдивість»** та їх можливі модифікації.

Достовірність - це єдність істини та правильності.

Завдяки такому поєднанню ми маємо не тільки істинне знання, але й показуємо, за допомогою засобів логіки, чому воно істинне.

Достовірним знанням є те знання для якого побудовано доведення, або для якого можливо побудувати доведення.

В природній мові достовірне знання виокремлюють зворотами: **«достовірно, що...»**, **«згідно з доведенням...»**, **«доведено, що...»** і їм подібними.

Наприклад, **«Доведено, що квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів»**, **«Доведено, що преп. Антоній та преп. Феодосій - засновники Києво-Печерської лаври»**; **«Достовірно, що Ярослав Мудрий є автором «Руської правди»»** і т.д.

Тобто достовірним є знання, яке є беззаперечне, категоричне, яке не може бути спростоване.

Домовимося, що знання, до якого не додані звороти: **«Доведено, що...»**, **«Достовірно, що...»** і т.п., це ще не доведене і не спростоване знання. Наприклад, **«Приводом Великої Французької буржуазної революції є взяття «Бастилії»»**; **«Олівер Кромвель - активний учасник Англійської буржуазної революції»**; **«Платон є засновником Академії»** і т.д.

Таке розуміння «достовірності» неминуче приводить до сприйняття «доведення» і «спростування», як взаємопов'язаних процедур.

Як сказав би Г. Гегель «спростування» це «своє інше доведення». Звідси спростування – це таке доведення яке є запобіжником від догматизації, закостеніння здобутого, наявного знання.

Якщо не брати «доведення» і «спростування» в поєднанні, то ми неминуче прийдемо до регресу в пізнавальному процесу, а в соціальній практиці до тоталітаризму, фашизму, карикатурної демократії і т.д.

З цих позицій доведення і спростування як види обґрунтування, мають за мету приписати обґрунтовуваному «достовірність». Але якщо в доведенні «достовірність» є титульною характеристикою, знаходиться на передньому краї, то в спростуванні «достовірність» повинна пройти горнило випробування на різних стадіях, етапах, зрізах: **«спростування тези», «спростування аргументів», «спростування демонстрації»**.

«Бути достовірним» це не означає раз і назавжди беззмінно і беззаперечно.

Тут же зразу вступає в права «Його величність» – Сумнів. Сумнів, який в логіці зазвичай представлений спростуванням.

Виходячи із природи науково-дослідницького і соціально-практичного дискурсів, доведення і спростування по різному позиціонують себе стосовно своєї місії.

Для доведення глибинним смислом характеристики **«бути достовірним», «бути доведеним»** є те, що навіть у віддаленому наближенні обґрунтована, доведена теза не може бути відкинута, втрачена. А для спростування поява обґрунтованої, доведеної тези є сигналом, початком ревізії, критики, або випробуванням на надійність доведеної тези.

При цьому ревізія, критика повинні бути конструктивними, не уподібнюватися голому нігілізму, безпідставному запереченню.

Тільки в цьому розумінні спростування є складовою творчого змісту пізнавального процесу, чи соціальної практики.

Наприклад, перегляд принципу двозначності привів до неklasичної логіки, перегляд V постулату привів до неевклідових геометрій і т.д.

Наступною характеристикою, яку набуває обґрунтоване знання в процесі аргументації є **«аподиктичність»**. Слово **«аподиктичність»** перекладається з грецької як **«заснований на необхідності»**, **«той, що визначається необхідністю»**. В нашому випадку ми будемо користуватися такою дефініцією: **«аподиктичність це єдність істинності і необхідності»**.

Наприклад, аподиктичність властива таким судженням: «Після зими настає весна», «Вода кипить при 100°», «Метал – важчий повітря» і т.д.

Коли ми проголошуємо **«Герцог Веллінгтон – смертний»** за життя герцога, то сказане є необхідно істинне судження, або аподиктичне судження.

Істинність цього судження впливає, детермінується законами фізіології.

А коли ми заявляємо **«Всі мешканці нашого будинку – знавці історичних місць м. Києва»**, то це судження буде загально істинним, але не аподиктичним.

Аподиктичність переноситься з обґрунтовуючого на обґрунтоване за допомогою такої процедури як дедуктивно-номологічне пояснення. Саме в дедуктивно-номологічному поясненні до складу обґрунтовуючого, або експлананса входять закони науки. А закон науки це є суттєвий, необхідний, всезагальний зв'язок між предметами та явищами дійсності.

За межами спеціального аналізу «достовірність» і «аподектичність» розглядаються як однопорядкові характеристики обґрунтовуваного знання. І це до певної межі є виправданим оскільки «достовірність» та «аподектичність» забезпечують примусову силу нашого мовлення.

Але разом з тим слід мати на увазі, що біля витоків примусовості в «достовірності» знаходяться правила та закони логіки, а примусовість в «аподектичності» визначають закони природи.

При використанні в процесі аргументації недедуктивних умовиводів обґрунтовуваному, або тезі аргументації надається така характеристика як «ймовірність».

Як було показано вище до недедуктивних умовиводів відносяться неправильні або деформовані модуси умовно-категоричних і розділово-категоричних умовиводів, і індуктивні умовиводи та аналогія.

Саме гіпотетичний характер висновку умовиводів цього класу зумовлює те, що логічна природа зв'язку між засновками та висновком в таких умовиводах фіксується поняттям «ймовірності».

Якщо говорити, власне, про індуктивні умовиводи, то тут за допомогою ймовірності можна вирахувати степінь підтвердження висновку засновками.

В загальному розумінні, тобто виходячи за межі індуктивних умовиводів, ймовірність – це характеристика степені можливості появи деякої події, результату, наслідку за конкретних умов.

Або іншими словами, «ймовірність» – це відношення сприятливих випадків до всіх можливих. Наприклад, ймовірність того, що випаде конкретна грань грального кубика дорівнює 1 до 6; або ймовірність того, що саме наш законопроект буде прийнятий парламентом визначатиметься відношенням до числа зареєстрованих

в парламенті законопроектів 1:2; цих варіантів може бути різна кількість: 1:2; 1:3; 1:4 і т.д.

Кількісне вирахування ймовірності можна досліджувати математичними методами, тому таку ймовірність називають ще математичною, або об'єктивною. Підкреслюючи цим самим, що в деяких випадках числення, або незалежний підрахунок оперування лише числами може привести до передбачення чому саме ці події, чи результати, чи наслідки можуть мати місце.

На противагу такому тлумаченню ймовірності існує ймовірність яка акумулює в собі особистістне ставлення аргументатора до подій, речей, явищ, учасників аргументативного процесу. Таку ймовірність доречно називати «суб'єктивною».

Тоді суб'єктивна ймовірність це міра особистісної впевненості, яка пов'язана із інтелектуальним рівнем, власним або запозиченим досвідом, психологічними особливостями людини, інтуїцією, здоровим глуздом.

В аргументативних практиках, крім розглянутих характеристик, які надаються тезі аргументації, нерідко використовують таку характеристику як **«правда»**.

Визначимо цю характеристику, орієнтуючись на її використання в сфері аргументації.

Будь-який продукт людської діяльності чи то духовної, чи матеріальної завжди налаштований на те, щоб бути залученим до світу окремого індивіда.

Тому істина як знання про природне і соціальне середовище обов'язково націлене на те, щоб увійти в духовний і матеріальний світ існування індивіда.

Тільки таким чином окремий індивід може бути долученим до цінностей, які виробляє людство. Провідником істини для конкретного індивіда виступають всі види духовної та матеріальної культури.

Завдяки, перш за все, художньому слову, живопису і т.д. істина, як знання про щось, стає

знанням індивіда, знанням для нього, його знанням, тобто правдою. Правда перш за все, розуміється як правило, закон, присяга, завіт.

Враховуючи сказане «правду» визначимо як поєднання істини і смисложиттєвих принципів людини. Можна дати і таке визначення: **«правда - це своєрідний симбіоз (взаємопроникнення) істини і життєвих норм людини».**

Звідси «правдою» є та істина, яка стає життєвим принципом людини. Якщо прийняти таку дефініцію «правди», то «правда» може бути поліваріантною. Виходить, що у кожної людини своя правда.

Підтвердженням цієї думки може бути положення, що істина завжди пов'язана з певною предметною областю, для якої вона є єдиною. При цьому істина відкривається, твориться, а правда проживається індивідом через власний досвід і приклад. Але це зовсім не означає, що правда відправляє індивіда в безкрає море релятивізму та скептицизму. «Правда» при всій її багатолікості містить нормативний аспект. Цим нормативним аспектом є ідеал. Ідеал розглядається як зразок досконалості, який визначає норму, мету, спосіб і характер діяльності людини. Ідеал поєднуючись з ідеєю справедливості, добра, щастя, прогресу і т.д. виводить «правду» за рамки власне особистісного, індивідуального світоспоглядання, світовідчуття, світосприйняття, світоуявлення. Тоді правда стає не просто істиною одного, а істиною цілого соціуму. Особливо це виразно видно в художній літературі, де в рамках одного твору будь-який герой може мати свою правду.

Це цілком виправдано, оскільки життя, яке описується в художньому творі багатоаспектне, багатоліке і відобразити його можна лише таким чином.

Але при цьому до єдиного фокусу «правду» кожного героя художнього твору приводить той ідеал на якому тримається сюжет художнього твору. Саме тому ми виводимо ідеали позитивних та негативних героїв, саме тому відповідно до цих ідеалів даємо оцінку художнього твору, саме відповідно до цих ідеалів визначаємо місце даного твору в духовній скарбниці людської цивілізації.

Все викладене вище дозволяє побачити характерну особливість «правди», її відмінність і, разом з тим, зв'язок з «істиною».

В художній літературі можна знайти багато прикладів трактування «правди» та «істини», їх порівняння та співставлення.

Візьмемо для прикладу повість М.В. Гоголя «Тарас Бульба». М.В. Гоголь в повісті «Тарас Бульба» співставляє вчинки сина Тараса Бульби Андрія і самого Тараса Бульби. Те, що Андрій врятував шляхтянку він вчинив по «правді», але всупереч «істині» (він порушив закон воєнного часу). Тарас Бульба, вбиваючи Андрія, вчинив по «істині» (відповідно до закону воєнного часу), але не по «правді» (він не повинен вбивати народженого ним сина).

В цій ілюстрації мається співвідношення «істини» і «правди» як співвідношення писаного закону (закон воєнного часу) та неписаного (традиції людського роду, сила кохання).

Ось так можна визначити в загальних рисах, основні характеристики, які приписуються обґрунтованому в процесі логічного обґрунтування знання.

Іноді в підручниках і монографічній літературі поняття аргументація, обґрунтування, доведення, спростування розглядаються як тотожні. Але, насправді, кожне із цих понять представляє різні процеси та процедури.

Із наведеної дефініції обґрунтування видно, що обґрунтування не можна ототожнювати з

аргументацією, оскільки воно представляю лише ту складову аргументації, за яку відповідає логіка.

Доведення і спростування теж не можна ототожнювати з аргументацією. Справа в тому, що доведення і спростування є видами обґрунтування. Ще раз наголосимо на тому, що в ході аргументації не лише доводять тезу, або спростовують антитезу, а й формують переконання в істинності тези чи хибності антитези.

1.4. ПОНЯТТЯ ДОВЕДЕННЯ. СТРУКТУРА ДОВЕДЕННЯ

В традиційній логіці доведення визначають наступним чином: **«Доведення - це логічна процедура встановлення істинності довільного положення на підставі інших положень, істинність яких встановлена раніше і не викликає сумніву».**

В даному визначенні доведення, як логічній процедурі, зазначені такі дії, а саме: «встановлення істинності довільного положення», «наявність істинних положень як достатньої підстави», «відсутність сумніву в істинності наведених положень».

Тобто, визначення «доведення» в традиційній логіці враховує елементи епістемології, психології, очевидності, інтуїції, ймовірності, здорового глузду і т.д.

А це означає, що доведення в традиційній логіці відповідає природі аргументації, як особливій формі інтелектуальної діяльності про, що йшлося вище, при характеристиці аргументації. Тому доведення як засіб, вид аргументації не може бути чисто синтаксичною, або логістичною процедурою. Іншими словами, доведення в сфері аргументації це не оперування знаками.

В сучасній логіці теж користуються процедурою доведення, але воно тут має свої особливості і специфіку. Тому процедура доведення сучасної логіки

використовується лише в спеціальних текстах, де мова йде про логічні числення.

І зрозуміло, що доведення сучасної логіки не може розглядатися як засіб аргументації, який визначається її, (аргументації), природою.

Щоб підтвердити сказане наведемо дефініцію доведення, яким користуються у сучасній логіці: **«Доведенням формули A є кінцева послідовність формул $A_1, \dots, A_n$, кожна формула в якій є або аксіомою, або раніше доведеною формулою, або отримана з попередніх формул за правилами доведення, причому остання формула цієї послідовності є формула A ».**

З цієї дефініції випливає, що формула A вважається доведеною, (символічно це можна позначити: $\vdash A$), якщо і тільки, якщо для формули A побудовано доведення яке відповідає даному визначенню.

Отже, безсумнівно в процесі аргументації слід користуватися доведенням, вчення про яке розробила традиційна логіка.

За структурою доведення складається із трьох частин:

- теза;
- аргументи;
- демонстрація.

Теза - це думка або положення, істинність якого потрібно довести. Наявність тези є обов'язковою умовою будь-якого доведення. Теза може бути сформульована як на початку доведення, так і в будь-який момент доведення. У природній мові тезу виокремлюють такими зворотами:

- а) ось моя теза;
- б) ось моє бачення;
- в) це моя точка зору;
- г) це моя позиція тощо.

Іноді тезу проголошують без спеціального посилання на те, що дане положення є тезою. Звичайно теза формулюється у вигляді категоричного судження. Наприклад, *Земля має еліптичну орбіту руху; Це імітація крадіжки; Україна – правова держава; Сума внутрішніх кутів трикутника дорівнює 180°.*

Але бувають випадки, коли теза формулюється у формі запитання. Наприклад, *Хто організатор вбивства президента Дж. Кеннеді? Як була заснована Києво-Печерська Лавра? Які чинники політичної стабільності в Україні?*

У судовій практиці розрізняють:

- основну тезу;
- підлеглу тезу або часткову тезу.

Основною тезою називають положення, із якого випливають (або йому підпорядковуються) кілька явно сформульованих положень. Тому доведення основної тези передбачає обґрунтування цих підлеглих положень.

Підлеглою тезою називають положення, яке стає тезою лише тому, що завдяки йому доводять основну тезу. Це й обумовлює те, що доведена часткова теза стає аргументом для основної тези.

Однією із основних властивостей тези є те, що вона має бути істинною. Хибне положення, що висувається як теза, неможливо обґрунтувати жодним доведенням.

Аргумент – це думка, істинність якої уже встановлена раніше, і яка може бути використана для обґрунтування істинності довільного положення.

До аргументів належать:

- 1) факти дійсності;
- 2) закони;
- 3) аксіоми;
- 4) дефініції;
- 5) раніше доведені положення.

Слово *факт* походить від латинського – *factum*, що означає *зроблене, здійснене*. Існує кілька значень цього терміну.

1. Під фактом розуміють істину, подію або результат.

2. Факт визначають як дещо реальне, на протилежність вигаданому.

3. Під фактом розуміють конкретне, одиничне, на відміну від абстрактного, загального.

4. Факт трактують як особливого роду положення, яке фіксує емпіричне знання, що протиставляється теорії або гіпотезі.

У межах нашого дослідження під *фактом* розумітимемо явище або подію, що мають місце в дійсності, і які правильно відображені в судженні. Факт є одним із важливих видів аргументів. Запорукою вагомості факту як аргументу є те, що він зазвичай відображає дійсний стан справ і відкидати, заперечувати не погоджуватися із фактом – означає йти всупереч дійсності. Факт є фундаментом, на якому будуються, формуються людські переконання.

Але факт, як те що наявне в дійсності, у сфері пізнання (у широкому смислі в сфері інтелектуальної діяльності) стає аргументом, лише тоді, коли носій факту, суб'єкт факту озвучує його, проголошує його, пояснює його. Наприклад, *подію затемнення Сонця можна пояснити як явище, що відповідає законам астрономії і як знак різних соціальних катаклізмів* (війна, голод, зміна влади тощо). *Або ж, факт наявності у підозрюваного знаряддя злочину ще не означає, що саме він причетний до злочину*. Це знаряддя могло бути підкинуте, позичене, куплене після скоєння злочину тощо.

Тому один і той самий факт може бути використаний для трактування або тлумачення різних положень. Факт лише тоді може стати аргументом, коли

він правильно інтерпретований і ретельно пояснений. Своєрідне забарвлення мають факти у судовому процесі (дослідженні). Тут вони трактуються як фактичні дані. Власне кажучи, розкриття злочину, установлення злочинця передбачає виявлення та збирання фактів, які із достовірністю відтворюють обставини скоєння злочину, його злочинне діяння, указують на злочинця, на достовірність його вини. Фактичними даними із судової справи можуть бути всі складові середовища, в якому трапилася протиправна дія. Але аргументом або судовим доказом факт стає лише тоді, коли він відповідає вимогам процесуального закону. Наприклад, *інформація якоїсь особи, що спостерігала певний факт, перетворює даний факт на аргумент* (доказ з певної справи) *лише тоді, коли ця особа була допитана як свідок, відповідно до процесуального закону порядку, і коли свідчення занесені до протоколу, згідно із вимогами процесуального закону.*

Наступним видом аргументів є *закони*. Серед законів розрізняють:

- *закони природи* (астрономії, фізики, математики, хімії тощо);
- *закони суспільства* (соціології, економіки, права, моралі тощо).

Закони – це положення, які відображають суттєві, необхідні та загальні зв'язки та відношення між предметами та явищами природи і соціуму. Тому дія закону є обов'язковою, неминучою. Закон не знає винятків. Неможливо, щоб закон поширювався лише на частину предметів чи явищ, які він описує.

Усе це зумовлює те, що закони є фундаментом науки. Тому посилання на закон є глибоко переконливим. Достатньо встановити, що певне положення випливає із певного закону, як одразу із необхідністю визнається істинність цього положення.

Особливим видом аргументів є юридичні закони. У процесі слідства та судового засідання ми користуємося доказовими фактами, із яких намагаємося зробити певні висновки. Наприклад, щоб встановити причетність підозрюваного до злочину, ми маємо зібрати докази у цій справі. Але самі докази поза правовою нормою не дають можливість зробити відповідні висновки. Лише тоді, коли факти зіставляються з юридичною нормою, вони можуть стати аргументами. Іншими словами, у ході слідства та судового процесу висновки логічно спираються на факти дійсності та відповідні статті закону.

У ролі аргументів використовують також *аксіоми*. Загальновизнаним є те, що **аксіоми** – це *положення, які не потребують доведення*. Саме у цьому розумінні вживатимемо цей термін. Аксіоми як аргументи широкого використовують в математичних і природничих науках. У *гуманітарних науках* деякі залежності теж можуть виконувати функцію аксіом, наприклад:

- категоричний імператив І. Канта: ***Дій так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-кого іншого також, як до мети, і ніколи не ставився б до нього тільки як до засобу;***

- деонтичний принцип: ***Усе, що не заборонено, те дозволено;***

- презумпція невинуватості: ***Будь-хто вважається невинним, доки не доведено протилежне.***

Часто в ролі аргументів використовують *дефініції* або *визначення*. Визначення, розкриваючи зміст поняття, є квінтесенцією, концентрованим знанням про предмет. Тому посилання на дефініцію є достатнім для визнання істинності тези.

Досить широко дефініції використовують у судовій практиці. Це зумовлено тим, що дефініції правових понять містяться в юридичному законі, кодексі,

правовому акті й тим самим є універсальними та загальнообов'язковими.

Аргументи-дефініції зазвичай застосовують у доведенні, коли встановлюється кваліфікація скоєного, що може розглядатися як злочин. Довести, що дія обвинувачуваного кваліфікована правильно – означає посилення на статтю закону, яка описує ознаки злочину, що проглядається у діях обвинувачуваного. Наприклад, якщо необхідно довести, що дії звинувачуваного є шахрайством, то вказують не тільки на факти, зібрані з даної справи, а й посиляються на статтю кримінального кодексу, яка описує шахрайство.

Нарешті, *як аргументи часто виступають раніше доведені положення*. Будь-яка наука включає принципи, теорії, наукові судження, які мають логічне обґрунтування та підтверджені практикою. Саме вони й можуть виступати аргументами. Посилання на такі аргументи є достатнім для обґрунтування тези.

Розглянемо третю складову частину доведення – *демонстрацію*. Розглянуті до цього структурні частини доведення: теза та аргумент за логічною формою належать до суджень. Безпосередньо вони виражаються у реченні та сприймаються нами як щось реальне.

Демонстрація – це спосіб, форма зв'язку тези та аргументів. Тому вона не може бути виражена судженням. Самі по собі теза та аргументи поза логічним зв'язком – ще не є доведенням. Довільне положення лише тоді стає аргументом, коли із нього виводиться теза. Демонстрація як процес виведення тези із аргументів завжди має форму умовиводу.

Зазначимо, якщо стверджують, що демонстрація – це завжди умовивід, то мають на увазі не те, що доведення – це якийсь новий вид умовиводу, поряд із описаним вище умовиводом як формою мислення, це – по-перше. А, по-друге, не будь-який умовивід є доведенням.

За дефініцією **умовивід** - це логічна форма, за допомогою якої отримують нове знання, відкривають істину. Тобто перехід в умовиводі від засновків до висновку продукує, породжує нове знання. У доведенні ж здійснюється обґрунтування вже відомого знання, формується переконання в істинності раніше відкритого положення. Отже, у доведенні ми здійснюємо добір аргументів для певної тези, але цьому добору передуює знання тези, проголошення, декларація істинності тези. Залишається лише показати, продемонструвати. Щоправда, це тривалий процес. Іншими словами, якщо в умовиводі головним є питання *Чи впливає висновок із засновків з логічною необхідністю?* то у доведенні - *Чи насправді це має місце?*

Ураховуючи зазначене, можна розрізнити два види демонстрації:

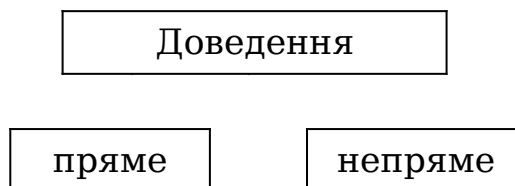
- у формі дедуктивного умовиводу;
- у формі недедуктивного умовиводу.

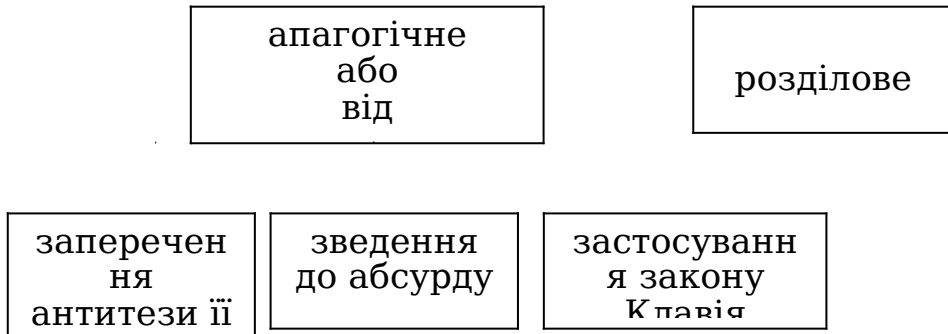
1.4.1. Види доведення

Всю множину доведень поділяють на *прямі* та *непрямі*. **В свою чергу непрямі доведення діляться на апагогічні («заперечення тези її наслідками», «зведення до абсурду», «застосування закону Клавія») і розділові.**

Підставою такого поділу є спосіб доведення.

На схемі це можна зобразити наступним чином:

1.4.1.1. ПРЯМЕ ДОВЕДЕННЯ.

Прямим доведенням називається доведення в якому теза безпосередньо впливає із аргументів. Іншими словами, прямим називається доведення, в якому істинність аргументів безпосередньо гарантує істинність тези.

Іноді пряме доведення визначають як доведення, в якому істинність тези встановлюється без будь-яких додаткових засобів.

Слід зазначити, що пряме доведення можливе лише при наявності достатньої кількості аргументів. Тобто такої, яка демонструє безумовну істинність тези.

Наприклад, для прямого доведення тези **«Місяць не має ознаки планети»** використаємо наступні аргументи:

аргумент 1. - **«Жоден природній супутник не має ознак планети».**

аргумент 2. - **«Місяць - природній супутник».**

Якщо ми визнаємо істинність 1. та 2. аргументів, ми змушені визнати істинність нашої тези. Формою зв'язку тези з аргументами, або демонстрацією в даному прямому доведенні є модус Celarent I-ї фігури.

Візьмемо ще один приклад. Маємо тезу: **«Жодна пісня «Одіссеї» Гомера не має нічого спільного з науковою картиною світу».**

В ролі аргументів візьмемо наступні судження:

аргумент 1. – **«Жоден закон природи не має міфологічного змісту».**

аргумент 2. – **«Всі пісні «Одіссеї» Гомера мають міфологічний зміст».**

Знову ж таки, якщо ми визнаємо істинність 1. та 2. аргументів, то ми змушені визнати істинність наведеної тези:

- **Жоден закон природи не має міфологічного змісту.**

Всі пісні «Одіссеї» Гомера мають міфологічний зміст.

Отже, жодна пісня «Одіссеї» Гомера не має нічого спільного з науковою картиною світу.

В цьому випадку в ролі демонстрації маємо модус Cesare II-ї фігури простого категоричного силлогізму.

Саме модуси I, II та III фігур силлогізму використовуються в прямому доведенні. Вони є найбільш прозорі, ефективні при побудові прямого доведення, при здійсненні аргументації. Зрозуміло, що самою досконалою є I фігура та її модуси. Тому в ході аргументації намагаються використовувати саме модуси I фігури простого категоричного силлогізму.

Але використання в аргументації саме прямого доведення є своєрідною розкішшю, тому що дуже рідко буває, щоб у нашому розпорядженні було достатньо аргументів для побудови прямого доведення.

При недостатній кількості аргументів будують непряме доведення.

1.4.1.2. НЕПРЯМЕ ДОВЕДЕННЯ.

Непрямим доведенням називається доведення, завдяки якому істинність тези встановлюється на підставі визнання хибності антитези.

Антитеза – це положення яке суперечить тезі.

В непрямому доведенні головним арбітром виступає закон виключеного третього.

Якщо в ході непрямого доведення встановлюється хибність антитези, то відповідно до вимог закону виключеного третього ми вимушені визнати істинність тези.

Встановлення хибності антитези здійснюється двома шляхами.

Перший шлях - це виведення із антитези наслідків які суперечать, заперечують, знищують тезу.

Другий шлях - це співставлення тези із декількома антитезами, які для тези є взаємовиключаючими альтернативами.

Зі схеми видно, що існують два види непрямого доведення: **апагогічне і розділове.**

Назва **апагогічне доведення** походить від грецького слова *apagogos*, яке означає **той, що відводить; той, що відходить.**

Апагогічне доведення іноді називають доведенням від супротивного. В апагогічному доведенні процес обґрунтування тези нібито відводиться у бік від поставленої мети. Тобто замість того, щоб послатися на аргументи, які прямо та позитивно підтверджують істинність тези, висувають судження, яке суперечить тезі, потім із нього виводять наслідки, що приводять до суперечності. Це дає підставу відкинути антитезу

(судження, що суперечить тезі) і визнати істинність тези.

Апологічне доведення має наступні види:

- заперечення антитези її наслідками;
- зведення до абсурду;
- застосування закону Клавія.

Розглянемо ці види апологічного доведення послідовно.

Заперечення антитези її наслідками.

Непряме доведення шляхом заперечення антитези наслідками, які з неї випливають передбачає наступні кроки, або дії:

• висувають антитезу, яку тимчасово вважають істинною;

• із неї виводять відповідні наслідки. Якщо дані наслідки суперечать дійсності, положенням, істинність яких визнана раніше, то цим самим установлюють хибність антитези та визнають істинність тези.

Наприклад, у темі ***Умовивід як форма мислення*** шляхом апагогічного доведення ми обґрунтовували логічну коректність, надійність спеціальних правил фігур простого категоричного силлогізму. Обґрунтовуючи спеціальні правила першої фігури, ми висували антитезу, положення, яке суперечить правилам цієї фігури. Із тимчасово прийнятих правил ми знаходили наслідки. Але ці наслідки суперечили загальним правилам простого категоричного силлогізму. Це й змушувало нас визнати логічну надійність спеціальних правил першої фігури.

Або візьмемо інший приклад. Маємо тезу ***«Всі студенти - відмінники нашого курсу є учасниками наукової конференції»***. Доведемо цю тезу шляхом апагогічного доведення. Висуваємо антитезу: ***«Невірно, що всі студенти-відмінники є учасниками наукової конференції»***.

Тоді із прийнятого нами припущення випливає, що студенти-відмінники нашого курсу не подавали до оргкомітету наукової конференції тези своїх виступів, що їх тези не були включені до програми наукової конференції, що їх тези не були опубліковані в матеріалах наукової конференції, що вони (студенти-відмінники) не виступали на секціях наукової конференції. Але насправді студенти-відмінники нашого курсу взяли активну участь у конференції про що свідчить опублікований звіт про роботу наукової конференції.

Отже, ми прийшли до протиріччя, яке змушує нас визнати висунуту антитезу хибною: **«Невірно, що всі студенти-відмінники нашого курсу є учасниками наукової конференції».**

Таким чином, обґрунтована істинність тези: **«Всі студенти-відмінники нашого курсу є учасниками наукової конференції».**

Наведені приклади показують, що міркування у цьому виді непрямого доведення відповідає схемі: «якщо хибним є перше, то друге; але друге хибне, отже, істинним є перше»:

$$\begin{array}{c} \bar{A} \supset B \\ \bar{B} \\ \cdot \\ A \end{array}$$

Зведення до абсурду.

Наступним видом апологічного доведення є «приведення до абсурду».

Суть цього доведення полягає в отриманні наслідків із антитези, які суперечать один одному і, таким чином, знищують її.

Наприклад, нам потрібно побудувати непряме доведення тези: «Монархія не є народовладдям». За

антитезу візьмемо положення: «Монархія є народовладдям». Слід продемонструвати хибність антитези. Для цього виведемо наслідки із даної антитези.

Наслідками будуть наступні судження:

«Монархія є єдиновладдям» і

«Монархія не є єдиновладдям».

Оскільки наслідки із антитези суперечать один одному, то це означає, що антитеза є Хибною.

Цей вид доведення від супротивного представляє міркування за схемою: $(A \supset B) \supset ((A \supset \bar{B}) \supset \bar{A})$ (якщо із судження A випливає судження B і $\bar{B}$ (його заперечення), то істинним буде не судження A , а його заперечення $\bar{A}$).

Нарешті, **доведення від супротивного за законом Клавія.**

Суть цього доведення полягає в тому щоб показати, щ довільне твердження випливає із власного заперечення. Тут уже не потрібно знаходити наслідки із антитези, як у попередніх видах доведення від супротивного.

Цей спосіб доведення визначається законом, який у XVII столітті сформулював німецький вчений ієзуїт Христофор Клавій: $(\bar{A} \supset A) \supset A$ (якщо із хибності судження випливає його істинність, то це судження істинне).

До відкриття цього закону Х. Клавія привело його дослідження «Начала» Евкліда. Клавій звернув увагу, що Евклід одну із своїх теорем, доводить на основі припущення, що вона хибна.

Закон Клавія є своєрідною рекомендацією для доведення: **«якщо із заперечення судження випливає це судження, то воно є істинним».**

Звернемося до прикладів:

якщо із припущення, що «Париж є резиденцією Папи Римського», виведено, що це не так, то цим самим

доведено, що «Париж не є резиденцією Папи Римського»;

якщо із припущення, що « $2+2=5$ виведено, що це не так, то цим самим доведено, що « $2+2\neq 5$ »»;

або візьмемо такий приклад: із заперечувального судження «Жодна республіка колишнього СРСР не є членом НАТО» випливає «Деякі республіки колишнього СРСР є членами НАТО», отже істинним є це стверджувальне судження, а не вихідне.

Розділове доведення.

Наступним видом непрямого доведення є ***розділове доведення***. Його суть полягає в побудові розділового судження, однією із альтернатив якого є теза. Інші альтернативи цього розділового судження є несумісними із тезою. За формою, або за демонстрацією, цей вид доведення представлений ***розділово-категоричним умовиводом***, а саме заперечувально-стверджувальним модусом (латинською мовою: ***modus tollendo - ponens***)

Установлюючи хибність усіх несумісних із тезою альтернатив, приходять до істинності тези. Схема доведення:

$$\begin{array}{l} P_1, \text{ або } \dots, \text{ або } P_n, \text{ або } T. \\ \hline \text{Невірно, що } P_1, \dots, \text{ невірно, що } P_n \\ \hline \text{От же, } T. \end{array}$$

Проілюструємо цю схему прикладом. Сформулюємо розділове судження, однією з альтернатив якого є теза, яку ми маємо довести: ***«Наша збірна з баскетболу виграла першість завдяки індивідуальній майстерності гравців, або завдяки комфортним умовам тренувальної бази або завдяки високим гонорарам».***

Ретельне дослідження причин успіху нашої збірної з баскетболу засвідчило, що ***ні високі гонорари, ні***

комфортні умови тренувальної бази не зіграли вирішальної ролі в перемозі нашої збірної.

Ці чинники були відкинуті як хибні антитези. Звідси випливає, що вирішальною умовою в перемозі нашої баскетбольної збірної є індивідуальна майстерність гравців.

Для цього виду непрямого доведення, головним є побудова розділового судження, однією з альтернатив якого є теза розділового доведення. Включення тези як однієї з альтернатив такого судження **є обов'язково бажаною умовою.** Чому ми наголошуємо, що ця умова є обов'язково бажаною? Це пояснюється тим, що розділове судження не є безумовним і передбачити, що теза в такому судженні обов'язково присутня, як одна з альтернатив, це надзвичайно засильне припущення.

Розділове доведення, як, в цілому, саме непряме доведення за природою є гіпотетичним, націленим на науковий пошук.

Як би це було не так, то результат розділового доведення лежав би на поверхні і був би просто не цікавим.

Коли ми звертаємося до непрямого доведення?

Тоді коли шляхом прямого доведення не можна обґрунтувати тезу. І перш за все через обмаль аргументів.

Непряме доведення - це є вимушений шлях, але разом з тим він є надзвичайно цікавим. Оскільки по своїй суті він є евристичним і не дає закостеніти, догматизуватися творчим спонукам людини в теоретичній і практичній діяльності.

Прокоментуємо сказане прикладом. Маємо розділове судження, одна з альтернатив якого є тезою розділового доведення: **«Рівноапостольний князь Володимир прийняв Хрещення в Києві, або в Херсонесі, або в Костянтинополі».** Згідно літописних,

архівних даних, історичних досліджень Рівноапостольний князь Володимир не приймав Хрещення ні в Києві ні в Костянтинополі. Якщо ці альтернативи відкидають як хибні, то тоді слід визнати істинною альтернативу: **«Рівноапостольний князь Володимир прийняв Хрещення в Херсонесі»**, яка, власне, і є тезою цього розділового доведення.

А візьмемо такий приклад: **«Ініціатором Хрещення Київської Русі були княгиня Ольга, або князь Ігор, або князь Олег»**.

Причиною формування такого розділового судження, в якому одна з альтернатив могла б бути тезою розділового доведення, є та конкретно-історична ситуація часів правління названих князів. Саме в ті часи в Київській Русі будувалися культові споруди християнської віри, непоодинокі були випадки хрещення серед тодішнього населення. Сама княгиня Ольга прийняла святе Хрещення в Царграді.

Але літописи, архіви, історико-джерельна база свідчить, що ні княгиня Ольга, ні князь Ігор, ні князь Олег не були причетні до Хрещення древньої Русі. Тобто серед альтернатив наведеного розділового судження не має тези розділового доведення.

Виходить, як було сказано вище, при формулюванні розділового судження з метою побудови розділового доведення слід дотримуватися двох обов'язкових вимог: перша вимога: **«однією з альтернатив розділового судження повинна бути теза розділового доведення»**.

І, як наслідок цієї вимоги, є друга вимога: **«розділове судження повинно бути істинним»**.

Дотриматися цих вимог не завжди справа проста і легка. Якщо в сфері математичного і природничо-наукового знання це в основному, здійснено, то в сфері соціо-гуманітарного знання проблематично.

З цього приводу часто приводять приклад з юридичної практики де слідчий висуває версію стосовно причетності кола осіб до злочину: **«До злочину причетний або Алмазов, або Серебряков, або Малахітов, або Желєзняк»**.

Але за реальних умов надзвичайно складно визначити коло осіб причетних до злочину. Це можливо у авторів детективних романів де дія відбувається у замкненому просторі.

Це може бути підводний човен, поїзд, який занесло сніговими заметами, безлюдний острів, будинок який відрізаний від цивілізації повинню і т.д.

В дійсності ж, розділове судження може й не мати у своєму складі тези розділового доведення. І тоді потрібно продовжити побудову розділового судження, однією з альтернатив якого була б теза доведення.

Все це є підтвердженням того, що в непрямому доведенні відсутня цілковита впевненість в обґрунтованості істинності тези.

Ще раз слід наголосити, що в прямому доведенні істинність тези безпосередньо впливає з істинності аргументів. В той час як в непрямому доведенні істинність тези проголошується на підставі визнання хибності суджень певним чином пов'язаних з тезою. Мається на увазі чи як антитеза, чи як альтернативи розділового судження.

Але, побудова доведення в такий спосіб збільшує ризик появи помилок в рази.

1.5. СПРОСТУВАННЯ.

Процедура, яка тісно пов'язана з доведенням, є спростування.³⁵

---

³⁵ В деяких підручниках невідповідність тези правилам називають спростуванням.

Дамо визначення цієї процедури: **«Спростування - це логічна процедура встановлення хибності тези доведення, або неспроможності доведення в цілому».**

Як уже зазначалося вище, спростування можливе коли наявним є доведення.

Так само як в теорії аргументації, власне, для аргументації критика є антиподом, своєрідною другою стороною.

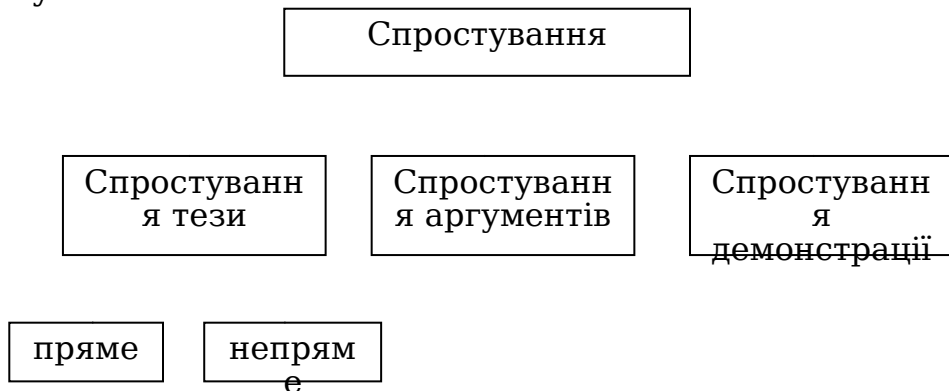
Тому коли ми говоримо про аргументацію ми передбачаємо критику, а в логіці, говорячи про доведення, ми передбачаємо спростування.

Як і доведення, так і спростування має свої види:

- 1) *Спростування тези;*
- 2) *Спростування аргументів;*
- 3) *Спростування демонстрації.*

Спростування тези буває пряме та непряме.

Схематично види спростування можна зобразити наступним чином:

Ще раз наголосимо, що спростування є друга, пов'язана з доведенням, сторона єдиного процесу, а саме обґрунтування (це дві сторони медалі).

Якщо головна мета доведення встановити істинність тези, то спростування - встановити хибність тези.

Невідповідність правилам оцінюється оцінками «правильно» і «неправильно».

Наприклад, умовивід може бути «правильним», або «неправильним», а не «істинним» чи «хибним». Дефініція може бути правильною або неправильною, поділ поняття може бути «правильним» або «неправильним».

Розглянемо кожен вид спростування по черзі.

1.5.1. СПРОСТУВАННЯ ТЕЗИ.

а) пряме спростування тези - це спростування шляхом «зведення до абсурду» (reduction ad absurdum).

Суть даного спростування полягає спочатку в припущенні, що наявна теза доведення є істинною, а потім із цієї тези виводять наслідки.

Якщо наслідки суперечать очевидним, відомим положенням, фактам, позиції автора тези, то наслідки із цієї тези і саму тезу визнають хибними.

Таке спростування тези в такий спосіб є не що інше «як приведення до абсурду» в непрямому доведенні.

Спростування тези в такий спосіб передбачає наступні кроки або дії:

- 1. Вводиться припущення, що наявна теза доведення є істинною.***
- 2. Із даного припущення виводять наслідки.***
- 3. Якщо ми прийдемо до суперечності то дану тезу слід відхилити, як хибну.***

Наприклад, маємо тезу: ***«Сучасна Франція є монархією».***

Якщо Франція є монархією, то її правителем є Король, а не всенародно обраний Президент і Парламент. Але в сучасній Франції не має Короля. Отже, ***Сучасна Франція не є монархією.***

Отже, ми прийшли до суперечності і, таким чином, наявну тезу доведення слід відхилити як хибну.

Або візьмемо інший приклад. Маємо тезу: ***«На сьогоднішньому засіданні Верховної Ради України буде розглядатися законопроект опозиційного блоку «Про Освіту» в першому читанні».***

Знову ж таки припустимо, що наведена теза є істинною.

Якщо дійсно даний проект буде розглядатися на зазначеному засіданні Верховної Ради України, то він перед цим повинен бути: розглянутим на засіданні профільного комітету, на погоджувальній раді і внесеним до порядку денного сьогоднішнього засідання.

Але, насправді, зазначений проект попередньо не розглядався на профільному комітеті, на Погоджувальній Раді і, зрозуміло, не був внесеним до Порядку денного Верховної Ради України.

Отже, вказаний законопроект не буде розглядатися на сьогоднішньому засіданні Верховної Ради України.

б) спростування тези шляхом доведення антитези.

Суть непрямого спростування полягає в тому, щоб встановити істинність положення яке суперечить тезі.

Процедура непрямого спростування тези включає наступні кроки, або дії:

1. Прийняти антитезу.

2. Знайти аргументи для антитези.

3. Якщо наведені аргументи засвідчують істинність антитези, то теза даного доведення відхиляється як хибна.

Наприклад, потрібно спростувати тезу: *Усі Європейські держави є членами ЄС.* Для цього ми висуваємо антитезу: *Не всі Європейські держави є членами ЄС.* Знаходимо аргументи для антитези посилаючись на те, що:

а) *Європейські держави, в яких відсутні демократичні реформи, не є членами ЄС;*

б) *Європейські держави з нестабільними політичними режимами не є членами ЄС.*

в) *Європейські держави, на території яких ведуться військові дії не є членами ЄС.*

г) *Європейські держави, у яких ведеться пропаганда націоналізму, фашизму, людиноненависництва, не є членами ЄС.*

д) *Європейські держави, у яких існує недотримання свободи слова не є членами ЄС.*

Таким чином, визнаємо істинною антитезу: *Деякі європейські держави не є членами ЄС та одночасно стверджуємо хибність наявної тези.*

1.5.2. СПРОСТУВАННЯ АРГУМЕНТІВ.

а) Виявлення сумніву в істинності аргументів.

Суть цього виду спростування полягає у встановленні такого факту, що аргументи, на які посилаються в даному доведенні, самі потребують доведення їх істинності. Зазвичай цей спосіб спростування найчастіше використовують у судовій практиці. Якщо встановлено, що висновки зі справи базуються не на достовірно відомих фактах, а лише на передбачуваних, то наведений аргумент відкидається. Наприклад, у справі використовується такий аргумент: *Мотивом даного злочину є помста.* Але при цьому виникає сумнів, що потерпілий і підозрюваний знали один одного до моменту скоєння злочину. Це й не дає нам можливості взяти даний факт за аргумент.

б) Виявлення сумніву в надійності джерела аргументів. Суть даного способу спростування полягає в демонстрації недовіри до автора, що висловлює аргумент, або до фактичного матеріалу, на якому базується цей аргумент.

Або, наприклад, для обґрунтування тези про викуп Т. Шевченка із кріпацтва як аргумент береться твердження, що *«Завдяки друзям-землякам Тараса була організована лотерея з портретом «В.А. Жуковського», на кошти від якої вдалося викупити поета у Енгельдгардта».*

Але як свідчать архівні джерела, насправді, ініціатором лотереї були зовсім інші кола.

1.5.3. СПРОСТУВАННЯ ДЕМОНСТРАЦІЇ.

Суть цього виду спростування полягає у знаходженні помилок у формі доведення. Відомо, що формою доведення виступає завжди конкретний вид умовиводу. Тому виявлення порушень правил при побудові такого умовиводу є підставою для визнання доведення неспроможним. Наприклад, доведемо тезу *Місяць є природним супутником* таким шляхом:

Будь-який природний супутник є космічним об'єктом.

I *Місяць - космічний об'єкт.*

Отже, Місяць є природним супутником.

Наведене доведення є неспроможним, оскільки в ньому у ролі демонстрації використовується друга фігура простого категоричного силогізму. Але при цьому порушується друге правило цієї фігури, відповідно до якого: **«один із засновків має бути заперечувальним судженням»**. Тому теза не впливає із засновків, які беруться тут як аргументи. Іншими словами, тут має місце логічна помилка **«не слідує»**, **«не впливає»**.

І ще на одну важливу обставину в процесі спростування слід звернути увагу. Якщо в ході спростування знайдено помилки у демонстрації або розкрито хибність одного із аргументів, то це зовсім не означає, що теза повинна бути відкинута як хибна.

Можливо теза істинна, але для неї не знайдено доведення.

1.6. ПРАВИЛА ДОВЕДЕННЯ ТА СПРОСТУВАННЯ.

Існує низка правил, які регламентують процедури доведення та спростування. За зовнішнім виглядом ці правила досить прості, але їх знання є допомогою в уникненні логічних помилок в аргументації, які є досить не простими.

1.6.1. ПРАВИЛА Й ПОМИЛКИ СТОСОВНО ТЕЗИ.

Розрізняють два правила відносно тези.³⁶

1. Теза має бути ясно й чітко сформульована.

Теза може бути представлена простим або складним судженням. Тому під чіткістю та ясністю формулювання тези розуміють, насамперед чіткість і ясність формулювання судження, яке містить у собі тезу.

Під чіткістю формулювання судження розуміють явну вказівку всіх основних смислових частин судження:

а) якщо теза є простим судженням, то мають бути виділені його логічний підмет (суб'єкт) і логічний присудок (предикат);

б) якщо якийсь із суб'єктів представлений загальним поняттям, то потрібно чітко зумовити його кількісні характеристики (*Усі* або *Деякі*).

Наприклад, маємо тезу: **«Для сьогоднішніх депутатів депутатський мандат є бізнесовим**

---

³⁶ Часом виділяють ще одне правило: «Теза повинна потребувати доведення». Але його можна сприймати як очевидну декларацію: «Не має сенсу доводити очевидні положення». Хоча «очевидність» не завжди залишається константою і стосовно наших знань вона мінлива, багатоаспектна, незрозуміла, така, що не вкладається у рамки звичайних стереотипів.

Наприклад, очевидними були твердження, що «через точку взяту поза прямою можна провести лише одну паралельну пряму лінію», або «судження може мати лише одне із двох значень», або «Сонце обертається навколо Землі» і т.д.

Тому, обираючи якийсь положення за тезу, ми іманентно, внутрішньо повинні визнати її як об'єкт доведення.

проектом». Що мається на увазі: Чи кожен депутат, чи деякі?

в) чітко визначеними мають бути модальні характеристики судження.

Наприклад, маємо тезу «**Тут можлива побудова мосту через Дніпро**» або «**Можлива симуляція крадіжки**».

У цих випадках потрібно визначитися, що криється за модальністю *можливо*: об'єктивна модальність чи логічна?

г) при формулюванні тези складних суджень треба чітко визначити смисл логічних сполучників, які утворюють ці судження.

Наприклад, маємо тезу: «**Інформацію про результати референдуму подадуть або вранішні, або вечірні газети**», або «**Підозрюваний був або однокурсником, або знайомим потерпілого**». Тут сполучник *або* потребує уточнення. Треба встановити чи вживається він у розділовому смислі, чи в розділово-з'єднувальному.

Перелічені вимоги, що впливають із першого правила стосовно тези, фактично вказують на те, що теза не має бути двозначною й не визначеною за смислом. При порушенні цього правила виникає ситуація, за якої теза формулюється нечітко, або не вказує однозначно на те, що підлягає обґрунтуванню, або дозволяє різні тлумачення. Прикладом такої тези буде твердження **Парламентська республіка краще парламентсько-президентської** (або навпаки).

У реальній ситуації одне може бути краще або гірше від іншого у різних відношеннях – у соціально-політичному, економічному, етичному тощо. Не можна також доводити або спростовувати те, що пов'язане із індивідуальними уподобаннями людей. Ілюстрацією

цього є теза: *Відпочинок в Криму кращий від відпочинку в Закарпатті.*

І на сам кінець. Здавалося б, що дане правило є елементарним і очевидним. З цього приводу на думку приходять слова Л. Вітгенштейна «... мова перевдягає думки». Тобто, слова нашої мови бувають із розпливчатим, неоднозначним, невизначеним смислом. І коли такі слова є складовими тези, то вона лише на перший погляд може здатися чіткою і ясною.

Наприклад, хтось робить заяву, що **його приятель, як співробітник даної науково-дослідної установи є висококласним фахівцем.**

Для цього здійснюються посилання на те, що цей співробітник має патенти про винаходи, є активним учасником в організації наукових конференцій, неодноразово приймав участь в облаштуванні виставок про діяльність своєї установи і т.п.

Але слово «**висококласний фахівець**» можна вживати в етично-оцінювальному значенні: як «**чуйний**», «**здатний прийти на допомогу в процесі спільної діяльності**», «**відповідальний за доручену справу**» і т.д.

В той же час у нього не має публікацій в наукометричних базах. За останні роки він не приймав участі в серйозних наукових проектах і т.д.

Слід також зазначити, що сьогоднішні політичні дискурси переповнені надзвичайно багатозначними неясними словами: «**правова держава**», «**антикорупційний суд**», «**справжня демократія**» і т.д.

В зв'язку із сказаним слід мати на увазі, що тезу краще формулювати, якщо для цього є можливість, у формі часткового судження. Справа в тому, що загальне судження важче довести, але простіше спростувати, а часткове судження простіше довести, але важче спростувати.

Наприклад, замість того, щоб довести загальне положення **«Всі студенти нашого факультету здібні до наукової роботи»**, звужимо його наступним чином: **«Всі студенти-відмінники нашого факультету здібні до наукової роботи»**. А ще краще застосувати часткове судження: **«Деякі студенти-відмінники нашого факультету здібні до наукової роботи»**.

Звісно, що таку тезу простіше довести і водночас важче спростувати.

2. Теза протягом усього процесу обґрунтування має залишатися незмінною. Перше й друге правило пов'язані у тому розумінні, що нечіткість, неясність формулювання тези зумовлює більшу вірогідність її підміни. Порушення цього правила веде до помилки, яка називається **підміною тези** (лат. *ignoratio elenchi*). Підміна тези може бути навмисною або неусвідомленою (ненавмисною). Підміна тези відбувається тоді, коли замість доведення однієї тези намагаються довести іншу. Наприклад, підміна тези буде, якщо замість доведення тези *Він є приятелем мого брата* доводиться теза, що *Він є однокурсником мого брата*, або замість тези *Він був на місці злочину* висувається теза **Він знав місце злочину**.

Помилка «підміна тези» представлена двома видами помилок. Один вид назвемо **«аргументація до людини»**, (*argumentum ad hominem* - лат.), а другий вид: **«хто занадто доводить, той нічого не доводить»** (*qui nimium probat nihil probat* - лат.).

Суть помилки аргументація до людини (*argument ad hominem*) полягає в намаганні підмінити доведення істинності тези характеристикою людини, яка має відношення до тези. Наприклад, **потрібно довести, що ми обираємо гідного кандидата в народні депутати. А замість цього ми наголошуємо, що кандидат**

гарний сім'янин, фахівець своєї справи, автор прекрасних підручників тощо. Або замість того, щоб спростувати деяку тезу, намагаються говорити не про неї, а про людину, яка її висунула, що вона не спеціаліст, що вона не раз припускалася помилок у своїх висновках тощо. Часто такі помилки зустрічаються у судових засіданнях.

Серед множини помилок «аргументація до людини» особливо слід виділити такий її різновид як **«аргументація до публіки»**.

Помилка *аргументації до публіки* (***argument ad populum***) має у своїй основі прагнення викликати замість обґрунтування тези симпатію чи антипатію аудиторії до того, про кого йдеться в тезі й, таким чином, примусити повірити у правильність висуненої тези, або у хибність спростовуваного положення. Від назви цієї помилки походить назва поширеного наразі терміну **популізм**. Ця помилка часто зустрічається у судовому засіданні. Наприклад, замість того, щоб доводити причетність *К.* до злочину, звертаються до публіки: ***Поставте себе на його місце; А що б ви зробили на його місці?*** тощо.

Логічна помилка ***хто занадто доводить, той нічого не доводить*** виникає тоді, коли доведення висунутої тези замінюється доведенням іншої тези, яка є положенням настільки загальним, що із нього безпосередньо не впливає істинність висунутої тези.

Наприклад, нам потрібно довести тезу ***«Всі студенти IV курсу є активними учасниками щорічної наукової конференції»***.

А ми замість доведення цієї тези візьмемося за доведення іншої тези: ***«Всі студенти старших курсів завжди приймають активну участь в щорічній науковій конференції»***.

Або маємо тезу ***«Всі посадові особи в нашій установі здатні до корупції»***.

Замість цієї тези будемо доводити тезу: **«Будь-яка посадова особа здатна до корупції»**.

Нарешті, маємо тезу **«Наш університет займає визначні місця в міжнародних рейтингах»**.

Замість цієї тези доведемо тезу: **«Всі національні університети займають визначні місця в міжнародних рейтингах»**.

І в першому, в другому, і в третьому випадках із доведення істинності другої тези (**«Всі студенти старших курсів завжди приймають активну участь в щорічній науковій конференції»** і т.д....) не впливає істинність висунутої тези (**«Всі студенти IV курсу є активними учасниками щорічної наукової конференції»** і т.д....).

1.6.2. ПРАВИЛА Й ПОМИЛКИ СТОСОВНО АРГУМЕНТІВ.

Аргументи, які використовуються в доведенні та спростуванні, регламентуються певними правилами.

1. Аргументи мають бути істинними судженнями і їх істинність не повинна викликати сумніву.

Не можна в процесі доведення користуватися не тільки хибними аргументами, але й ймовірно істинними. При порушенні цього правила виникають помилки:

- *хибна підстава або основна помилка;*
- *випередження підстави.*

Логічна помилка **хибна підстава (*error fundamentales*)** полягає в тому, що для обґрунтування тези беруться хибні положення. Наприклад, у судовій практиці часто буває, коли використовують хибні свідчення, сумнівні висновки експертизи тощо.

Суть логічної помилки **випередження підстави (*petito principii*)** в тому, що в ролі аргументу береться

положення, яке хоч і не є хибним, але саме ще потребує доведення. Наприклад, при доведенні тези *К. має бути призначений завідувачем кафедри*, використовують аргумент *Крім К. призначити завідувачем нікого*. Або доводять тезу *М. учинив крадіжку*. За аргумент береться твердження *Крім М. цього ніхто не міг зробити*.

2. Аргументи не повинні суперечити один одному.

Якщо аргументи є суперечливими, або протилежними, то це означає, що один із аргументів, а то й обидва будуть хибними. А хибними аргументами, звісно, не можна встановити істинність тези.

Наприклад, маємо в ролі аргументів судження: «Всі Європейські держави є членами ЄС» і «Жодна Європейська держава не є членом ЄС»; або : «Всі відмінники здібні до наукової роботи» і «Жоден відмінник нездатний до наукової роботи»; або «Всі держслужбовці корупціонери» і «Деякі держслужбовці не є корупціонерами»; або «Жоден виборець не буде голосувати за діючого прем'єр-міністра» і «Деякі виборці будуть голосувати за діючого прем'єр-міністра».

3. Аргументи мають бути достатньою підставою для тези. Суть цього правила полягає в тому, що істинність тези має впливати із істинності аргументів. При порушенні цього правила виникає помилка *не впливає (non sequitur)*. Наприклад, потрібно довести тезу *К. є фахівцем в галузі лазерної технології*. Для цього наводять аргумент: *К. є випускником фізичного факультету*. Або маємо тезу: *М. є співучасником злочину*. За аргумент береться свідчення *М. бачили разом зі злочинцями напередодні скоєння злочину*.

4. Істинність аргументів має бути незалежною від тези. При порушенні цього правила

виникає помилка **коло в доведенні**. Суть цієї помилки полягає в тому, що теза обґрунтовується аргументами, а аргументи обґрунтовуються тією самою тезою.

Ми отримали «коло в доведенні». Спочатку ставилася мета довести тезу «Князь Олег був прихильником прийняття Християнства» і використовувався аргумент, що «Всі Київські князі були прихильниками прийняття Християнства», а цей аргумент доводиться посиланням на початкову тезу «Князь Олег був прихильником прийняття Християнства».

Візьмемо інший приклад. Маємо тезу: «Його брат здібний до наукової роботи». За аргументи беремо судження:

- «Всі відмінники здібні до наукової роботи».
- «Його брат - відмінник».

Природньо може виникнути сумнів в істинності аргументу «Всі відмінники здібні до наукової роботи».

Якщо ми візьмемо цей аргумент за тезу «Всі відмінники здібні до наукової роботи» і будемо в ролі аргументів використовувати судження: «Його брат-відмінник» і «Його брат здібний до наукової роботи», то ми отримаємо «коло в доведенні».

1.6.3. ПРАВИЛА Й ПОМИЛКИ СТОСОВНО ДЕМОНСТРАЦІЇ.

Демонстрація як форма зв'язку тези з аргументами реалізується в конкретних видах умовиводів. Тому при побудові доведення чи спростування треба дотримуватися правил того умовиводу, який виконує роль демонстрації. Іншими словами, якщо доведення будується у формі дедуктивного умовиводу, то необхідно виконувати правила, що регламентують

конкретний вид дедуктивного умовиводу. А якщо демонстрація представлена індукцією чи аналогією, тобто не дедуктивним умовиводом, то гарантом коректності доведення та спростування виступає дотримання правил цих умовиводів. Тому найчастіше в доведеннях і спростуваннях виникають наступні помилки: *учетверіння терміну; не впливає; поспішне узагальнення* тощо.

Наведемо приклади, найбільш характерних помилок.

«Учетверіння термінів»

I ***Будь-який закон не залежить від волі та бажання людей.***

Конституція - закон.

?

II ***Планета рухається навколо Сонця.***

Планета - іменник.

?

«Не впливає»

I ***Будь-яка теорія є формою пізнання.***

Фізика Ньютона є формою пізнання.

Фізика Ньютона - теорія.

II ***Будь-який злочин є суспільно небезпечне діяння.***

Корупція є суспільно небезпечне діяння.

Отже, корупція - злочин.

III ***На канікулах він планує відвідати спортивну секцію, або знайомитися з історичними пам'ятками Києва.***

Він буде знайомитися з історичними

пам'ятками Києва.

Отже, він не буде відвідувати спортивну секцію.

IV *Якщо його брат свідок, то він повинен говорити правду.*

Його брат висловлює правдиві думки.

Отже, його брат - свідок.

V *Якщо дана речовина - метал, то вона є електропровідником.*

Дана речовина не є металом.

Отже, дана речовина не є електропровідником.

«Випередження підстави».

I *Латвія є членом НАТО.*

Естонія є членом НАТО.

Литва є членом НАТО.

Латвія, Естонія, Литва - колишні республіки СРСР.

Отже, всі колишні республіки СРСР - члени НАТО.

N - причетний до злочину.

M - причетний до злочину.

K - причетний до злочину.

N, M, K - раніше засуджені.

Отже, всі раніше засуджені здатні вчинити злочин.

Мій брат є гарним програмістом.

Мій племінник є гарним програмістом.

Мій одногрупник є гарним програмістом.

Мій брат, мій племінник, мій одногрупник ... є випускниками факультету кібернетики.

Отже, всі випускники факультету кібернетики є гарними програмістами.

1.7. ПОЯСНЕННЯ ТА ПЕРЕДБАЧЕННЯ ЯК ВИДИ ЛОГІЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ ЗНАННЯ.

Пояснення – це вид обґрунтування який надає обґрунтованому таку характеристику як «**аподиктичність**». Як уже зазначалося вище: «**аподиктичність**» це синтез, поєднання «**необхідності**» та «**істини**», як субстанціональних ознак знання.

Поясненням як процедурою користуються як в теоретичній так і в практичній сферах людської діяльності. При цьому пояснювальна діяльність притаманна різним рівням людського буття: чи це буде високотеоретичний рівень, чи це буде повсякденний, буденний. Прагнучи збагнути навколишній світ людина створювала і створює науковий, міфологічний, релігійний, містичний, ідеологічний, інтуїтивний і т.д. способи пояснення природно-соціального середовища.

До складу пояснення входить «**ПОЯСНЮЮЧЕ**» (лат. експлананс) і «**ПОЯСНЮВАНЕ**» (лат. експланандум). Експлананс включає закони науки, закони соціуму, факти, які відображають істинний стан речей.

Експланандум – представляє сукупність положень, які потрібно пояснити, власне підвести під закон, під загальноновизнане фактологічне положення, яке набуло ознак аксіоматичності.

За логічною структурою пояснення може бути умовно-категоричним силогізмом, чисто-умовним силогізмом.

За складом експлананса пояснення буває: а) дедуктивно-номологічним, дедуктивно-фактологічним:

Г(L),
Г(C)

- 1) (дедуктивно-фактологічне пояснення), де E – пояснюване (експланандум); $\Gamma(L)$ – множина законів науки (номологічні висловлювання). $\Gamma(C)$ – множина положень про $\frac{\Gamma(L)}{L}$ ні умови.
- 2) (дедуктивно-номологічне пояснення), де $\Gamma(L)$ – множина законів; L – закон, але такий, що не є елементом множини $\Gamma(L)$.

Якщо логічною схемою пояснення є індукція, то воно буде індуктивно-фактологічним:

$\Gamma(L), \Gamma(C)$

E

– де $I(L)$ – множина законів, серед яких хоча б один є статичним. Подвійна риска, яка відділяє засновки від висновку вказує на індуктивний висновок.

Дедуктивно-номологічне пояснення ефективно застосовується при поясненні природних фактів і подій. Це обумовлено тією обставиною, експлананс в точному поясненні включає крім закону природи, який обумовлює необхідний характер пояснення щей ряд одиничних тверджень, які описують умови дії цього закону.

При такому тлумаченні природи дедуктивно-номологічного пояснення в ролі експланандума можуть бути не лише окремі факти, події, але й закони, фрагменти теорій, самі теорії.

Але якщо сферою застосування дедуктивно-номологічного пояснення є природознавство, то у світі соціогуманітарного знання використовується раціональне пояснення і теологічне пояснення.

Раціональним називається пояснення, яке розкриває розумність вчинків історичної особи. Для цього історикун слід поринути через товщу часу в ту конкретну епоху, щоб зрозуміти мотиви якими керувався, наприклад, Спартак, чи Бісмарк, чи Скоропадський і т.д.

Але оскільки всі великі історичні особистості є конкретними людьми, то вони підвладні бажанням, почуттям, пристрастям і т.п.

Тому раціональне пояснення спроможне пояснити невелику кількість людських вчинків.

Раціональне пояснення застосовують у тих випадках коли потрібно показати розумність вчинків історичних особистостей, дій різних прошарків населення, суспільних сил. А саме коли потрібно пояснити великі соціально-історичні події: війни, революції, повстання, руйнації держав і т.д.

В такому поясненні експлананс представлений відповідним законом суспільного розвитку і конкретними умовами його реалізації.

Телеологічне або інтенціональне пояснення – це не просто пояснення розумності дій особистостей, соціальних груп, прошарків і т.д.; це пояснення яке повинно розкрити мету, інтенцію індивіда, що здійснює конкретні вчинки.

Наприклад, при поясненні Великої французької буржуазної революції в експлананс включається крім закону суспільного розвитку, **«привід революції»** і **«початок революції»**. Ними є відповідно: **«розгін Національних установчих зборів 9 липня 1789 р.»** і **«взяття Бастилії 14 липня 1789 р.»**.

В реальному аргументативному дискурсі дедуктивно-номологічне, раціональне, інтенціональне пояснення взаємодіють та доповнюють одне одного.

Якщо в поясненні вихідним є експланандум (те, що потрібно пояснити), то в передбаченні предидендум (те, що передбачається) є підсумком.

Це означає, що передбачення є, по суті, висновком про об'єкти, факти, явища, концепти, фрагменти та теорії, конструкції теорії які на даний момент є невідомими.

Іншими словами, якщо пояснення є висновком про відоме, наявне, то передбачення націлене на те, що знаходиться за межею розкритого теорією, родовою традицією, здоровим глуздом і т.д.

Тому-то в нашому знанні, наших теоріях поряд із пояснювальною функцією існує передбачувальна функція. Наприклад, астрономічна теорія передбачує сонячні затемнення, зміни у рухах планет, вчення Менделєєва передбачило існування нових хімічних елементів, в уроках Великої Французької буржуазної революції міститься передбачення тих процесів, які відбулися в 30-х роках ХХ ст. у Радянському Союзі, і тих карикатурних спробах побудувати Незалежність на Нашій Багатостраждальній Землі і т.д.

Передбачення несе в собі евристичну функцію. Тому-то воно є особливо цінне для теоретичної і практичної діяльності людини поряд з описом та поясненням.

Конг рольні запитання та вправи

I

1. Визначення переконання.
2. Поняття аргументації.
3. Види аргументації.
4. Дефініція логічного обґрунтування знання.
5. Види обґрунтування.
6. Поняття істини у філософії.
7. Поняття істини в логіці.
8. Істина і правда.
9. Поняття «можливий світ».
10. Семантичне поняття істини.
11. Поняття достовірності.
12. Поняття аподиктичності.
13. Доведення та його види.
14. Структура доведення.
15. Спростування та його види.
16. Правила доведення та спростування.
17. Поняття логічної помилки.
18. Види логічних помилок.
19. Парадокс та його види.
20. Суперечка та її види.
21. Дискусія та її види.

II

1. Наведіть приклад прямого доведення.
2. Наведіть приклад доведення шляхом доведення до абсурду.
3. Наведіть приклад доведення шляхом заперечення антитези її наслідками.
4. Наведіть приклад доведення шляхом

застосування закону Клавія.

5. Наведіть приклад спростування тези.
6. Наведіть приклад спростування аргументів.
7. Наведіть приклад спростування демонстрації.

Розділ 2

ЕРИСТИКА

За природою аргументація завжди є діалогічною (навіть тоді, коли носії тези та аргументів явно не представлені) чи то лекція для студентів, чи урок в школі, проповідь, дискусія, полеміка, бесіда і т.д.

Діалогічна природа аргументації визначає склад аргументації, до якої входить або носій тези та сторона, до якої спрямована теза, або носії двох різних тез. У реальному дискурсі склад аргументації визначається в кожному конкретному випадку полем аргументації³⁷.

У випадку уроку, лекції, промови, доповіді, проповіді – це автор тези та аудиторія, до якої спрямована теза, у випадку дискусії – **пропонент**³⁸, **опонент**³⁹, у випадку полеміки – **супротивники**.

На перший погляд, може здатися, що в умовах уроку, лекції, проповіді, бесіди тощо аргументація не є діалогічною, що тут присутня лише одна сторона – автор тези. Насправді, ми маємо діалог. Другу сторону представляє відсутність у аудиторії чи співрозмовника інформації, яку несе в собі теза. Тут ми маємо вироджений випадок діалогу, тут друга сторона розуміється, передбачається. Наприклад, коли вчитель здійснює аргументацію тези: **Квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів**, то він має на меті сформулювати переконання у школярів на такому рівні,

³⁷ Полем аргументації є домовленість сторін про предмет суперечки та понятійний апарат, у межах якого здійснюється аргументація

³⁸ Пропонент – той, хто виступає, відстоює деяку тезу.

³⁹ Опонент – той, хто заперечує, піддає сумніву істинність або слушність тези, яку висунув пропонент.

щоб вони долучилися до відкриття зробленого багато віків тому Піфагором і стали безпосередніми його учасниками. Або коли в бесіді ми аргументуємо тезу: **За Середньовічною традицією першим факультетом в класичних університетах був філософський**, то ми намагаємося надати співрозмовнику стільки й такої інформації, щоб вона переросла в глибоке його переконання щодо висунутої тези. І тільки за цих умов урок, лекція, бесіда не буде однобічною, а стане животворним процесом з елементами еристики.

Тут доречно приходить на думку аналогія, популярна в Середні віки: **що є студент - амфора чи смолоскип?** Зрозуміло, що студента слід уподібнювати зі смолоскипом, який необхідно запалити, а не амforoю, яку потрібно наповнити.

За характером аргументацію поділяють на таку, що спрямована на формування переконання в істинності тези, і таку, що розкриває неспроможність переконання в істинності тези, або іншими словами, формує переконання в хибності тези. Цю форму аргументації ще називають *критикою*.

Як зазначалося вище аргументація завжди є діалогічною, навіть тоді, коли інша сторона явно не представлена.

Враховуючи сказане, всю множину видів аргументації поділимо на **явно діалогічні** та **неявно діалогічні**.

До **явно діалогічних видів аргументації** відносять **суперечку** з основними її видами: **дискусією і полемікою**. Дискусія має два підвиди **диспут і дебати**.

До **неявно діалогічних видів аргументації** віднесемо **промову** з її видами.

На схемі це можна відобразити наступним чином:

Види аргументації

2.1. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ.

Аргументація у вигляді суперечки має ту особливість, що це такий діалог, який передбачає несумісність поглядів, точок зору, позицій, і що саме головне, ця несумісність ставить за мету або сприяти торжеству істини, або перевірити істинність та обґрунтованість певної думки, або досягти консенсусу (згоди), або нав'язати свою думку, або продемонструвати свою участь у суперечці, не прагнучи при цьому досягти істини, чи консенсусу.

Виходячи із сказаного суперечку можна визначити наступним чином: **«суперечка - це вид аргументації, який відображає не сумісність точок зору і прагнення її подолати».**

Як уже було сказано вище за технологією формування переконання аргументацію поділяють на еристику⁴⁰ і риторіку. Часто еристику, визначають, як вчення про здійснення суперечки, а риторіку як вчення про вчинення промови.

Оскільки ми розглядаємо аргументацію, як особливий вид інтелектуальної діяльності, що формує переконання, то доречним буде конкретизувати

⁴⁰ У перекладі з грецької *eristikos* буквально означає «той, хто сперечається».

визначення еристики і риторики:

Еристика — це вид аргументації, який формує переконання, перш за все, засобами логіки і надбаннями гуманітаристики;

Риторика — це вид аргументації, який формує переконання засобами мовленнєвого впливу на основі правил та законів логіки. Розглянемо еристику як вчення про суперечку.

Відповідно до наведеної схеми дамо визначення кожного виду суперечки.

Слово *discussion* належить латинській мові та у перекладі означає *дослідження, розгляд*. У нашому випадку це слово вживається наступним чином. **Дискусія - це такий вид суперечки який полягає у розгляді суперечливих поглядів, положень з метою досягнення взаємоприйнятого рішення на основі утвердження істини.**

Дискусія поділяється на диспут і дебати.

Слово *dispute* також має латинське походження та означає *міркувати*. **Диспутом називають такий вид дискусії, приводом для якої є наукові проблеми, питання державної ваги.**

Наступним видом дискусії є *дебати* (від франц. *debate* - суперечка). **Дебати - це вид дискусії, який виникає при захисті дисертації, обговоренні доповідей, виступів на з'їздах, конференціях, засіданнях.**

Нарешті, **полеміка (від грец. *polemicos* - ворожий, войовничий) - це вид суперечки, який полягає у відстоюванні свого погляду.**

Полеміка, як і дискусія, є найбільш розповсюдженим видом суперечки. Спільним у полеміки та дискусії є:

а) наявність чітко визначеної тези, яка є предметом розбіжностей (суперечки);

- б) єдине поле аргументації, яке передбачає врахування аргументів протилежної сторони;
- в) чітка черговість виступів сторін;
- г) мінімізація нелояльних прийомів суперечки.

Разом із тим полеміка радикально відрізняється від дискусії. Якщо метою дискусії є знаходження згоди суперечливих сторін, вироблення єдиної позиції на основі досягнення істини, то учасники полеміки ставлять за мету відстояти свій погляд. У полеміці, як і в суперечці, загалом не припустимі нелояльні прийоми аргументації, але тут може бути застосований більш потужний арсенал лояльних засобів аргументації, ніж у дискусії. Тому у полеміці зазвичай намагаються заволодіти ініціативою, нав'язати свій сценарій обговорення, вибрати найбільш вигідний час для викладу вирішальних аргументів, застосувати раптовість у використанні необхідних аргументів.

Слід мати на увазі, що, незважаючи на те, що полеміка має на меті перемогу точки зору однієї із сторін, головним у полеміці є досягнення істини. Надарма крилатим є вираз ***У суперечці народжується істина***. Перемога тієї сторони у полеміці, яка відстоює помилковий погляд шляхом застосування нелояльних прийомів аргументації, є недовговічна й не може принести користі практичної, а тим паче – моральної.

Порівнюючи полеміку із дискусією можна побачити, що, якщо сторони в дискусії, відстоюючи протилежні думки, ставлять за мету дійти згоди, то сторони в полеміці ставлять за мету одержати перемогу над супротивною стороною, утверджуючи власну позицію.

Еристика як теорія і практика суперечки виділяє види суперечки за декількома рубриками:

- за кількістю учасників суперечки;***
- за місцем проведення суперечки;***
- за метою суперечки;***

- **за логічною ознакою суперечки;**
- **за способом ведення суперечки.**

На схемі це виглядає так:

Визначимо види суперечки згідно наведеної схеми.

І 2.1.1. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ ЗА КІЛЬКІСТЮ УЧАСНИКІВ.

2.1.1.1. ПРОСТА СУПЕРЕЧКА.

За кількістю учасників суперечки поділяються на прості та складні.

Простою суперечкою називається суперечка, в якій приймають участь дві особи.

Тобто спілкуються лише пропонент (той, хто пропонує) і опонент (той, хто здійснює супротив).

В межах простої суперечки дуже виразно можна побачити функціональне навантаження (місію) пропонента і опонента.

Пропонент, маючи певну інформаційну, політичну зацікавленість, законодавчу базу, дипломатичну вагу і т.д. може висувати власну тезу, що належить до конкретної сфери, посилаючись на аргументи, або проголошувати її як звичайну декларацію.

Опонент же повинен проявляти активну позицію:

- відповідати протилежною точкою зору;
- не погоджуватися з тезою пропонента, надаючи все нові аргументи для цілковитого знецінення позиції пропонента.

2.1.1.2. СКЛАДНА СУПЕРЕЧКА.

Складна суперечка - це такий вид суперечки, у якій з обох сторін беруть участь більше двох осіб. У цьому випадку протилежні точки зору представляють два колективи, дві групи і т.д. Це можуть бути прибічники різних наукових шкіл, різних політичних партій, різних конфесій і т.д.

В складній суперечці обов'язково повинен бути арбітр, або головуючий, або модератор, головна риса якого – це неупередженість.

Іноді в такій суперечці учасники можуть відстоювати одночасно декілька точок зору.

Тому головуючий повинен слідкувати за черговістю виступів, за культурою спілкування, за регламентом, щоб суперечка не перетворювалася у звичайну сварку.

II 2.1.2. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ ЗА МІСЦЕМ ПРОВЕДЕННЯ.

За місцем проведення суперечки поділяються на ті, що відбуваються віч-на-віч і в присутності аудиторії.

2.1.2.1. СУПЕРЕЧКА БЕЗ АУДИТОРІЇ.

Суперечки без аудиторії дозволяють бути відвертими пропоненту та опоненту і сказати те чого не скажеш в присутності аудиторії.

Тут є своєрідна чистота експерименту спілкування, і в таких умовах навіть не так страшно визнати власну поразку. Суперечка один-на-один дозволяє спокійно, врівноважено переосмислити свою позицію і з гідністю визнати власну поразку. Визнання поразки в таких умовах не знижує, не нівелює самодостатність опонента, а звеличує його гідність і стимулює до нових звитяг.

2.1.2.2. СУПЕРЕЧКА В ПРИСУТНОСТІ АУДИТОРІЇ.

Суперечка в присутності аудиторії має ті особливості, що аудиторія може створювати фон для суперечки, схвалюючи аргументи і хід суперечки, або знецінювати, применшувати позицію сторони яка їй не до вподоби, або не співпадає з її інтересами.

Сторони в такій суперечці, акцентуючи зусилля і увагу на симпатіях аудиторії, часто полишають основну мету – досягти істини, або згоди, їх уже не цікавить перемога над опонентом. Тоді основним завданням такої суперечки є заволодіння аудиторією і пропаганда власної позиції. Це можна спостерігати на передвиборчих мітингах кандидатів у депутати різних рівнів, на теледебатах різних політичних партій. На таких заходах, як правило, учасники не зосереджуються один на одному, а змагаються у вчиненні виграшного, сприятливого впливу на аудиторію.

Якщо в суперечці головним завданням є заволодіти аудиторією чи то яка є безпосередньо присутньою, чи радіослухачів, чи телеглядачів, то слід чітко дотримуватися наступних рекомендацій:

По-перше, потрібно враховувати, що будь-яка аудиторія, в основній масі, промовця не слухає. За законами фізіології присутні в аудиторії люди здатні уважно слухати виступ не більше 5 хвилин. Потім увага втрачається і запам'ятовуються окремі фрагменти виступу.

Тому розглянуті міркування в публічних суперечках категорично небажані.

Мовне спілкування повинно бути лаконічним, чітким, не утримувати складних смислових зворотів, не переповнюватися численними іменами, назвами, цифрами, словами іншомовного походження і т.д.

По-друге, слід враховувати, що аудиторія, як правило не завжди є кваліфікованою, теоретично підготовленою (якщо це не йдеться про наукові суперечки).

Такі аудиторії, як правило, беруть участь у передвиборчих заходах, у зустрічах з представниками політичних партій, керівниками різних владних структур і т.д.

В цих випадках потрібно висловлюватися просто, навіть афористично, не завжди відповідаючи за вимовлені слова: **«Забезпечимо кожному сім'ю двома прожитковими мінімумами»;** **«Кожному випускнику університету - гарантований розподіл!»;** **«Надамо кожній лікарні сучасне медичне обладнання для боротьби з коронавірусом»** і т.д.

Але слід мати на увазі, що такі заклики не проходять безкарно.

Якщо такому демагогу в публічній суперечці опонентом буде принциповий, кваліфікований фахівець, то він отримає поразку і буде знецінений аудиторією.

Якщо спілкування в присутності аудиторії має на меті не демагогію, не популізм, а конструктив, то лаконічні звернення, лозунги повинні бути відповідальними, спиратися на реальне фактичне і теоретичне підґрунтя. Тоді кожне звернення, яке зацікавить аудиторію, можна буде ефективно обґрунтувати.

По-третє, при проведенні суперечки в присутності аудиторії, слід враховувати те, що публіка, здебільшого, реагує на зовнішність сперечальників, ніж на зміст промовленого.

Тому потрібно враховувати манеру поведінки перед аудиторією, зовнішній вигляд, культуру мовлення, вміння звертатися до аудиторії мовою жестів, мімікою і т.д.

Застосування арсеналу вказаних засобів може з однієї сторони сприяти формуванню глибокого переконання, а з другої сторони, недобросовісному ораторові нав'язати сумнівні цінності.

III 2.1.3. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ ЗА МЕТОЮ.

За метою суперечки поділяються на ті, завдяки яким досягають істини і ті завдяки яким здобувають перевагу над опонентом.

В свою чергу суперечки, де досягають істини поділяються на наступні види:

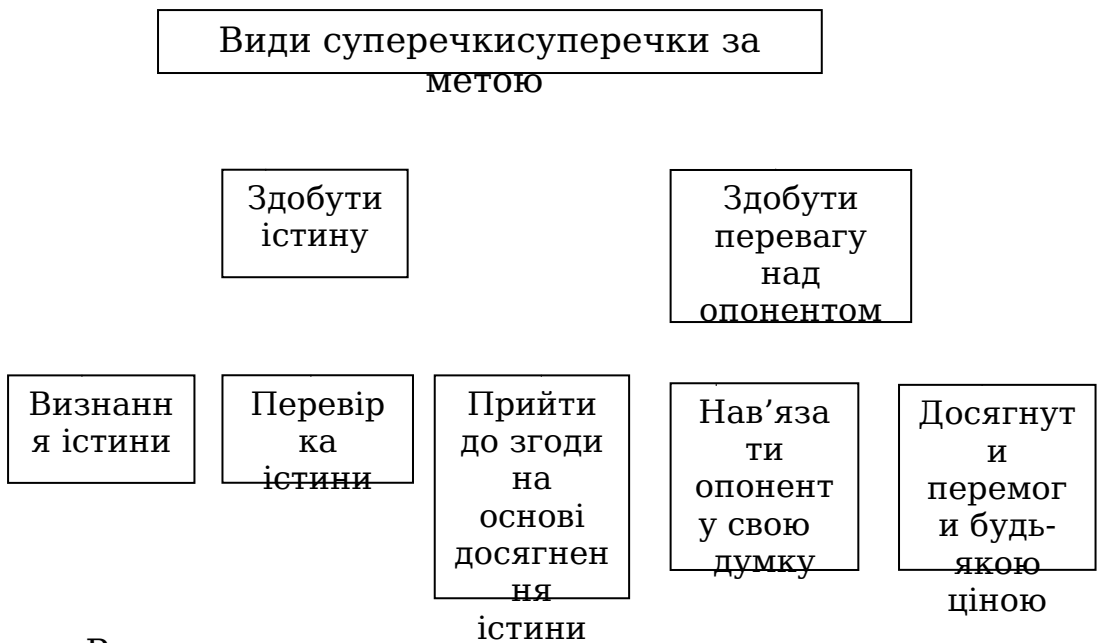
- діалектика;
- перевірка істини;
- досягнення згоди на основі істини.

Виділені напрями суперечки реалізуються на рівні дискусії.

В той же час, суперечки завдяки яким здобувають перевагу над опонентом представлені такими практиками:

- нав'язування опоненту, співрозмовнику або аудиторії своєї думки;
- отримання перемоги будь-якою ціною.

Такі суперечки знаходяться в царині полеміки.

Розглянемо види суперечки за метою.

2.1.3.1. ДІАЛЕКТИКА.

Суперечку, в ході якої протилежні сторони досягають визнання істини, називають *«діалектикою»*.

Зазначимо, що слово *«діалектика»* протягом багатьох віків набуло різноманітних значень. Це і вчення про об'єктивно суперечливий, навколишній світ, про тотожність протилежностей («кінечне і безкінечне»,

«перервне і безперервне», «одиничне і загальне», «простір і час» і т.д.), про протиріччя як джерело розвитку і т.д.

Але в еристиці ми використовуємо поняття «діалектика» в його первісному значенні, а саме: **«діалектикою називається мистецтво визнання істини в процесі суперечки».**

Прикладами такої суперечки будуть дискусії стосовно V постулату геометрії Евкліда, корпускулярно-хвильового дуалізму в фізиці, планетарної моделі атома, співвідношення формальної та діалектичної логіки, доповіді «Римського клубу» – «Межі росту», визначення «пандемії» в умовах глобалістики і т.д.

Вже по переліку назв наведених тез суперечок зрозуміло, що діалектичні суперечки можуть відбуватися на рівні високої науки, а саме в наукових лабораторіях, під час наукових конференцій, симпозіумів і т.д.

Сторонами в таких суперечках можуть бути авторитетні вчені, наукові школи, творчі колективи і т.д.

В таких суперечках обов'язково присутня критика як утвердження нового, що в деяких випадках стимулює переростання дискусії у полеміку.

Оскільки сторонами в дискусії є не роботи, а конкретні особистості із власними емоціями, психологічними установками, своєрідним інтуїтивним сприйняттям світу, то навіть в таких високого рівня суперечках можуть бути присутніми образи, приниження.

Зрозуміло, що це буває надзвичайно рідко і тому наукова дискусія навіть у віддаленому дистанціюванні, не може перейти у звичайну сварку. Наприклад, яка мала місце між гоголівськими Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем.

2.1.3.2. СУПЕРЕЧКА З МЕТОЮ ПЕРЕВІРКИ ІСТИНИ.

Цей вид суперечки має місце тоді коли у пропонента виникає прагнення ще раз переконатися в істинності, або у недостатній обґрунтованості тези. Ми часто буваємо учасниками тої ситуації коли судження є істинним, але його істинність вимагає більш ретельного обґрунтування. З цим ми зустрічаємося в гуманітарних, природничих науках, в різних видах практик: культурологічній, маркетинговій, судовій і т.д.

Своєрідність такої суперечки ще й в тому, що пропонент прагне отримати впевненість, підтримку і навіть професійну насолоду опонента у власній правоті.

Прикладом таких суперечок будуть дискусії з такими тезами: **«Сонце - центральне тіло Сонячної системи»**, **«Чинники вибору Православної віри князем Володимиром»**, **«Лі Харві Освальд - убивця Президента США Дж. Кеннеді»**, **«Коронавірус має лабораторне походження»** і т.д.

Іншими словами, мало знати ім'я злочинця, чи лабораторну методику створення вірусу, чи мотивацію рішення князя Володимира і т.д., головне продемонструвати обґрунтованість вчинків, намірів, наслідків, ідеологічних установок і т.п.

2.1.3.3. СУПЕРЕЧКА З МЕТОЮ ДОСЯГНЕННЯ ЗГОДИ НА ОСНОВІ ІСТИНИ.

Суперечка такого виду в своїй перспективі має подолання різниці у власних точках зору, відмову від деяких переконань, політичних уподобань, ідеологічних настроїв, маркетингових показників і т.д., заради прийняття спільного рішення, щодо теоретичної і практичної діяльності.

Такі суперечки мають місце в переговорних процесах між політичними партіями, між депутатськими фракціями, між владою і опозицією, між державами, а також в межах міжнародних організацій («ВОЗ», «МВФ», «СОТ», «ООН» і т.д.).

Прикладами таких суперечок є дискусії на теми: **«Відкриття ринку землі в Україні», «Введення страхової медицини в Україні», «Щорічне переведення часу в Україні», «Доцільність чергової позики від МВФ», «Розташування біолабораторій США в Україні», «Будівництво автомагістралі Київ - Львів», «Приватизація Укрзалізниці», «Шляхи подолання воєнного конфлікту у Сирії», «Стратегії аграрної політики в Україні»** і т.д.

Як уже зазначалося вище, до суперечок, які мають на меті здобути перевагу над опонентом відносять: а) суперечку шляхом нав'язування співрозмовнику або аудиторії своєї точки зору; і б) суперечку заради отримання перемоги будь-якою ціною.

Розглянемо по черзі.

2.1.3.4. СУПЕРЕЧКА ШЛЯХОМ НАВ'ЯЗУВАННЯ СПІВРОЗМОВНИКОВІ, АБО АУДИТОРІЇ СВОЄЇ ТОЧКИ ЗОРУ.

Своєрідністю таких суперечок є те, що сперечальники переконані, що єдиновірною є власна точка зору, або точка зору політичної партії, релігійної течії, наукової школи, депутатської фракції, торговельної корпорації, ринкового лоббі, володарів шоу-бізнесу, впливових мас-медіа і т.д.

Іноді в цих суперечках не виключається, що сторони можуть бути глибоко переконані в своїй позиції, і тому

прагнуть підправити точку зору опонента, наставити його на праведний шлях.

Але не рідко такі суперечки ведуться на замовлення політичних партій, комерційних структур, промислових корпорацій, рекламних агентств, це з однієї сторони, а з другої сторони, ці суперечки мають на меті пропаганду ідей і стандартів політичних сил, релігійних течій, економічних доктрин, провладних структур, бізнесових об'єднань і т.д.

В таких випадках сперечальники не завжди переконані у правоті відстоюваних ними позицій. Їм головне виконати замовлення і отримати гонорар чи грошовий, чи політичний, чи комерційний і т.д.

Тезами в таких суперечках можуть бути: **«Канонізація ПЦУ - ознака незалежності держави»**, **«Вакцина проти корона вірусу - засторога другій хвилі пандемії»**, **«Зелений туризм сприятиме розвитку малого бізнесу в Західній Україні»**, **«Дистанційне навчання - майбутнє вітчизняної освіти»**, **«Приватизація комунальних підприємств нашого міста - запорука місцевого економічного розвитку»** і т.д.

2.1.3.5. СУПЕРЕЧКА ЗАРАДИ ОТРИМАННЯ ПЕРЕМОГИ БУДЬ-ЯКОЮ ЦІНОЮ.

Цей вид суперечки має місце тоді, коли сторони намагаються продемонструвати перевагу над опонентом, а саме інтелектуальну перевагу. Суть такої суперечки полягає в демонстрації непрофесійності, некваліфікованості, розумовій обмеженості, творчій пригніченості і т.д. опонента.

Такі суперечки можуть точитися навколо наукових, політичних, економічних, ідеологічних, культурологічних і т.д. проблем, а також навколо

побутових, особистісних, інтимних, емоційних і т.д. стосунків.

І тут уже демонструється не просто перевага, а зверхність, яка межує з приниженням гідності і честі опонента.

В таких суперечках можна перейти від високої інтелектуальної тематики до зневаги, глузування, потурання у невігластві і т.д. Для цього використовуються здебільшого нераціональні засоби ведення суперечки. І навіть якщо переможець очевидно неправий, то він керується лозунгом **«Переможця не судять»**.

Враховуючи сказане про види суперечки за метою, слід мати на увазі, що в реальному дискурсі у чистому вигляді не існує дискусії і полеміки. А це означає, що високоінтелектуальна дискусія може перетворитися у брутальну сварку, а полеміка, яка ставить за мету досягти перемоги будь-якими засобами піднятися до торжества істини.

IV 2.1.4. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ ЗА ЛОГІЧНОЮ ОЗНАКОЮ.

За логічною ознакою суперечки поділяються на раціональні і нераціональні. В свою чергу нераціональні суперечки діляться на еkleктику і софістику.

2.1.4.1. РАЦІОНАЛЬНА СУПЕРЕЧКА.

Раціональною суперечкою називається суперечка, яка відповідає правилам та законам логіки і, в ході якої застосовуються лояльні прийоми і аргументи.

Зрозуміло, що сперечатися можна не використовуючи правил і законів логіки, а

застосовувати лише здоровий глузд, інтуїцію, психологічні установки і т.д. Але так можна вчиняти до певної межі, а от тоді наші думки, наші дії, наша мова втрачають ознаку переконливості. Вони легко руйнуються, знецінюються нашим опонентом.

Саме логіка допомагає оволодіти навичками критичного мислення і раціональної суперечки.

Саме логіка дозволяє систематизувати засоби ведення дискусії і полеміки, відділити лояльні прийоми і аргументи суперечки від нелояльних.

Саме логіка задає чіткий алгоритм систематизації різних видів аргументації. Наприклад, що проповідь в храмі – це не дискусія пастиря з паствою, а молитва не полеміка прихожанина з Богом. Хоча і в першому і в другому випадку має місце аргументація.

2.1.4.2. НЕРАЦІОНАЛЬНА СУПЕРЕЧКА.

Нераціональною суперечкою називається суперечка, в ході якої не дотримуються правил та законів логіки і залучають нелояльні прийоми та аргументи.

В процесі нераціональної суперечки застосовуються численні нелояльні прийоми та аргументи.

Одним із поширених нелояльних прийомів є «диверсія».

Диверсія - це нелояльний прийом нераціональної суперечки, який спрямований на різку зміну предмету і спрямованості діалогу.

Тут слід зазначити, що предметом діалогу є теза аргументації та аргументи, які з нею пов'язані.

А спрямованість діалогу – це ті політичні, наукові, релігійні, бізнесові, ідеологічні, рекламні і т.д. – чинники, на фоні яких відбувається аргументація.

Наприклад, в дискусії обговорюється тема **«Роль «СС-Галичина» у Другій світовій війні»**. Ця тема набрала особливо актуального характеру у зв'язку із 75-річчям Перемоги у 1945 році.

І от опонент заявляє: **«Все, що Ви тут обґрунтовували дуже добре. До речі, а Ви читали у 7 томі, стор. 139, «Матеріалів Нюрнберзького процесу» про значення дивізії «СС-Галичина» у Другій світовій війні?»**.

Цією заявою опонент відводить супротивну сторону від предмету аргументації, і змінює спрямованість аргументації. Про яке значення йдеться у заяві опонента: чи про позитивне, чи про негативне і т.д.?

Головне – мета досягнута!

Або суперечка ведеться навколо сентенції всесвітньо відомого блогера, телеведучого Пламена Паскова: **«За пандемією коронавірусу стоять інтереси міжнародних фінансово-політичних сил»**.

В розпалі суперечки супротивна сторона заявляє: **«А ви знаєте, що Пламен Пасков був кандидатом на виборах у Президенти Болгарії і набрав досить пристойну кількість голосів?»**.

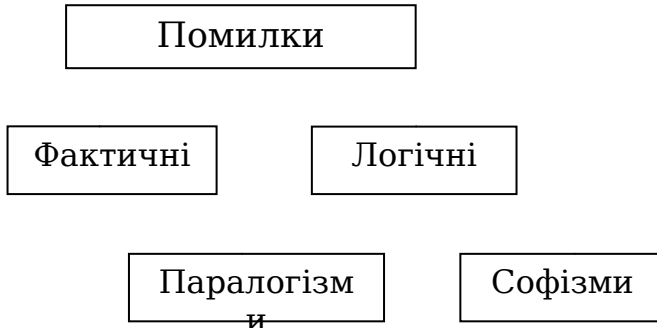
А це вже достатньо, щоб відвести суперечку із магістральної лінії та змінити її спрямованість.

Нарешті візьмемо наступний приклад. Приводом суперечки є тема: **«Дипломатичні шляхи повернення Криму»**. В ході суперечки опонент проголошує: **«Все, що було сказано до цього є слухним, та зверніть увагу, що майже за 30 років Незалежності не був не тільки побудований новий водогінний канал до Криму, але й не був реконструйований старий. Проте можновладці при всіх Президентах потужно будували в Криму маєтки, відкривали фірми, офіси і т.д.»**.

Такий поворот в суперечці, зрозуміло, буде сприяти втраті первісної гостроти даного діалогу.

Причиною нераціональної суперечки можуть бути помилки. Всю множину помилок можна поділити на фактичні та логічні, а логічні помилки поділяються на ненавмисні (паралогізми) і навмисні (софізми).

На схемі це виглядає:

Фактичною помилкою є помилка яка відображає незнання предмету, дійсного стану речей.

Наприклад, « $2 \times 2 = 5$ », «Христофор Колумб ставив за мету відкрити Америку», «Наполеон – король Франції», «Бердичів більший Одеси», «Гетьман Скоропадський – випускник Гарварду» і т.д.

Логічною помилкою називається помилка яка є недотриманням правил та законів логіки (про це детально буде говоритися далі).

V 2.1.5. ВИДИ СУПЕРЕЧКИ ЗА СПОСОБОМ ПРОВЕДЕННЯ.

За способом проведення суперечки поділяються на усні та письмові.

2.1.5.1. УСНІ СУПЕРЕЧКИ.

Усні суперечки обов'язково передбачають: емоційну забарвленість; моментальну реакцію на репліки,

аргументи, популістські заяви; широке використання мовленнєвих засобів, а також мови жестів, міміки; використання та дотримання етичних норм, демонстрацію спокійного, впевненого, виваженого настрою і т.д.

Дотримання цих вимог робить суперечку ефективною в досягненні мети чи у випадку дискусії, чи у випадку полеміки.

2.1.5.2. ПИСЬМОВІ СУПЕРЕЧКИ.

Письмові суперечки характеризуються притишеними емоційними спалахами, виваженою реакцією на безсумнівні аргументи, на застосування нелояльних прийомів, глибоким аналізом позиції супротивної сторони і власної.

Такі суперечки, як правило, виникають у сфері академічної науки, високої державної політики, виточеної дипломатії і т.д.

Завдяки таким суперечкам сторони мають глибоке розуміння суті досліджуваних проблем і цим самим досягають прогресу у їх розв'язанні.

Такі суперечки можуть вестися шляхом листування, шляхом публікацій у високорейтингових журналах і т.д.

Прикладом може бути полеміка князя Андрія Курбського з царем Іваном Грозним. Ця полеміка у вигляді листування велася з 1564 до 1579 років. Об'єм листування склав 100 сторінок.

Предметом суперечки був державний устрій Росії, роль та місце боярської думи і земського собору в умовах самодержавності.

Та не всі письмові суперечки належать до такого високого рангу.

В письмових суперечках з використанням звичайних ЗМІ, Інтернет видань часто мають місце

образливі вирази, крикливі звинувачення, безпідставні приниження.

Справа в тому, що друкований продукт чи на паперовому носії, чи на електронному має незвичайно короткий вік існування. І реакція на сьогоднішній матеріал у завтрашній газеті, а тим більше у післязавтрашній і т.д. забувається, втрачає гостроту та актуальність. Читач, як правило, забуває про, що йшлося в попередній публікації, але негатив росте до небачених розмірів.

Цим користуються недоброчесні журналісти, які працюють на замовлення і переносять критику, яка межує з брудною лайкою на друківані суперечки із усних.

Визначені види суперечки в реальному дискурсі переплітаються і в чистому вигляді їх не існує. Це з методичною метою ми розрізняємо їх і наділяємо окремим статусом.

Наприклад, проста суперечка може здійснюватися в присутності аудиторії, мати мету перемогти будь-якою ціною, бути софістичною і усною.

Це обов'язково слід враховувати здійснюючи різні види промови і суперечки.

2.2. ФОРМАТ АРГУМЕНТАЦІЇ.

Формат аргументації - це припис регламентних вимог, в межах яких здійснюється суперечка і промова.

2.2.1. ПОЛЕ АРГУМЕНТАЦІЇ.

Передумовою будь-якого виду аргументації чи то явно діалогічного, чи неявно діалогічного є наявність поля аргументації.

Під полем аргументації розуміють сукупність основних термінів, понять, категорій, які будуть використовуватися в аргументації, а також дефініції предмету суперечки чи промови.

Слід мати на увазі, що в реальному процесі аргументації не завжди можна досягти спільного поля аргументації.

Наприклад, в полеміці коли прагнуть досягти перемоги будь-якою ціною, здебільшого, спільне поле аргументації відсутнє. Воно може також бути відсутнім в дискусії, коли одна із сторін, знаходиться в омані стосовно істинності своєї тези. Хоча в такій суперечці сперечальника можна переконати в хибності його тези, якщо йому це обґрунтувати.

Формат аргументації завжди пов'язаний з конкретним процесом аргументації, який може бути представлений окремим суб'єктом та аудиторією, і двома сторонами в присутності аудиторії, чи при її відсутності.

2.2.2. НЕЯВНО ДІАЛОГІЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ.

У випадку коли аргументація здійснюється окремим суб'єктом для аудиторії (тобто неявно діалогічна), то ми маємо аргументацію-лекцію, аргументацію-проповідь, аргументацію-доповідь, аргументацію-виступ, аргументацію-звіт.

На схемі це виглядає так:

Якщо це аргументація-лекція, то лектор прагне долучити аудиторію до проблем, які складають зміст лекції, шляхом перетворення аудиторії в активного співучасника розгляду цих проблем.

Для цього потрібно:

а) зацікавити аудиторію, виходячи із кваліфікації лекції: чи це академічна лекція з нормативного курсу (спецкурсу), чи це науково-популярна лекція з відповідної тематики, чи це популярна лекція з конкретної проблематики;

б) врахувати особливості аудиторії: студентська аудиторія, аудиторія фахівців з конкретної галузі, аудиторія, яка цікавиться науково-популярною та просвітницькою тематикою;

в) залучати аудиторію до активної участі у розгляді теми лекції, спираючись на відповідний масив знань конкретної аудиторії.

Враховуючи названі вимоги одна й та ж лекція може бути академічною, науково-популярною, просвітницькою, популярною.

До прикладу візьмемо лекцію на тему **«Створення навчальних закладів України в епоху Петра Могили»**. Вона може бути прочитана для науковців інституту історії НАН України, для студентів історичного факультету, спеціалізації «історія України», для відвідувачів музею «Історія України», для слухачів програми «Джерела освітянської ниви України» радіостанції «Промінь», для телеглядачів програми «Генії українського духу» телеканалу «Київська Русь» і т.д.

Якщо ми маємо **аргументацію-проповідь**, то Пастир розкриває суть Святого Письма шляхом поступового долучення пастви до таїнства

Божественного Одкровення. При цьому образність Святого Письма наприклад, в притчах **«Про пшеницю і плевели»**, **«Про милосердного самарянина»**, **«Про блудного сина»** розкривається Пастирем через непрямий, глибокий утаємничений зміст.

Наприклад, **«Пшениця - це сини Царства Божого»**, **«плевели - це сини диявола»**, **«блудний син - це грішник»**, **«Батько - це Господь»**, **«милосердний самарянин - Ісус Христос»**, **«потерпілий - це наш Праотець Адам»**. Завдяки такій інтерпретації Святого Письма Пастир вводить прихожан в Божественний Світ, який знаходиться за межами раціонального сприйняття. Таким шляхом формується віра, а це є основною метою аргументації-проповіді.

У випадку **аргументації-доповіді**, яку політичний діяч, лідер політичної сили, представник владних структур і т.д. адресує аудиторії, то тут має місце прагнення продемонструвати **правильність** лінії політичної партії, **перевагу** передвиборчої програми над програмами інших політичних сил, **гарантовану стабільність** курсу сьогоденної влади і т.д.

Якщо має місце **аргументація-звіт**, то промовець звертаючись до аудиторії, намагається переконати аудиторію в одностайному прийнятті резолюції, або рішення стосовно проголошеного звіту. Тоді ця резолюція стане конкретною програмою дій для підприємства, установи, бізнесової структури, банку, маркетингового об'єднання і т.д.

Таким чином, для неявно діалогічних аргументацій формат аргументації включає наступні вимоги:

- теза аргументації повинна бути чітко сформульована і, цим самим, виключати логічні суперечності;

- теза повинна спиратися на бездоганні аргументи;

– обґрунтування тези, повинно супроводжуватися критикою конкуруючих концепцій;

Даний формат аргументації зовні здається простим та очевидним, але насправді здійснення його вимагає певних навичок та досвіду. Тим більше, що в ролі аргументатора виступають різні види фахівців. Аргументатором може бути:

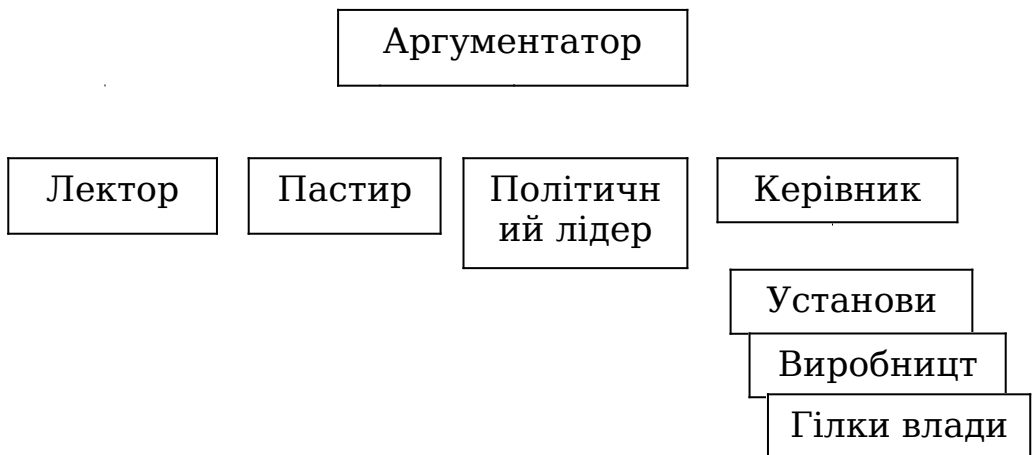
а) лектор будь-якої кваліфікації (викладач ЗВО), науковий співробітник НДІ, пропагандист товариства «Знання» і т.д.);

б) пастир;

в) політичний лідер (голова політичної партії, голова фракції у ВР, голова опозиції);

г) керівник (директор підприємства, директор агрофірми, директор банку, ректор ЗВО, Голова ВР, Прем'єр-міністр, Президент, голова медійної корпорації і т.д.).

На схемі це виглядає наступним чином:

Із наведеного матеріалу випливає, що в неявно діалогічних аргументаціях особливу роль відіграє аудиторія.

Слово «аудиторія» має два основних значення:

1) місце для слухання лекцій, доповідей;

2) зібрання людей (слухачі, глядачі, читачі), які є об'єктом впливу освіти, релігії, мистецтва, пропаганди, реклами, маркетингових акцій, розважальних заходів.

В неявно діалогічних аргументаціях аудиторія є своєрідним відлунням тієї інформації яку несе аргументатор. І якщо аудиторія йде за аргументатором, реагує на адресовану їй інформацію, стає прибічником аргументатора, мета аргументації вважається досягнутою.

Тому при організації неявно діалогічної аргументації слід ретельно продумувати розташування аргументатора і присутніх в аудиторії. Класичним варіантом є наступна схема.

A

(де A – аргументатор, Δ – слухачі).

2.2.3. ЯВНО ДІАЛОГІЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ.

Коли ж аргументація здійснюється між двома сторонами, то ми маємо **аргументацію-дискусію**, **аргументацію-полеміку**.

У випадку явно діалогічної аргументації застосовують інший формат. Класичним виразником явно діалогічної аргументації є суперечка. Тут демонструється зіткнення точок зору, непримиримих позицій, прагнення відстояти своє розуміння проблем, спростувати аргументи іншої сторони.

Природа цього виду аргументації, а саме суперечки, накладає своєрідний відбиток на формат даної аргументації.

Цей формат складається з наступних кроків, або етапів:

I – формування тези кожною стороною;

II – вибір поля аргументації;⁴¹

III – визначення сперечальниками аргументів;

IV – встановлення сторонами самих ефективних аргументів;

V – кожна із сторін послідовно оцінює свою тезу на основі вибраних нею аргументів.

VI – сторони здійснюють критику тези протилежної сторони та її аргументації;

VII – кожна із сторін відповідає на заперечення протилежної сторони;

VIII – критика або підтримка концепції сторін аудиторією;

IX – всебічна оцінка власної і протилежної тези супротивниками;

X – підведення підсумку суперечки модератором.

M

A₁

A₂

Схематично суперечку в такому форматі можна зобразити таким чином:

Буквою M позначають модератора суперечки.

Буквами A₁ та A₂ позначають сторони, які приймають участь в суперечці.

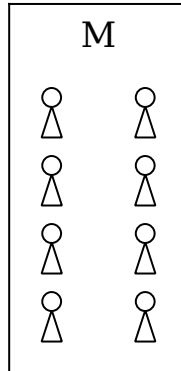

Аудиторія є фоном, на якому відбувається суперечка.

Модератор виконує роль ведучого, вимагає дотримання вимог формату суперечки та регламенту, підводить підсумки і виконує роль арбітра.

⁴¹ вибір «поля аргументації» уточнюється на кожному кроці аргументації.

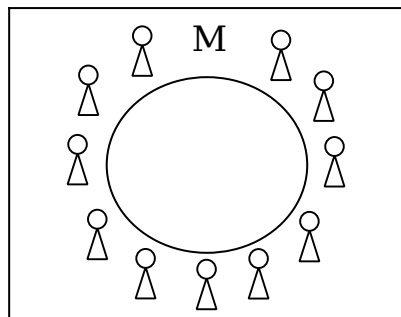
Якщо в суперечці не виділяються спеціальні представники сторін (A_1 та A_2), сперечаються сторони, то формат такої суперечки матиме вигляд:

При такій суперечці сторони висувують свою тезу, яка може уточнюватися, доповнюватися представниками сторін. Тут потрібно, щоб модератор (М) слідкував за тим, щоб з кожної сторони мали можливість виступити рівна кількість учасників.

Коли темою дискусії є проблеми, які вперше, або не так давно попали в поле зору вузького кола фахівців, або які для сьогоденного стану науки є революційними, або які для виробництва, комерційної сфери є незвичними, то тоді доцільно проводити дискусію у форматі круглого столу.

Схематично це виглядає так:

Для успішного проведення круглого столу модератор повинен підготувати виступаючого, який зможе актуалізувати, загострити, зацікавити,

сколихнути, спровокувати аудиторію до жвавого, енергійного обговорення визначеної проблеми.

Іншими словами, щоб жодного учасника круглого столу не було байдужого до поставленої проблеми.

Наприклад, «Що сьогодні, в умовах пандемії, є найбільш потрібним соціально спрямована медицина Семашка, чи медицина, за якою йдуть гроші?».

«Яку мету переслідують автори тотального заочного (дистанційного) навчання?».

«Майбутнє стабільного бюджету України в тотальному заробітчанстві громадян за кордоном».

2.3. ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ СУПЕРЕЧКИ.

Всю множину прийомів та засобів ведення суперечки розділимо на лояльні прийоми та аргументи і на нелояльні.

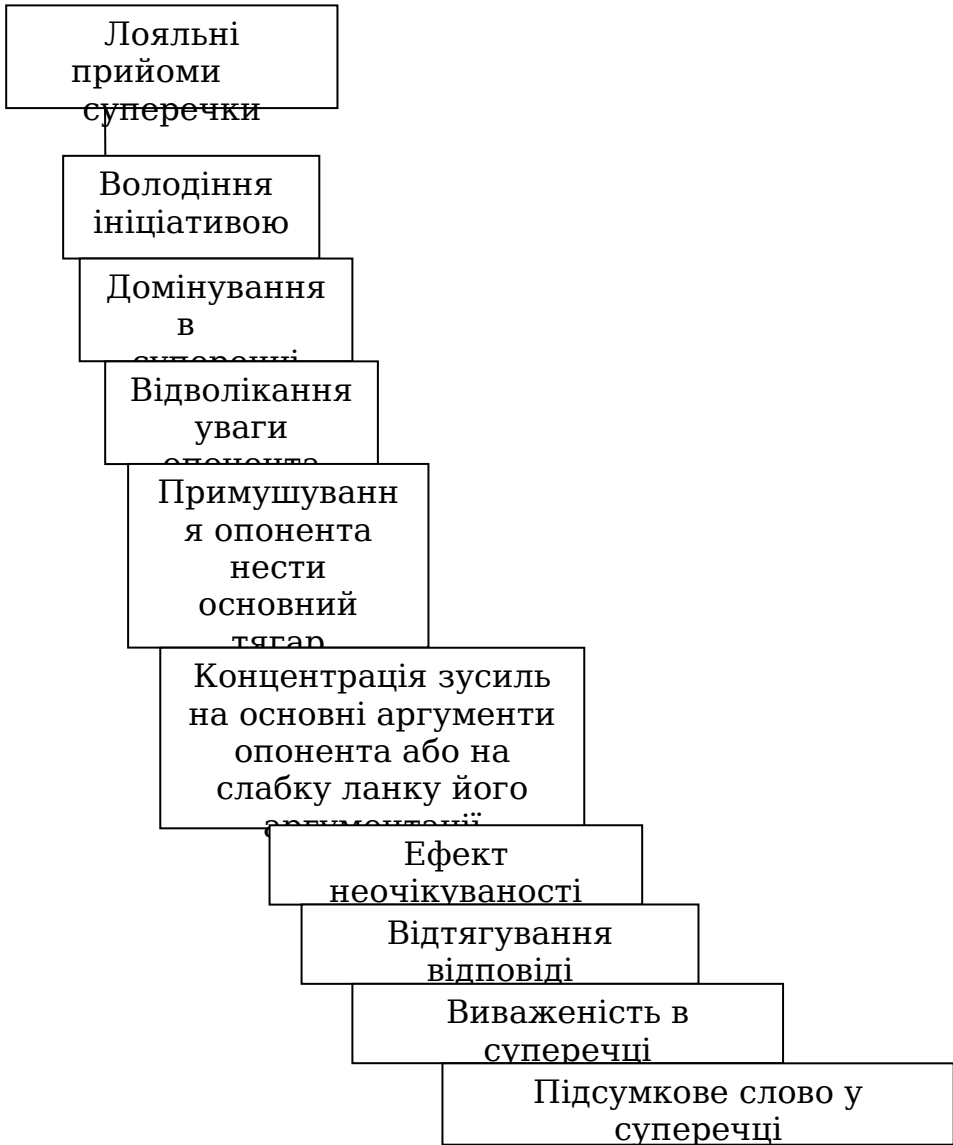
2.3.1. ЛОЯЛЬНІ ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ СУПЕРЕЧКИ.

Лояльними прийомами та аргументами є такі які ставлять за мету сформуванню глибоке переконання в обґрунтованості та істинності тези за допомогою прозорих та загальноновизнаних процедур на основі безумовно істинних аргументів.

Слід зазначити, що застосування лояльних прийомів не виключає елементів хитрощів, відволікання уваги опонента, створення труднощів в діях опонента. Але саме головне, що названі заходи не мають нічого спільного з хижим обманом, безпідставним приниженням, знущанням над сперечальником.

До лояльних прийомів суперечки віднесемо: **володіння ініціативою, домінування в суперечці, відволікання уваги опонента, примушування опонента нести основний тягар доведення, концентрація зусиль на основі аргумента опонента, або на слабку його аргументації, критика опонента його власними засобами, неочікуваність, відтягування заперечення, виваженість в суперечці, підсумкове слово.**

Схематично лояльні прийоми суперечки можна зобразити так:

Розглянемо ці прийоми по черзі.

2.3.1.1. ВОЛОДІННЯ ІНІЦІАТИВОЮ.

Володіння ініціативою - це такий прийом ведення суперечки коли кожна із сторін намагається нав'язати власний сценарій суперечки.

Цей прийом, як правило, доцільно застосовувати в політичних, дипломатичних, передвиборчих, бізнесових, маркетингових і т.д. дискурсах. Наприклад, ***під час Генуезької конференції 1922 р. (де йшлося про борги царської Росії), чи під час укладання Версальського мирного договору 1919 р. (про переділ післявоєнної Європи), або візьмімо переговори в ОПЕК 2020 р., коли ціна на нафту впала до мінімуму і Росія змушена була піти на поступки Заходу, щоб вижити в післякоронавірусному світі і т.д.***

Ось тут сторони повинні змагатися за ініціативу. Хто нав'яже свій сценарій той і буде у виграші.

А про яку нав'язану ініціативу може йти мова в знаменитій суперечці Ньютона і Лейбніца про пріоритет у створенні диференціального та інтегрального числення, чи в дискусії Н. Бора і А. Ейнштейна стосовно проблем квантової механіки і т.д.

2.3.1.2. ДОМІНУВАННЯ В СУПЕРЕЧЦІ.

Наступний прийом - це ***домінування в суперечці***. В ході суперечки потрібно заставити опонента захищатися. Прагніть передбачити аргументи опонента і тут же їх спростувати.

2.3.1.3. ВІДВОЛІКАННЯ УВАГИ ОПОНЕНТА.

Відволікання уваги опонента - це прийом коли ставлять за мету провести тезу без критики. З цією метою висувають для обговорення другорядне положення.

Наприклад, потрібно провести на комітеті ВР законопроект ***«Про боротьбу із сучасною***

пандемією». При цьому стало відомо, що позиція прихильників законопроекту слабка.

Тоді пропонують обговорити тезу про благодійну діяльність автора законопроекту, спрямовану на боротьбу із сучасною пандемією.

2.3.1.4. ПРИМУШУВАННЯ ОПОНЕНТА НЕСТИ ОСНОВНИЙ ТЯГАР ДОВЕДЕННЯ.

Примушування опонента нести основний тягар доведення - це прийом суперечки, який полягає в тому щоб заставити опонента обґрунтувати власну тезу, як виключення із загальновизнаного положення.

Наприклад, маємо загальне положення: **«Всі державні службовці є компетентними фахівцями».**

Із цього похідною є наша теза: **«Всі державні службовці в галузі гуманітарної сфери є компетентними фахівцями».**

Оскільки наша теза впливає із загальновизнаного положення, то опоненту слід запропонувати тезу яка є виключенням із цього положення: **«Всі державні службовці із освітянської сфери є компетентними фахівцями».**

2.3.1.5. КОНЦЕНТРАЦІЯ ЗУСИЛЬ НА ОСНОВНІ АРГУМЕНТИ ОПОНЕНТА АБО НА СЛАБКУ ЛАНКУ ЙОГО АРГУМЕНТАЦІЇ.

Концентрація зусиль на основні аргументи опонента або на слабку ланку його аргументації - це прийом суперечки, який полягає в тому щоб знайти слабке місце в захисті опонента і саме на нього спрямувати самі ефективні засоби критики.

Такою слабкою ланкою у захисті опонента може бути, конкретний аргумент, або група аргументів, помилка в демонстрації, помилка у визначенні тези і т.д.

До прикладу в судових засіданнях зустрічаються суперечливі аргументи у вигляді свідчень свідків, або коли в ролі аргументів використовуються непрямі докази («у підозрюваного знайшли знаряддя, яким було вчинено злочин» чи «свідок бачив як підозрюваний посварився з потерпілим напередодні вчинення злочину»), або в ролі аргументів використовуються речові докази які процесуально неоформлені (**«плівки Мельниченка», «запис телефонних розмов Байдена»** і т.д.).

Саме на цих слабких місцях позиції опонента слід сконцентрувати весь запал критики.

2.3.1.6. ЕФЕКТ НЕОЧІКУВАННОСТІ.

Ефект неочікуванності - це такий прийом, який полягає в застосуванні прихованого аргументу, що здатний змінити хід і результат суперечки.

При цьому цей аргумент має за мету продемонструвати торжество істини яка межує, перш за все, з почуттям справедливості.

Як правило цей прийом використовують в судових засіданнях (хоча не виключні і інша дискурси). Але в царині Феміди таке дійство є найбільш вражаючим.

Згадаймо для прикладу епізод із роману О. Дюма «Граф Монте-Крісто», коли в судовому засіданні Палати перів, що розглядала справу Фернана (він же граф де Морсер) неочікувано з'являється свідок Гайде - донька паші Алі-Тебейліна.

2.3.1.7. ВІДТЯГУВАННЯ ВІДПОВІДІ.

Відтягування відповіді - це прийом суперечки, який передбачає паузу для підготовки влучного, адекватного супротиву потужному аргументу опонента.

В ході суперечки супротивник може навести доказ, який по своїй ефектності, дієвості, влучності може застати зненацька.

В цьому випадку потрібно не розгубитися. І тут же поставити один, а то й два уточнюючі питання.

Наприклад, опонент приводить факт, про вашу активну участь в переговорах з керівництвом опозиції на минулих виборах.

Цей факт не на вашу користь. Ваше сьогоднішнє ставлення до опозиції корінним чином змінилося.

Тоді ви використовуєте паузу і ставите уточнююче питання: ***«Ви маєте на увазі мою участь у переговорах як представника нашої політичної сили, чи як майбутнього кандидата в депутати?»***.

Подібні запитання можна продовжувати до тих пір поки у вас не буде безапеляційної відповіді.

2.3.1.8. ВИВАЖЕНІСТЬ В СУПЕРЕЧЦІ.

Виваженість в суперечці - це такий прийом суперечки, який вимагає стриманості, холоднокривності, зовнішньої впевненості.

Цей прийом більш всього відображає психологічний настрій, вміння втамувати хвилювання, не виходити за рамки пристойності і не залежати від емоцій.

Коли опонент виваженість розмови міняє на підвищений тон, стає вкрай категоричним, зухвалим, то це свідчить про його слабкість. Колись Дені Дідро зауважив: ***«Крик - це не аргумент»***.

2.3.1.9. ПІДСУМКОВЕ СЛОВО В СУПЕРЕЧЦІ.

Підсумкове слово в суперечці - це прийом який демонструє толерантність учасників суперечки.

Потрібно вміти програвати. Сьогоднішню поразку слід розглядати як досвід, який обов'язково буде підвалиною завтрашньої перемоги. Необхідно лише детально, предметно проаналізувати причини поразки.

А переможець не повинен бути пихатим. Повага до опонента - це кредо переможця. Саме повага до опонента повинна бути серцевиною підсумкового слова.

Переможець такого ґатунку ніколи не скаже: **«Ми перемогли!»**. А скаже: **«Ми не програли»**.

Отже, ще раз потрібно наголосити, що розглянуті лояльні прийоми суперечки мають на меті зробити суперечку зацікавленою, щоб досягти істини, згоди чи відстояти свою точку зору на основі глибокого переконання.

2.3.2. НЕЛОЯЛЬНІ ПРИЙОМИ СУПЕРЕЧКИ.

Практика суперечки містить множину нелояльних прийомів. Вони є численними і надзвичайно вишуканими.

Тому кожен, хто є учасником суперечки повинен знати природу нелояльних прийомів суперечки, їх види, їх вразливі місця і способи їх спростування. Тоді добродішній сперечальник не стане жертвою нелояльного прийому і зможе передбачити, що можна очікувати від безпардонного опонента і як його можна буде **«вивести на чисту воду»**.

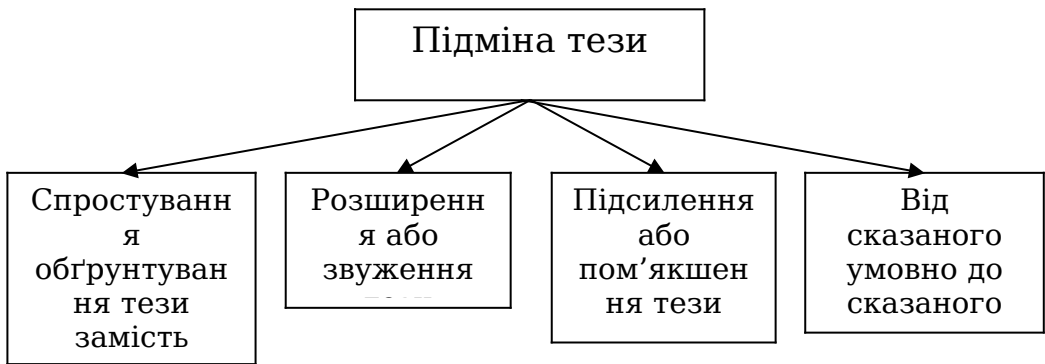
2.3.2.1. ПІДМІНА ТЕЗИ.

Самим поширеним нелояльним прийомом є **підміна тези**.

Підміна тези має такі види: спростування обґрунтування тези замість спростування тези, розширення або звуження тези, підсилення або пом'якшення тези, «від сказаного умовно до сказаного безумовно».

Схематично це можна зобразити так:

Розглянемо послідовно.

Суть прийому **«спростування обґрунтування тези замість спростування тези»** полягає в тому **щоб нападати не на тезу, а на аргументи, які долучаються для її обґрунтування, або вказати на помилки в її обґрунтуванні**.

А це означає, що теза може бути істинною, але не обґрунтованою.

Наприклад, опонент стверджує: «Депутат – мажоритарник – виразник безпосередніх інтересів виборців».

В якості аргументу приводиться твердження: «Депутати-мажоритарники ревно виконують накази своїх виборців».

Ви ж посилаєтесь на численні приклади коли передвиборні обіцянки депутати не виконують, не

звітуються перед виборцями, не ведуть регулярний прийом виборців і т.д.

Але це не підстава визнавати тезу хибною. Вразливим у цьому випадку є аргумент.

Наступний прийом – це **«розширення або звуження тези»**.

Суть цього прийому полягає в тому, щоб непомітно тезу опонента розширити або звузити.

Наприклад, опонент заявляє **«Після появи «безвізу» багато молоді шукає свою долю у закордонному заробітчанстві»**.

Ви підхоплюєте цю тезу і заявляєте: **«Так ви вважаєте, що після появи «безвізу» вся сучасна молодь прагне до заробітчанства за кордоном?»**

І тут же наводите приклади де демонструється патріотизм сучасної молоді. Цим самим намагаєтеся створити враження, що спростована теза опонента.

Або візьмемо наступну ситуацію Ви автор тези: **«Народні депутати VIII скликання нічого суттєвого не зробили для формування національної ідеї»**.

В процесі обґрунтування ви непомітно звужуєте вихідну тезу: **«Народні депутати VIII скликання, які патріотично налаштовані, нічого не зробили для формування національної ідеї»**.

І от опонент, спростовуючи вашу тезу, посилається на діяльність у складі ВР VIII скликання таких політичних сил як «Самопоміч» і «Народний фронт».

Тоді ви звужуєте свою тезу: **«Я не вважаю «Самопоміч» і «НФ» справжніми патріотами»**.

І цим самим відбувається обмеження поняття «патріотично налаштовані депутати», що веде до звуження вашої тези.

Наступний прийом це **«підсилення або пом'якшення тези»**.

Цей прийом фактично впливає із попереднього.

Суть цього прийому полягає в тому, щоб заставити опонента проти його волі виділяти ті аспекти тези, які є виграшними для вас.

Наприклад, опонент стверджує: **«Автори медичної реформи в Україні фахово не підготовлені люди».** З метою підсилення цієї тези ви заявляєте: **«Отже, ви вважаєте, що автори медичної реформи в Україні є розумово обмежені люди».** Або інша теза: **«Будівельна фірма шляхопроводу «Шулявський» має завищені відсотки доходів».** Ви нападаєте на цю тезу шляхом підсилення: **«Ви хочете сказати, що будівельна фірма шляхопроводу «Шулявський» незаконно присвоїла бюджетні кошти міста?».**

В цій ситуації автор тези пом'якшує його: **«Ні, я маю на увазі, що будівельної компанії шляхопроводу «Шулявський» необґрунтовано має завищені відсотки прибутків».**

Черговим прийомом цього виду є **«від сказаного з умовою до сказаного безумовно».**

Мета цього прийому підміни тези полягає в тому, щоб думку, яка взята за тезу і, яка вірна лише за певних умов, замінити цією ж думкою, але без всяких уточнень і умов.

Наприклад, опонент заявляє **«При сучасному рівні дослідження коронавірусу вакцинація може принести більше шкоди ніж користі».** Софіст же, нехтуючи обмовками, уточненнями, умовностями, громить цю тезу, враховуючи, що публіці властиво не звертати увагу на деталі, конкретизації, сприймати їх як виверти і маніпуляції. І цим добивається свого.

Тому напад софіста звучить як вирок тези: **«Значить ви вважаєте що вакцинація шкідлива?».**

2.3.2.2. ПОСПІШНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ.

Наступним нелояльним прийомом суперечки є **«поспішне узагальнення»**.

Поспішне узагальнення - це такий прийом ведення суперечки, коли на підставі декількох фактів - стверджують - істинність загального положення. Наприклад, опонент заявляє: «Ваша фракція голосувала за медичинську реформу, за реформу нацполіції, за пенсійну реформу. Але це всі реформи як підготовлені пропрезидентською політичною силою. Отже, ваша фракція ніяка не опозиція, а вона плентається у фарватері політики нинішнього Президента».

2.3.2.3. ЗРИВ СУПЕРЕЧКИ.

Зрив суперечки - це прийом, який повинен заставити опонента мовчки вийти із суперечки.

Це можна здійснити по-різному: перебивати опонента, не давати йому вставити хоча б одне слово, вигуками ігнорувати його позицію і т.д.

Відомий тренер комунікативної техніки Карстен Бредмайєр наводить приклад поведінки одного коуч-консультанта, який для того, щоб повернути переговори в свою сторону доводить їх до зриву.

Коли він бачив, що переговори відбуваються не на його користь він зривався із-за столу підбігав до вікна і мовчав до тих пір, поки його не починали вмовляти повернутися до столу переговорів і погоджувалися на його умови оплати.

Цей прийом є стандартним для Вільного Світу: «В автомобільній промисловості і в області мобільної телефонії, в сфері фінансових послуг або бізнес-тренінгів американські, японські і європейські менеджери застосовують все, аби забезпечити успіх на переговорах або перекрити його досягнення. Вони порушують правила ведення розмови і використовують

всі підступні хитрощі чорної риторики, для того щоб досягти бажаного результату – навіть якщо це на шкоду партнерові з переговорів»⁴².

2.3.2.4. ЗАТЯГУВАННЯ СУПЕРЕЧКИ.

Серед нелояльних прийомів суперечки виділяють **«затягування суперечки»**.

Затягування суперечки - це прийом який передбачає використання часу суперечки на повтори, відступи, використання своїх невдалих реплік, приведення недоречних уточнень, перепитування і т.д.

Наприклад, «А ваша характеристика провладної партії – це загальноприйнята оцінка опозиції? А повторіть, її будь-ласка» і т.д.

Наведені нелояльні прийоми є загальноприйнятими.

Це своєрідні маркери в межах яких відбувається суперечка. В реальному контексті суперечки їх буває значно більше. Все залежить від предмету суперечки, від мети суперечки, від сторін які приймають участь в суперечці.

2.3.3. НЕЛОЯЛЬНІ АРГУМЕНТИ.

Всю множину нелояльних аргументів можна поділити на: аргументи по суті (argumentum ad rem) та аргументи до людини (argumentum ad hominem).

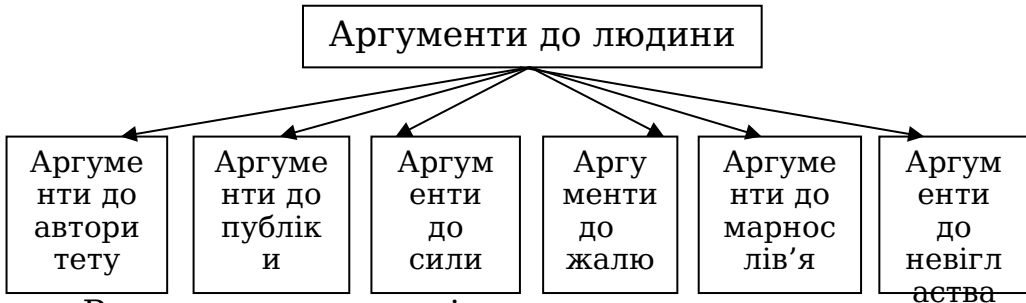
Перший вид аргументів спрямований на коректний хід та результат суперечки.

Другий вид аргументів використовується для того, щоб одержати перемогу будь-якою ціною у відповідності до гасла: **«Мета виправдовує засоби!»**.

Аргументи до людини (argumentum ad hominem) мають наступні основні різновиди: аргумент до авторитету, аргументи до публіки, аргумент до сиди, аргумент до жалісливості, аргумент до марнослів'я, аргумент до невігластва.

⁴² Карстен Бредмайер. Чорна риторика, Москва, 2017 р., стор. 14.

На схемі це можна відобразити так:

Розглянемо по черзі.

Аргумент до авторитету.

Аргумент до авторитету - це прагнення долучити до доведення тези чи її спростування думки видатних вчених, політиків, отців церкви які не завжди стосуються теми яка обговорюється.

Наприклад, Норберт Вінер стояв біля витоків кібернетики, але навряд його слід долучати до дискусії стосовно маркетингу останніх зразків персональної комп'ютерної техніки.

Аргумент до публіки.

Суть аргументу до публіки полягає в тому щоб залучити аудиторію на свою сторону.

Цей аргумент використовують для того щоб вплинути на побутові, матеріальні, розважальні, психологічні і т.д. інтереси людей.

Наприклад, **обґрунтовуючи тезу про принади «безвізу» пообіцяйте майдану, що після прийняття «безвізу» митний збір для придбання автомобілів із номерними знаками ЄС буде становити 5% від сьогоднішнього.**

Аргумент до сили.

Аргумент до сили - це некоректний прийом, коли опонент замість інтелектуальних засобів ведення суперечки посилається на силу

адміністративного, політичного, економічного аж до фізичного впливу.

Наприклад, при громадському слуханні про будівництво багатопверхового паркінгу в парковій зоні, представник районної адміністрації обіцяє всіх хто не проголосує позитивно звільнити з посади.

Аргумент до жалю.

Аргумент до жалю - це прийом, який ставить за мету викликати у опонента природне почуття жалю, щоб не доводити суперечку до переможного кінця.

Наприклад, в суперечці йдеться про продовження каденції керівника департаменту. І тут в ролі аргументів виводяться факти його важкого, сирітського дитинства, що займаючи посаду керівника департаменту він до всіх ставиться гуманно, а зараз його близькі хворіють на коронавірус і т.д.

Аргумент до марнослів'я.

Аргумент до марнослів'я - це залучення незаслужених похвал, перебільшених оцінок опоненту щоб пом'якшити, приборкати його полемічний запал.

Наприклад, звертаючись до опонента зазначають: «Ви ж видатний, досвідчений знавець своєї справи», «Тільки так фахово підійти до даної тези можете лише Ви...», «Ви є авторитет з даної проблеми далеко за межами нашої держави...» і т.д. і т.п.

Аргумент до невігластва.

Аргумент до невігластва - це прийом, який передбачає застосування в суперечці положень, фактів, які опоненту завідомо невідомі або джерел, які є за межею його знань.

Наприклад, ви звертаєтеся до опонента наперед знаючи, що він не може бути знайомим з даним матеріалом, не читав цих джерел. Чисто психологічно опонент не хоче здаватися, виявляє впертість, але цим

самим він хвилюється, припускається помилок і демонструє свою слабкість.

До прикладу, **«А от про це говорив ще Томас Гоббс у своєму «Левіафані»...»**

«Ви мабуть пам'ятаєте це місце в роботі Гегеля «Життя Ісуса»...» і т.д. і т.п.

Розглянуті аргументи є найбільш типовими. Хоча в практиці аргументації ми можемо зустрітися з їх численними модифікаціями.

Ще раз наголосимо, що знання нелояльних прийомів та аргументів для добродісного сперечальника є засіб боротьби з софістикою, рабулістикою¹, чорною риторикою (або чорним PR)⁴³.

---

⁴³ 1) Рабулістика - це «мистецтво» лже аргументації, що дозволяє зобразити тезу або послідовність думок опонента у спотвореному світлі.

2) Чорна риторика - це шахраювання всіма відомими прийомами еристики і риторики, з метою нав'язування своєї позиції всупереч гуманістичним цінностям.

I

1. Раціональна суперечка.
2. Нераціональна суперечка.
3. Неявно діалогічні види суперечки.
4. Явно діалогічна суперечка.
5. Формат суперечки.
6. Лояльні прийоми та засоби суперечки.
7. Нелояльні прийоми суперечки.
8. Нелояльні аргументи.

II

1. Наведіть приклад одного із лояльних прийомів ведення суперечки.
2. Наведіть приклад одного із нелояльних прийомів ведення суперечки.
3. Наведіть приклад одного із нелояльних аргументів.

Розділ 3

РИТОРИКА

3.1. ВИЗНАЧЕННЯ РИТОРИКИ. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРАТОРА.

Особливим витвором людського духу є «риторика». Риторика можна розглядати як вид аргументації, як одну із практик «критичного мислення», нарешті, як «мистецтво красномовства».

За словом «риторика» протягом віків закріплено декілька значень. Колискою риторики була рабовласницька демократія.

Хронологічними межами античної риторики є період від VII ст. до н.е. до II ст. до н.е. В лекціях з історії філософії Г.В.Гегель зазначає, що виникнення риторики пов'язане з крахом міфологічного світогляду і появою перших спроб раціонального пояснення світу. Це був час коли формується самостійна наука про форми і закони мислення, коли вільного громадянина античного полісу не задовольняє пояснення світу і місця людини в цьому світі засобами міфології.

Виникає реальна проблема: «а чи можна пояснити світ засобами розуму?».

Теоретичним ґрунтом такої проблеми було усвідомлення різниці між природнім і людським способом існування.

Виявляється, що людина і оточуючий її світ існують і діють за різними законами.

Усвідомлення цієї різниці привело до філософії.

Соціальною основою цієї проблеми була потреба у формуванні переконання не засобами насильства, погроз, обіцянок, лестощів, а засобами мовленнєвого впливу.

А це привело до риторики, яка у первісному значенні зводилася до засобів, способів, видів, технології переконання мовними чинниками.

В античному полісі риторика досягає найвищого розвитку. Інтенсивно розробляються прийоми риторики, з допомогою яких можна було викликати різні емоції у співрозмовника чи аудиторії: від захоплення до смутку; перемагати опонента в ході будь-якого виду суперечки, створювати довіру у слухачів, зачаровувати аудиторію красномовством.

В цей час відкриваються спеціальні школи, де навчали перерахованим прийомам.

Але, як це завжди буває, досягнення людського генію в суспільстві можуть бути використані як на благо, так і на шкоду. Так сталося і з риторикою.

В Стародавній Греції з'явилися вчителі риторики, які навчали прийомам хиби, обману, аби нечесним шляхом досягти мети, заставити іншу сторону в комунікативному процесі діяти не на користь собі, а на шкоду, бути слухняним до волі інших і т.д.

За словом «риторика» стало закріплюватися зневажливе значення, що це діяльність, яка є фактично словесною еквілібристикою, хизуванням красномовством, яке не має змісту і т.д.

Сьогодні часто з екранів телевізорів, зі шпальт газет лунають принизливі оцінки виступів, закликів, доповідей лідерів політичних партій, народних депутатів, маститих суддів, прокурорів, представників владних структур і т.д. в наступному форматі: **«це вже риторика»**, **«він підміняє суть справи риторикою»**, **«він прикриває свою позицію риторикою»** і т.п.

В Стародавньому Римі риторика в її первісному

значенні приходить до занепаду і, фактично, перетворюється у красномовство.

В Середні віки, у зв'язку із потребою обґрунтування релігійних догматів, має місце прагнення до риторики у її первісному значенні.

Переважаюча доля в Середньовічній риториці належала логічним засобам, які перепліталися з елементами красномовства.

В другій половині ХХ ст. знову заговорили про «риторику». Тепер це «нова риторика». Але як було сказано вище – це не одна із дисциплін логічного циклу, яка досліджує теорію і практику промови, а одна із назв прикладної логіки поряд з такими назвами, як «неформальна логіка», «критичне мислення», «теорія аргументації».

Слід наголосити, що у слова «риторика» є і інше значення, яке не пов'язане безпосередньо з «переконанням». **В цьому розумінні «риторика» - це розділ лінгвістики, який вивчає вплив на співрозмовника чи аудиторію засобами направленою, інтенсіонольного мовлення.** Така риторика досліджує емоціонально насичене мовлення, яке викликає радість, смуток, жаль, схвалення, захоплення і т.д.

Її ще називають «лінгвістична риторика». Лінгвістична риторика досліджує літературні тексти, прийоми впливу, які викликають бажані реакції у читача, співрозмовника чи аудиторії.

Враховуючи наведений матеріал дамо визначення «риторики», яким будемо користуватися надалі.

«Риторика - це вид аргументації, який формує переконання засобами мовленнєвого впливу із доречним застосуванням прийомів та процедур логіки».

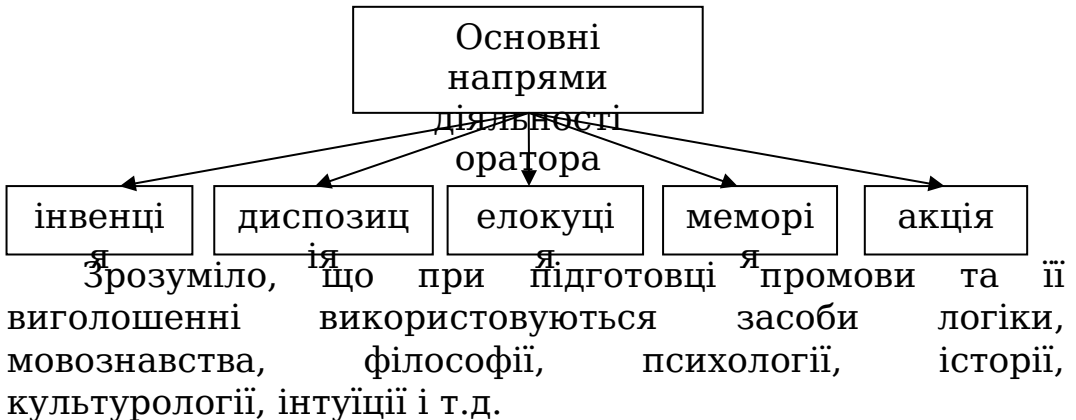
Риторика як дисципліна логічного циклу має свій власний предмет, яким є такий витвір

інтелектуальної діяльності людини як «промова» і властиві лише їй засоби дослідження цього предмету.

Виходячи із свого предмету дослідження, риторика визначає наступні напрями в підготовці та реалізації промови:

- 1. визначення масиву матеріалу майбутньої промови;**
- 2. визначення структури майбутньої промови;**
- 3. відбір та систематизація мовленнєвих засобів майбутньої промови;**
- 4. підбір методів ефективного запам'ятовування;**
- 5. безпосередня реалізація промови.**

На схемі названі напрями виглядають наступним чином:

3.1.1. ІНВЕНЦІЯ.

Першим напрямом в діяльності оратора є «інвенція». Слово *inventio* латинського походження і перекладається як «винахід».

Тобто на цій стадії оратор зайнятий пошуком та систематизацією матеріалу для майбутньої промови.

Це означає, що на цьому етапі оратор здійснює наступні дії або кроки.

1) вибір теми;

2) моніторинг аудиторії;

3) підбір засобів формування переконання;

4) визначення варіантів підготовки промови.

Кроки «**Вибір теми**» і «**моніторинг аудиторії**» можуть мінятися місцями в залежності від того чи має оратор наперед задану, визначену тему, чи він сам вибирає тему.

Якщо тема є заданою, то оратор пристосовує основний задум виступу до аудиторії. А якщо тема виступу визначається оратором, то аудиторію слід адаптувати до теми.

Про моніторинг аудиторії йшлося вище в матеріалі про формат неявно діалогічних аргументацій. Загалом аудиторію можуть визначити наступні ознаки:

- мотиваційна однорідність;

- соціально-демографічна компонента;

- інтелектуальний рівень підготовки;

- кількісна характеристика;

- соціально-культурний рівень.

Наступним кроком інвенції є підбір засобів формування переконання. Тут доречно використати матеріал розділу «**Критичне мислення та основні формально-логічні закони**» де йдеться про дотримання вимог законів тотожності протиріччя виключеного третього та достатньої підстави.

Особливо слід звернути увагу на помилки, як виникають при порушенні законів логіки: «амфіболію», «еквівокацію», «логомахію» і т.д.

Нарешті, інвенція передбачає вибір варіантів підготовки (виготовлення) промови.

Промова може бути:

- у вигляді повністю написаного тексту;

- у вигляді тез

3.1.2. ДИСПОЗИЦІЯ.

Другим напрямом діяльності оратора є **«диспозиція»**. Метою диспозиції є:

- 1) структурування промови на складові частини;**
- 2) дозування матеріалу промови, щоб можна було більш влучно донести смисловий аспект змісту промови до аудиторії;**
- 3) чітко дотримання засобів логіки для активізації аудиторії в ході сприйняття матеріалу промови слухачами.**

Тут доречно буде звернутися до розділу **«Критичне мислення та логічні операції над поняттями»**, а саме до параграфу **«Правила ділення поняття»** де йдеться про дотримання співмірності ділення, про заборону підміни основи ділення, про неприпустимість «стрибка» в діленні і т.д.

3.1.3. ЕЛОКУЦІЯ.

Наступним напрямом діяльності оратора є **«елокуція»**. Слово «елокуція» з давньогрецької перекладається як «слово». В нашому випадку **«елокуція» - це розділ риторики, який відповідає за словесне оформлення промови.**

Умовно елокуцію можна поділити на дві частини:

- 1) обов'язкові вимоги до мовної реалізації промови;**
- 2) засоби оздоблення промови.**

До обов'язкових вимог мовної реалізації промови відносяться:

- зрозумілість та чіткість термінів, понять, мовних виразів, які задіяні у виголошенні промови;

- мовні засоби, які використовуються оратором повинні бути етично витриманими, загальноприйнятними в соціумі, доречними в спілкуванні;

- мовні засоби, які використовує оратор, повинні бути сумісними з нормами літературної мови.

Дотримання цих вимог робить мовлення оратора ефективним, спонукає аудиторію активно реагувати на основні сентенції мовця.

В той час залучення до процесу мовлення невизначених, неясних термінів, понять, а також використання слів різних діалектів, іншомовних слів, виразів іноземної мови моментально вибудовує мур між оратором і аудиторією.

До засобів оздоблення промови відносять: **риторичні фігури і тропи.**

Розглянемо послідовно.

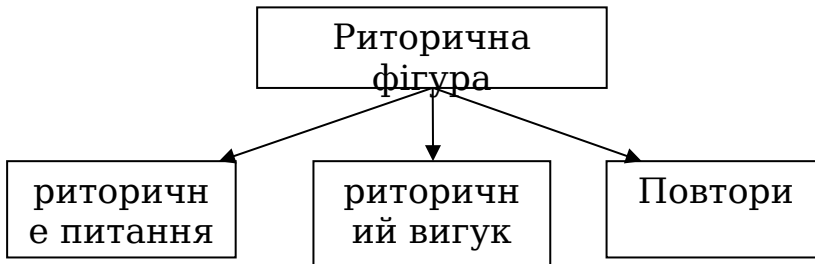
Риторичною фігурою називається засіб прикрашання мови шляхом зміни структури мовного відрізка.

Одиницею мовного відрізка може бути або речення, або відрізок більший за речення.

До найбільш вживаних риторицих фігур відносять: риторицих питання, риторицих вигук, повтори.

На схемі це виглядає так:

Опишемо кожну із фігур.

Риторичним питанням є художній засіб, втілюється умовний вираз, що лише зовні нагадує запитання, а фактично він є ствердженням.

Виділяють два види риторичних запитань.

Перше запитання не має відповіді. Постановка такого питання має на меті зацентувати увагу слухачів на важливості певного аспекту промови. Формою такого питання є вираз **«бути чи не бути»**.

До таких питань відносять наступні: **«Що краще для Франції король чи імператор?»**, **«Чи потрібен чи не потрібен двохкамерний парламент Україні?»**, **«Бути чи не бути продажу землі в Україні?»**, **«Може чи не може лідер нашої фракції очолити опозицію?»** і т.д.

Дійсно, ставлячи такі питання, автор фактично не стільки очікує відповіді на поставлене питання, скільки звертає увагу слухачів на певному зрізі змісту проблеми.

До другого виду риторичного питання належить питання, яке передбачає відповідь. Цей прийом дає змогу долучити аудиторію до пошуку шляхів розв'язання проблеми, заявленої у промові. Прикладом таких питань є наступні: **«Хто ж із нас не шанує Тараса Шевченка?»**, **«Кому ж не хочеться бути успішним на торгах у зерновій біржі?»**, **«Хто ж не бажає бути володарем гранту в програмі «Еразмус»?»** і т.д.

Наступною риторичною фігурою є **риторичний вигук**.

Риторичний вигук - це прийом-провокація, який має на меті долучити слухачів до емоційних переживань викликаних промовою.

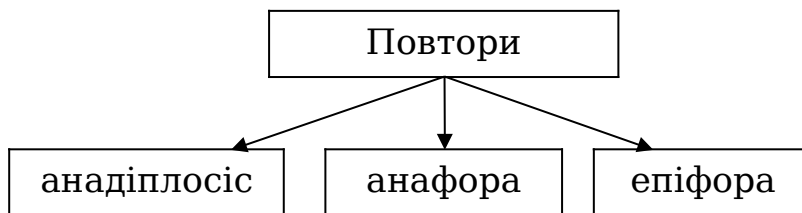
Недобропорядний оратор використовує цей прийом, щоб емоційно заповнити аудиторію. Наприклад, «**Нам потрібно ще ці потрясіння!**», «**Це справжнісінький абсурд!**», «**І це пропонують нам в умовах руйнації фірми?**», «**А хто відповідь за попередні безглузді рішення?!**» і т.д.

Серед риторичних фігур особливе місце займає **повтор**.

Повтор - це риторична фігура, яка спрямована на підсилення думки засобами художнього зображення. Всю множину повторів можна поділити на наступні види:

- **анадіплосіс;**
- **анафора;**
- **епіфора;**
- **алітерація;**
- **асонанс.**

Із названих видів повторів у риторичі, як правило, використовуються анадіплосіс, анафора та епіфора.

Послідовно розглянемо кожен із повторів.

Слово «анадіплосіс» з грецької перекладається як «подвоєння» («зіткнення»). У нашому випадку: **«анадіплосіс - це стилістичний прийом**

зіставлення слів, або групи слів наприкінці одного речення і на початку наступного речення».

Звернемось до прикладу:

1. «Досягти перемоги на виборах можна **тільки цим шляхом**». «**Тільки цим шляхом** можна втілити прагнення виборців».

2. «Головним завданням нашої політичної платформи є **сприяння розвитку малого бізнесу**». «**Сприяння розвитку малого бізнесу** дасть потужний поштовх економічного розвитку нашого району».

3. «Запорукою виведення із занепаду вітчизняної освіти є **модернізація та всебічне матеріальне забезпечення середньої школи**». «**Модернізація та всебічне матеріальне забезпечення середньої школи** сприятиме підвищенню якості університетської освіти».

Наступний вид повтору – це анафора. Слово «анафора» з грецької перекладається як «сходження», «винесення вверх».

В риториці «анафорою» називається художній прийом, який полягає у нагадуванні певного виразу протягом всього тексту, або деякої його частини. Або іншими словами, «анафора» – це повторення ключових слів, які, як правило, є початковими у реченні. Візьмемо приклад:

1. «**Запорукою успіху у виборчій кампанії** є прозорість намірів кандидата». «**Запорукою успіху у виборчій кампанії** є реальна програма кандидата». «**Запорукою успіху виборчій кампанії** є відмежування кандидата від дострокових кіл». «**Запорукою успіху у виборчій кампанії** є довіра виборців».

2. «**Лише професіоналізм медиків** сприятиме змістовному аналізу пандемії коронавірусу». «**Лише професіоналізм медиків** створить дієвий протокол

лікування хворих на коронавірус». **«Лише професіоналізм медиків** дієво допоможе у розробці вакцини від коронавірусу».

3. **«Економічний колапс держави останніх років** привів до зовнішнього зовнішнього керівництва країною». **«Економічний колапс держави останніх років** привів до появи націоналістичних, деструктивних сил». **«Економічний колапс держави останніх років** зробив нас самими злиденними порівняно з нашими сусідами».

Наступним видом повтору є «епіфора». Це слово грецького походження і означає «перенесення». В нашому випадку **«епіфора» є прийомом протилежним «анафорі» і зводиться до повторення однакових слів, або словосполучень наприкінці речень.**

Наведемо приклади:

1. «Позиція нашої фракції при голосуванні за «Закон про банки» – це **невігластво чи поступки олігархам?**». «Невизначенність нашої політичної сили стосовно війни на Донбасі – це **невігластво чи поступки олігархам?**». «Прагнення деяких народних депутатів роздувати кампанію навколо коронавірусу – це **невігластво чи поступки олігархам?**».

2. «Сьогодні потрібно внести серйозні зміни в систему підготовки керівних кадрів і **цьому повинен сприяти високий професіоналізм та глибока моральність**». «Державницька позиція кожного із нас на своєму місці визначить курс країни і **цьому повинен сприяти високий професіоналізм та глибока моральність**». «Потрібно досягти ефективності в діяльності органів місцевого самоврядування і **цьому повинен сприяти високий професіоналізм та глибока моральність**».

Наступним засобом оздоблення промови є «тропи».

Тропи - це засоби оздоблення мови шляхом зміни значення слова.

До тропів відноситься:

- метафора;**
- алегорія;**
- метонімія;**
- перифраз;**
- епітет;**
- порівняння;**
- гіпербола;**
- літота;**
- іронія;**
- сарказм;**
- прислів'я;**
- афоризм;**
- оксюморон.**

Опишемо кожен вид тропів.

Метафора.

Слово «метафора» з грецької мови перекладається як «перенесення».

В нашому випадку **«метафора» - це вживання слова в переносному значенні.**

Наприклад: **«Столиця - серце держави», «Письменники - інженери людських душ» і т.д.**

Алегорія.

З грецької мови «алегорія» перекладається як «іншомовлення».

Ми будемо розуміти **«алегорію» як тлумачення поняття засобами художнього образу.**

Наприклад, «І. Франко відобразив всі гострі проблеми суспільства на прикладі «Царства звірів» у творі «Лис Микита»».

Метонімія.

«Метонімія» з грецької перекладається як «перейменування».

Як засіб красномовства **«метонімія»** - це заміна одного слова іншим на підставі спорідненості предметів до яких відносяться ці слова.

Наприклад: «Париж зустрічає олімпійських чемпіонів».

Тут «Париж» це і місто і люди, які там живуть.

Перифраз.

«Перифраз» - перекладається з грецької як описовий вираз.

Перифраз як троп - це художній опис предмету іншими словами.

Наприклад: «король грибів» (білий гриб), «король пустелі» (верблюди) і т.д.

Гіпербола.

Слово «гіпербола» з грецької перекладається як «перебільшення».

В нашому випадку «гіпербола» - це прийом, за допомогою якого виражається перебільшення якихось ознак.

Наприклад: «Я тебе знаю сто років», «З такими однодумцями можна гори звернути» і т.д.

Літота.

«Літота» з грецької перекладається як «навмисне применшення».

Дамо визначення цьому прийому.

Літота - це художній прийом, який полягає у навмисному, надмірному применшенні значення ознак предмету або явища.

Наприклад: «У цій передвиборчій програмі корисного як кіт наплакав», «Наш депутат веде себе на засіданні фракції тихіше води, ніжче трави» і т.д.

Іронія.

Слово «іронія» з грецької перекладається як «удавання».

Визначимо цей троп наступним чином. **Іронія - це прийом, в якому справжній смисл прихований або суперечить наявному смислу.**

Наприклад: **«Деякі наші депутати люблять один одного як кіт собаку», «Обрати таке керівництво нашої фракції було мрією всього мого життя»** і т.д.

Сарказм.

«Сарказм» із грецької перекладається - «розривати плоть».

«Сарказм» - це насмішка, яка межує із приниженням, глузуванням.

Наприклад: **«Ну і молодці депутати вашої фракції, що проголосували за руйнацію вітчизняної економіки», «Яка честь для нашого міста, що колишній хабарник претендує на мера»** і т.д.

Прислів'я.

«Прислів'я - це образний, компактний вислів, який має повчальне значення».

Наприклад: **«Хто володіє інформацією - той володіє світом», «Попереджений - значить озброєний», «Від тюрми і від чуми не зарікайся», «В своєму краї пророка немає», «Добрими намірами встелена дорога в пекло»** і т.д.

Афоризм.

«Афоризм» з грецької буквально перекладається як «визначення».

«Афоризм як троп - це коротка закінчена думка».

Наприклад: **«Красота врятує світ», «Знання - сила», «Мовчання - золото», «Життя - це мить між минулим і майбутнім»** і т.д.

Оксюморон.

Слово «оксюморон» з грецької буквально перекладається «кмітливо безтолкове».

Дамо визначення цьому прийому. **«Оксюморон» - це прийом, який утворює вираз із взаємовиключаючих слів».**

Наприклад: **«вогненний лід», «солодкий сахар», «ранкові сутінки» і т.д.**

Описані риторичні фігури і тропи роблять промову яскравою, легкою для сприйняття і ефективною при формуванні переконання на основі її змісту.

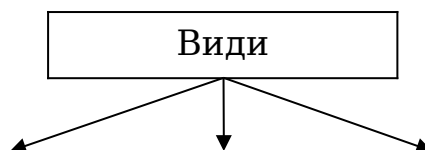
3.1.4. МЕМОРІЯ.

Слово «меморія» із латинської мови перекладається як «пам'ять».

В нашому випадку, **«меморія» - це розділ «риторики» де досліджуються методи запам'ятовування оратором промови.**

Перед тим як обрати метод ефективного запам'ятовування оратором інформації, слід звернути увагу на індивідуальні особливості людини. Кожна людина, як індивід, має свої особливості в запам'ятовуванні, збереженні, передаванні інформації. Кожна людина, крім того, що вона є членом соціуму, вона ще є історичною істотою, вона є неповторним, несхожим на інших психологічним індивідом. Тому кожна людина має свою, властиву лише їй свідомість, своє бачення світу.

В зв'язку з цим, в межах психології виділяють три основні типи сприйняття: **візуальний, аудіальний, кінестетичний**. На схемі це виглядає так:

візуальний

аудіальні

кінестетичні

Опишемо кожен із видів сприйняття.

Візуальне сприйняття оратор використовує тоді, коли він віддає перевагу не словам, а зображенням (схеми, графіки, малюнки).

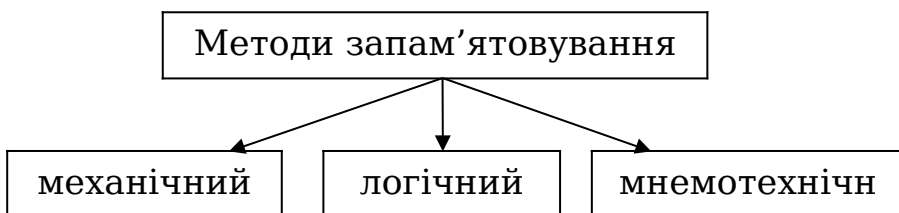
Аудіальне сприйняття полягає в оволодінні інформацією на слух.

Домінуючим в аудіальному сприйнятті є не схеми, графіки, а словесне спілкування.

Кінестетичним сприйняттям є сприйняття інформації через емоції, інстинктивне мислення.

Оратор може володіти всіма видами сприйняття, або одним із них. В залежності від того, який із видів сприйняття притаманний ораторові він використовує його при опрацюванні підготовленої промови.

Важливим чинником у підготовці виготовлення промови є пам'ять. Як правило, виділяють три основні методи запам'ятовування:

Механічний метод - це багаторазове повторення інформації на пам'ять.

Механічний метод є трудомістким і він стає малоефективним при появі нової інформації.

Логічний метод - це усвідомлення змістовного зв'язку між складовими частинами промови.

За допомогою логічного методу оратор визначає той матеріал промови, який потрібно запам'ятати, і прагне збагнути для чого саме цей матеріал потрібно запам'ятати.

Мнемотехнічний метод - це пов'язування матеріалу промови з певною системою образів.

На практиці це означає перевести зміст промови у систему асоціацій.

Розглянуті методи запам'ятовування свідчать про те, що успіх промови залежить не тільки від глибокого знання змісту промови оратором, але й від натренованої пам'яті завдяки чому оратор почуває себе впевнено, а його мова є переконливою.

3.1.5. АКЦІЯ.

«Акція» з латинської перекладається як «дійство», «захід».

У нашому випадку, ***акція - це дійство оратора під час виголошення промови.***

Можна ще й так сказати: ***«акція - це комплекс заходів, які забезпечують виголошення прийомів».***

Цих заходів може бути різна кількість, оскільки кожна промова виголошується перед різними аудиторіями, з різною метою, з різними намірами, за різних обставин, при різних емоційних станах оратора, за різних політичних, світоглядних, релігійних, ідеологічних, економічно меркантильних і т.д. настроїв та впливів.

Тому від першого виголошеного слова і до крапки після останнього слова промови нічого не повинно бути поза увагою оратора.

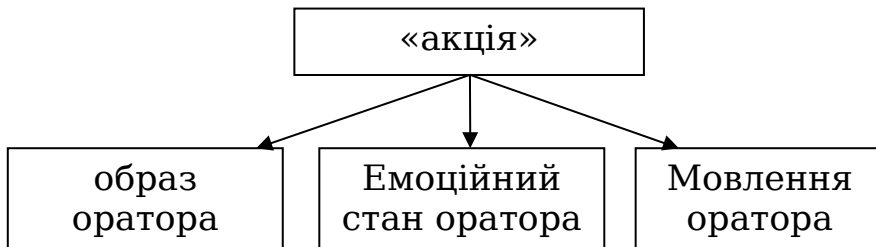
Тільки тоді ми можемо сказати, що слово - це зброя, тільки тоді ми можемо сказати, що слово здатне підняти з колін принижених, знедолених, надихнути маси людей на творення справжньої історії, історії коли будуть реалізовані гуманістичні ідеали.

Виходячи із сказаного в акції ми можемо виділити ряд умов які допоможуть зробити промову і зброєю, і глибоким переконанням, і беззаперечним впливом, і стратегією та тактикою перетворюючої діяльності людини.

А все починається з елементарного, тобто з простого, з першого враження про оратора і закінчується глибиною думки оратора.

Таким чином, до акції можна віднести наступні структурні частини: **«образ оратора»**, **«емоційний стан оратора»**, **«мовлення оратора»**.

Схемою акцію можна зобразити так:

Розглянемо кожен структурну частину акції.

Образ оратора.

«Образ оратора» - це сукупність ознак, які характеризують зовнішність оратора, його одяг, його статуру, його вміння тримати себе перед аудиторією, його культуру поведінки.

Зараз поширеним є поняття «імідж». Це слово з англійської перекладається як «образ», «відображення». Але за ним закріплений інший зміст ніж за словом «образ оратора». В понятті «образ оратора» відображені класичні вимоги, яким повинен слідувати оратор проголошуючи промову з метою формування переконання у аудиторії.

Фактично поняття «імідж», як його застосовують сучасні іміджмейкери, є похідним від поняття «образ оратора». Насправді – це є відхід від класики. Наприклад,

сучасні телеведучі, не тільки зарубіжні, а й вітчизняні (які пройшли стажування в Америці, Канаді) під час передачі підморгують з екрана телевізора, посіпуються, крутять головою і т.д. Цим нібито зображають живе спілкування. А деякі ведучі шоу програм в одезі є не прискіпливими. Такий ведучий може бути у порваній одезіні, в бейсболці, неголеним і т.д.

Особливо часто буває, що телеведучий новосних каналів картавить, беззубий, заїка і т.д.

Цей прийом сучасні іміджмейкери використовують, щоб телеканал сіяв у глядачів паніку, тривогу або віддавав перевагу одному товарові порівняно з іншим, одній послузі порівняно з іншою і т.д.

Іміджмейкерство є поширеним у світі голого прагматизму, індивідуалізму і тотального меркантилізму.

Уявіть собі, щоб Ціцерон вийшов до аудиторії у залатаній тозі, або Максиміліан Робесп'єр виступав у Конвенті неголеним і т.д.

Емоційний стан оратора.

За зовнішній стан оратора відповідає тільки-що визначений образ оратора.

Внутрішній стан оратора визначається його емоційним самопочуттям. Емоції можуть викликати зайве хвилювання, невпевненість в собі, збій у пам'яті, втрату основних домінант у промові і т.д.

Тому перед виголошенням промови слід вчитися стримувати свої емоції і направляти їх у потрібне русло для підсилення ефективності промови.

Дамо визначення емоційного стану оратора.

Емоційний стан оратора - це здатність оратора використати емоції для змістовного, яскравого, впевненого, привабливого, переконливого виголошення промови.

Мовлення оратора.

Мовлення оратора - це, власне, живий потік мислення втілений у мовній конструкції промови.

Мовлення оратора передбачає перші кроки до місця виголошення промови, зоровий контакт з аудиторією, вибір інтегрованого слухача із всієї аудиторії, використання мови жестів, вибір динаміки під час виголошення промови, застосування паузи, використання темпу мовлення та інтонації.

Дамо визначення «мовлення оратора». ***Мовлення оратора - це комплекс дій і засобів як вербальних так і невербальних, що забезпечують звучання промови.***

Якщо оратор кваліфіковано залучає перераховані засоби і дії, то промова досягне мети.

Іноді в різних джерелах риторику змішують з PR («паблік рілейшнз»). Це різні речі.

PR - це формування, управління і шахраювання (маніпулювання, як зараз «по модньому» кажуть) громадською думкою.

При цьому це відбувається на всіх рівнях суспільного життя: від виборів Президента, прийняття урядової програми розвитку і аж до реклами котячих харчів.

Якщо і порівнювати риторику з PR, то віддаленою аналогією може бути «пізня риторика», яка зводилася до «софістики» і «еклектики». Коли проплачені оратори могли «чорне» зводити до «білого», а «хибу» визнавати за «істину».

Біля витоків PR стоїть американський президент Томас Джефферсон. Якимось вичитуючи чергове послання конгресу, Т. Джефферсон власноручно в тексті замінив слова «стан думки» на «відношення (Relations) з громадськістю (Public)». Це було у 1907 р.

Широкого поширення PR набуває саме в США.

Уже в 1948 р. у Великобританії створюється «Інститут PR», ***який визначає PR як діяльність, що***

спрямована на досягнення взаєморозуміння та згоди між людьми, соціальними групами, націями, державами на основі формування громадської думки та управління нею.

Глибинною ж суттю PR є реклама всіх рівнів та напрямків. А реклама в кінечному рахунку є маніпулювання громадською думкою. Тому що у світі де виникла PR все потрібно продати і навіть те, що продажу не завжди і підлягає.

Отже, сучасного громадянина Вільного Світу, обплутаного павутиною соцмережі, коли він за мить отримує потрібну інформацію, може заставити придбати якусь річ лише яскрава, всепроникаюча, облудлива реклама.

Хоча на підсвідомості у покупця, користувача послугами виникає сумнів щодо запропонованого, але багатолика, різноголоса реклама повільно розкриває його гаманець. Хіба **«Людська комедія» Оноре де Бальзака, «Хор Григорія Верьовки», вино «Оksamит України»** потребує реклами? Нею в цих випадках є об'єктивна інформація із «Вікіпедії».

Або уявіть, **що Сократ на вмовляння друзів тікає із в'язниці, а Перікл, виступаючи на Акрополі в Афінах, дурить публіку.**

Ще раз наголосимо, що риторика не має нічого спільного з PR.

Риторика та її високі зразки служить його Величності «Слову». Адже в «Євангелії від Іоана» сказано, що «Споконвіку було Слово».

Слово є єдність Духу і Матерії. Дух – це знання, а матерія – це рухливі масиви повітря, або сліди фарби, чорнила і т.д. на папірусі, папері і т.д.

Використовуючи «слово» саме в такому розумінні, риторика здатна сприяти перетворенню світу, зупинити

війни, соціальні катаклізми, зпроектувати світ, який буде для людини зручним та комфортним.

I

1. Види аудиторії.
2. Види риторики.
3. Визначення еклектики.
4. Визначення софістики.
5. Основні напрями діяльності оратора.
6. Моніторинг аудиторії.
7. Вимоги до диспозиції.
8. Обов'язкові вимоги до мовної реалізації промови.
9. Поняття риторичної фігури.
10. Види риторичних фігур.
11. Види тропів.
12. Види сприйняття.
13. Методи запам'ятовування.
14. Образ оратора.
15. Емоційний стан оратора.
16. Мовлення оратора.

II

1. Проаналізуйте наведені промови.
2. Визначіть структуру промови.
3. Вкажіть можливі аудиторії для наведених промов.
4. Знайдіть види риторичних фігур у промовах.
5. Опишіть види тропів у запропонованих промовах.
6. Проаналізуйте емоційний стан оратора на кожному етапі промови.

7. Запропонуйте використання науки в кожній із промов.
8. Проаналізуйте можливість інтонацій під час проголошення наведених промов.

Інавгураційна промова Президента України Володимира Зеленського

20 травня 2019 року

Дорогі українці!

Після моєї перемоги на виборах мій шестирічний син сказав: «Та! По телевізору кажуть, що «Зеленський – Президент...» Виходить, що... я... теж Президент?!» І тоді це прозвучало як жарт, але згодом я зрозумів, що насправді це істина. Тому що кожен з нас Президент. Не 73 відсотки, які за мене голосували, а всі 100 відсотків українців. Це не моя, це наша спільна перемога. І це – наш спільний шанс. За який ми несемо спільну відповідальність.

І щойно – не тільки я складав присягу. Кожен з нас поклав руку на Конституцію і кожен з нас присягнув на вірність Україні.

Уявіть собі гучні заголовки: «Президент не платить податків», «Президент напідпитку промчав на червоне світло», «Президент потихеньку краде, бо «всі ж так роблять». Ви згодні, що це ганьба? Ось що я маю на увазі, коли кажу, що кожен з нас – Президент. Відсьогодні кожен з нас несе відповідальність за країну, яку ми залишимо своїм дітям. Кожен з нас, на своєму місці, зможе зробити все для розквіту України.

Європейська країна починається з кожного. Ми обрали шлях до Європи, але Європа – не десь там. Європа ось тут (у голові – ред.). І коли вона буде ось тут – тоді вона з'явиться і ось тут – у всій Україні.

І це – наша спільна мрія. Але у нас є і спільний біль. Кожен з нас загинув на Донбасі. Кожного дня ми втрачаємо кожного з нас. І кожен з нас – переселенець. Ті, хто втратив власний дім... І ті, хто відчинив двері власного дому, розділивши біль. І кожен з нас – заробітчанин. Ті, хто не знайшов себе вдома, а знайшов

заробіток на чужині... Ті, хто в боротьбі із бідністю змушений втрачати власну гідність.

Але ми все це подолаємо! Бо кожен з нас - українець.

Ми всі українці: не існує більших чи менших, правильних чи неправильних. Від Ужгорода до Луганська. Від Чернігова до Сімферополя. У Львові, Харкові, Донецьку, у Дніпрі й в Одесі - ми українці. І ми маємо бути єдині. Адже тільки тоді - ми сильні.

І сьогодні я звертаюсь до всіх українців у світі. Нас 65 мільйонів. Так, не дивуйтесь - нас 65 мільйонів. Тих, кого народила українська земля. Українці в Європі та Азії, у Північній та Південній Америці, в Австралії і в Африці. Я звертаюсь до всіх українців на планеті!

Ви нам дуже потрібні. Усім, хто готовий будувати нову, сильну та успішну Україну, я з радістю надам українське громадянство. Ви повинні їхати в Україну не в гості, а додому. Ми чекаємо на вас. Сувенірів з-за кордону не потрібно, привезіть, будь ласка, свої знання, досвід і ментальні цінності.

Все це допоможе нам почати нову епоху. Скептики скажуть: це фантастика. Це неможливо. А може, це і є наша національна ідея? Об'єднавшись - зробити неможливе. Всупереч усьому!

Згадайте збірну Ісландії з футболу на чемпіонаті Європи.

Коли дантист, режисер, пілот, студент і прибиральник билися й захищали честь своєї країни. І зробили це, хоча ніхто не вірив.

І це наш шлях. Ми повинні стати ісландцями у футболі, ізраїльтянами - в обороні рідної землі, японцями - у технологіях, швейцарцями - в умінні щасливо жити одне з одним, незважаючи на будь-які розбіжності.

І наше найперше завдання – припинення вогню на Донбасі.

Мене часто питали: а на що ви готові заради припинення вогню? Дивне запитання. А на що готові ви заради життя близьких вам людей?

Можу запевнити – задля того, щоб наші герої більше не гинули, я готовий на все. І я точно не боюсь ухвалювати складні рішення, я готовий втратити свою популярність, свої рейтинги, і якщо буде потрібно – я без вагань готовий втратити свою посаду, щоб тільки настав мир. Не втрачаючи наших територій.

Історія – несправедлива річ. Не ми почали цю війну. Але нам цю війну закінчувати. І ми готові до діалогу. І я уверен, что прекрасным первым шагом для начала этого диалога, станет возвращение всех украинских пленных.

Наш наступний виклик – це повернення втрачених територій. Чесно кажучи, мені здається, що це формулювання не зовсім коректне. Бо неможливо втратити те, що й так наше. І Крим, і Донбас – це наша українська земля. Де ми втратили найголовніше. Це – люди.

И сегодня мы должны возвращать их сознание. Вот что мы потеряли. За эти годы власть не сделала ничего, чтобы они чувствовали себя украинцами. Знали – они не чужие, они наши, они украинцы. И пусть кто угодно раздаёт хоть по 10 паспортов, это ничего не изменит. Украинец – это не в паспорте. Украинец – это вот здесь.

І я точно це знаю. Знаю від бійців, які захищають Україну – наших героїв, і україномовних, и «русскоговорящих». Там, на передовій, немає чвар і розбрату, там є сміливість і честь. І я хочу звернутися до наших захисників.

Не буває сильної армії там, де влада не поважає людей, які щодня віддають життя за країну. Я зроблю

все, щоб ви відчували повагу. Це гідне, а головне, стабільне фінансове забезпечення, ваші житлові умови, законні відпустки після виконання бойових завдань, відпочинок для вас і ваших родин. Потрібно не розповідати про стандарти НАТО, а творити ці стандарти.

Безумовно, окрім війни, є ще багато бід, які роблять українців нещасливими. Це шокуючі тарифи, принизливі зарплати і пенсії, болючі ціни, неіснуючі робочі місця.

Це медицина, про покращення якої говорять здебільшого ті, хто ніколи не лежав з дитиною у звичайній лікарні.

Це міфічні українські дороги, які будуються та ремонтуються тільки у чийсь бурхливій уяві.

Дозвольте мені процитувати одного американського актора, який став класним американським президентом: «Уряд не вирішує наших проблем. Уряд і є нашою проблемою».

І я не розумію наш уряд, який тільки розводить руками й каже: ми нічого не можемо зробити.

Неправда. Можете. Ви можете взяти аркуш, взяти ручку і звільнити свої місця для тих, хто буде думати про наступні покоління, а не про наступні вибори!

Зробіть це. І люди оцінять.

Якісь у вас вибіркові оплески. Не всім подобається, що я кажу?

Дарма, бо це кажу не я, а народ України.

І моє обрання доводить – громадяни втомились від досвідчених, системних, надутих політиків, які за 28 років створили країну можливостей. Можливостей «відкатів», «потоків», «дерібанів».

Ми збудуємо країну інших можливостей. Де всі рівні перед законом, де є чесні та прозорі правила гри. Одні для всіх. А для цього до влади повинні прийти люди, які будуть служити народу. І я дуже хочу, щоб у ваших кабінетах не було моїх зображень. Бо Президент – не

ікона, не ідол, Президент - це не портрет. Повісьте туди фотографії своїх дітей і перед кожним рішенням дивиться в очі їм.

Я можу ще багато чого сказати, але українці хочуть не слів, а дій. Тож...

Шановні депутати!

Ви призначили інавгурацію у понеділок, у робочий день. Я бачу в цьому один плюс - це значить, ви готові працювати.

А тому прошу вас ухвалити:

1. Закон про скасування депутатської недоторканності.
2. Закон про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення.
3. Багатостраждальний Виборчий кодекс і зробити відкриті списки.

А також. Прошу звільнити з посад:

1. Голову Служби Безпеки України.
2. Генерального Прокурора України.
3. Міністра оборони України.

Це геть не все, що ви можете зробити. Але для початку - достатньо. У вас буде два місяці. Ухваліть ці важливі закони та рішення. Повісьте усі медалі собі. Заробіть непогані бали на дострокові парламентські вибори.

Я розпускаю Верховну Раду України 8-го скликання.

Слава Україні!

І наостанок. Дорогий народе!

Протягом свого життя я намагався робити все, щоб українці усміхалися.

Це була моя місія. Тепер я робитиму все, щоб українці принаймні більше не плакали.

Первое соборное послание святого апостола Петра

Глава 1

1 Петр, Апостол Иисуса Христа, пришельцам, рассеянным в Понте, Галатии, Каппадокии, Азии и Вифинии, избранным,

2 по предведению Бога Отца, при освящении от Духа, к послушанию и окроплению Кровию Иисуса Христа: благодать вам и мир да умножится.

3 Благословен Бог и Отец Господа нашего Иисуса Христа, по великой Своей милости возродивший нас воскресением Иисуса Христа из мертвых к упованию живому,

4 к наследству нетленному, чистому, неувядаемому, хранящемуся на небесах для вас,

5 силою Божиею через веру соблюдаемых ко спасению, готовому открыться в последнее время.

6 О сем радуйтесь, поскорбев теперь немного, если нужно, от различных искушений,

7 дабы испытанная вера ваша оказалась драгоценнее гибнущего, хотя и огнем испытываемого золота, к похвале и чести и славе в явление Иисуса Христа,

8 Которого, не видевав, любите, и Которого доселе не видя, но веруя в Него, радуетесь радостью неизреченною и преславною,

9 достигая наконец верою вашу спасения душ.

10 К сему-то спасению относились изыскания и исследования пророков, которые предсказывали о назначенной вам благодати,

11 исследуя, на которое и на какое время указывал сущий в них Дух Христов, когда Он предвозвещал Христовы страдания и последующую за ними славу.

12 Им открыто было, что не им самим, а нам служило то, что ныне проповедано вам благовествовавшими Духом Святым, посланным с небес, во что желают проникнуть Ангелы.

13 Посему, (возлюбленные,) препоясав чресла ума вашего, бодрствуя, совершенно уповайте на подаваемую вам благодать в явлении Иисуса Христа.

14 Как послушные дети, не сообразуйтесь с прежними похотями, бывшими в неведении вашем,

15 но, по примеру призвавшего вас Святаго, и сами будьте святы во всех поступках.

16 Ибо написано: будьте святы, потому что Я свят.

17 И если вы называете Отцем Того, Который нелицеприятно судит каждого по делам, то со страхом проводи'те время странствования вашего,

18 зная, что не тленным серебром или золотом искуплены вы от суетной жизни, преданной вам от отцов,

19 но драгоценною Кровию Христа, как непорочного и чистого Агнца,

20 предназначенного еще прежде создания мира, но явившегося в последние времена для вас,

21 уверовавших чрез Него в Бога, Который воскресил Его из мертвых и дал Ему славу, чтобы вы имели веру и упование на Бога.

22 Послушанием истине чрез Духа, очистив души ваши к нелицемерному братолюбию, постоянно люби'те друг друга от чистого сердца,

23 как возрожденные не от тленного семени, но от нетленного, от слова Божия, живаго и пребывающего вовек.

24 Ибо всякая плоть - как трава, и всякая слава человеческая - как цвет на траве: засохла трава, и цвет ее опал;

25 но слово Господне пребывает вовек; а это есть то слово, которое вам проповедано.

Глава 2

1 Итак, отложив всякую злобу и всякое коварство, и лицемерие, и зависть, и всякое злословие,

2 как новорожденные младенцы, возлюбите чистое словесное молоко, дабы от него возрасти вам во спасение;

3 ибо вы вкусили, что благ Господь.

4 Приступая к Нему, камню живому, человеками отверженному, но Богом избранному, драгоценному,

5 и сами, как живые камни, устрояйте из себя дом духовный, священство святое, чтобы приносить духовные жертвы, благоприятные Богу Иисусом Христом.

6 Ибо сказано в Писании: вот, Я полагаю в Сионе камень краеугольный, избранный, драгоценный; и верующий в Него не постыдится.

7 Итак Он для вас, верующих, драгоценность, а для неверующих камень, который отвергли строители, но который сделался главою угла, камень преткновения и камень соблазна,

8 о который они претыкаются, не покоряясь слову, на что они и оставлены.

9 Но вы – род избранный, царственное священство, народ святой, люди, взятые в удел, дабы возвещать совершенства Призвавшего вас из тьмы в чудный Свой свет;

10 некогда не народ, а ныне народ Божий; некогда непомилованные, а ныне помилованы.

11 Возлюбленные! прошу вас, как пришельцев и странников, удаляться от плотских похотей, восстающих на душу,

12 и провождать добродетельную жизнь между язычниками, дабы они за то, за что злословят вас, как злодеев, увидя добрые дела ваши, прославили Бога в день посещения.

13 Итак будьте покорны всякому человеческому начальству, для Господа: царю ли, как верховной власти,

14 правителям ли, как от него посылаемым для наказания преступников и для поощрения делающих добро,-

15 ибо такова есть воля Божия, чтобы мы, делая добро, заграждали уста невежеству безумных людей,-

16 как свободные, не как употребляющие свободу для прикрытия зла, но как рабы Божии.

17 Всех почитайте, братство любите, Бога бойтесь, царя чтите.

18 Слуги, со всяким страхом повинуйтесь господам, не только добрым и кротким, но и суровым.

19 Ибо то угодно Богу, если кто, помышляя о Боге, переносит скорби, страдая несправедливо.

20 Ибо что за похвала, если вы терпите, когда вас бьют за проступки? Но если, делая добро и страдая, терпите, это угодно Богу.

21 Ибо вы к тому призваны, || потому что и Христос пострадал за нас, оставив нам пример, дабы мы шли по следам Его.

22 Он не сделал никакого греха, и не было лести в устах Его.

23 Будучи злословим, Он не злословил взаимно; страдая, не угрожал, но предавал то Судии Праведному.

24 Он грехи наши Сам вознес телом Своим на древо, дабы мы, избавившись от грехов, жили для правды: ранами Его вы исцелились.

25 Ибо вы были, как овцы блуждающие (не имея пастыря), но возвратились ныне к Пастырю и Блюстителю душ ваших.

Глава 3

1 Симон Петр, раб и Апостол Иисуса Христа, принявшим с нами равно драгоценную веру по правде Бога нашего и Спасителя Иисуса Христа:

2 благодать и мир вам да умножится в познании Бога и Христа Иисуса, Господа нашего.

3 Как от Божественной силы Его даровано нам все потребное для жизни и благочестия, через познание Призвавшего нас славою и благодатью,

4 которыми дарованы нам великие и драгоценные обетования, дабы вы через них соделались участниками Божеского естества, удалившись от господствующего в мире растления похотью:

5 то вы, прилагая к сему все старание, покажите в вере вашей добродетель, в добродетели рассудительность,

6 в рассудительности воздержание, в воздержании терпение, в терпении благочестие,

7 в благочестии братолюбие, в братолюбии любовь.

8 Если это в вас есть и умножается, то вы не останетесь без успеха и плода в познании Господа нашего Иисуса Христа.

9 А в ком нет сего, тот слеп, закрыл глаза, забыл об очищении прежних грехов своих.

10 Посему, братия, более и более старайтесь делать твердым ваше звание и избрание; так поступая, никогда не преткнетесь,

11 ибо так откроется вам свободный вход в вечное Царство Господа нашего и Спасителя Иисуса Христа.

12 Для того я никогда не перестану напоминать вам о сем, хотя вы то и знаете, и утверждены в настоящей истине.

13 Справедливым же почитаю, доколе нахожусь в этой телесной храмине, возбуждать вас напоминанием, 14зная, что скоро должен оставить храмину мою, как и Господь наш Иисус Христос открыл мне.

15 Буду же стараться, чтобы вы и после моего отшествия всегда приводили это на память.

16 Ибо мы возвестили вам силу и пришествие Господа нашего Иисуса Христа, не хитросплетенным басням последую, но быв очевидцами Его величия.

17 Ибо Он принял от Бога Отца честь и славу, когда от велепной славы принесся к Нему такой глас: Сей есть Сын Мой возлюбленный, в Котором Мое благоволение.

18 И этот глас, принесшийся с небес, мы слышали, будучи с Ним на святой горе.

19 И притом мы имеем вернейшее пророческое слово; и вы хорошо делаете, что обращаетесь к нему, как к светильнику, сияющему в темном месте, доколе не начнет рассветать день и не взойдет утренняя звезда в сердцах ваших,

20 зная прежде всего то, что никакого пророчества в Писании нельзя разрешить самому собою.

21 Ибо никогда пророчество не было произносимо по воле человеческой, но изрекали его святые Божии человеки, будучи движимы Духом Святым.

Глава 4

1 Итак, как Христос пострадал за нас плотию, то и вы вооружитесь тою же мыслью; ибо страдающий плотию перестает грешить,

2 чтобы остальное во плоти время жить уже не по человеческим похотям, но по воле Божией.

3 Ибо довольно, что вы в прошедшее время жизни поступали по воле языческой, предаваясь нечистотам, похотям (мужеложству, скотоложству, помыслам), пьянству, излишеству в пище и питии и нелепому идолослужению;

4 почему они и дивятся, что вы не участвуете с ними в том же распутстве, и злословят вас.

5 Они дадут ответ Имеющему вскоре судить живых и мертвых.

6 Ибо для того и мертвым было благовестуемо, чтобы они, подвергшись суду по человеку плотию, жили по Богу духом.

7 Впрочем близок всему конец.

8 Более же всего имейте усердную любовь друг ко другу, потому что любовь покрывает множество грехов.

9 Будьте страннолюбивы друг ко другу без ропота.

10 Служите друг другу, каждый тем даром, какой получил, как добрые домостроители многообразной благодати Божией.

11 Говорит ли кто, говори как слова Божии; служит ли кто, служи по силе, какую дает Бог, дабы во всем прославлялся Бог через Иисуса Христа, Которому слава и держава во веки веков. Аминь.

12 Возлюбленные! огненного искушения, для испытания вам посылаемого, не чуждайтесь, как приключения для вас странного,

13 но как вы участвуете в Христовых страданиях, радуйтесь, да и в явление славы Его возрадуетесь и восторжествуете.

14 Если злословят вас за имя Христово, то вы блаженны, ибо Дух Славы, Дух Божий почивает на вас. Теми Он хулится, а вами прославляется.

15 Только бы не пострадал кто из вас, как убийца, или вор, или злодей, или как посягающий на чужое; 16а если как Христианин, то не стыдись, но прославляй Бога за такую участь.

17 Ибо время начаться суду с дома Божия; если же прежде с нас начнется, то какой конец непокоряющимся Евангелию Божию?

18 И если праведник едва спасается, то нечестивый и грешный где явится?

19 Итак страждущие по воле Божией да предадут Ему, как верному Создателю, души свои, делая добро

Глава 5

1 Пастырей ваших умоляю я, сопастырь и свидетель страданий Христовых и соучастник в славе, которая должна открыться:

2 пасите Божие стадо, какое у вас, надзирая за ним не принужденно, но охотно и богоугодно, не для гнусной корысти, но из усердия,

3 и не господствуя над наследием Божиим, но подавая пример стаду;

4 и когда явится Пастыреначальник, вы получите неувядающий венец славы.

5 Также и младшие, повинуйтесь пастырям; все же, подчиняясь друг другу, облекитесь смиренномудрием, потому что Бог гордым противится, а смиренным дает благодать.

6 Итак смиритесь под крепкую руку Божию, да вознесет вас в свое время.

7 Все заботы ваши возложи'те на Него, ибо Он печется о вас.

8 Трезвитесь, бодрствуйте, потому что противник ваш диавол ходит, как рыкающий лев, ища, кого поглотить.

9 Противостойте ему твердою верою, зная, что такие же страдания случаются и с братьями вашими в мире.

10 Бог же всякой благодати, призвавший нас в вечную славу Свою во Христе Иисусе, Сам, по кратковременном страдании вашем, да совершит вас, да утвердит, да укрепит, да соделает непоколебимыми.

11 Ему слава и держава во веки веков. Аминь.

12 Сие кратко написал я вам чрез Силуана, верного, как думаю, вашего брата, чтобы уверить вас, утешая и свидетельствуя, что это истинная благодать Божия, в которой вы стоите.

13 Приветствует вас избранная, подобно вам, церковь в Вавилоне и Марк, сын мой.

14 Приветствуйте друг друга лобзанием любви. Мир вам всем во Христе Иисусе. Аминь.

ОБ
УЧАСТИИ И ЗНАЧЕНИИ КИЕВА
В ОБЩЕЙ ЖИЗНИ РОССИИ.

Речь

в торжественном собрании императорского
университета св. Владимира,
бывшем по случаю раздачи медалей студентам,
в присутствии

Господина Министра Народного просвещения,
2 октября, 1837 года,

произнесенная

Профессором Русской Словесности
Михаилом Максимовичем.

Киев.

В Университетской Типографии 1 8 3 7.

И рече (Андрей) к сущим с ним учеником:
видите ли, горы сия? яко на сих горах
возсияет благодать Божья, имашь град велик
бысть, и церкви многи Бог вездвигнуша
имашь! “ Вешед на горы сия, благослови я,
постави крест....
Нестор.

**ОБ УЧАСТИИ И ЗНАЧЕНИИ КИЕВА В ОБЩЕЙ
ЖИЗНИ РОССИИ.**

Среди множества городов обширной Русской Империи - Киев, Москва и Петербург возвышаются как три великие памятника трех великих периодов Русской жизни. Это три средоточия, из которых Русская жизнь, в свое древнее, среднее и новое время, развивалась особенно, но всегда с одинаково, могучей и широкой силой; три исполинские ступени, по коим Россия, с

помощью Божией, взошла на настоящую высоту своего величия.

Три города сии, быв Стольными городами нашего Отечества, служили ему источниками тех великих, незыблемых начал, из которых постепенно слагалась одна общая, целая жизнь его. И если представитель нашей древней Истории есть Св. Равноапостольный Князь Владимир, *Просветитель* России, – если в средние времена народ Русский возвеличил Иоанна III-го *Собирателем Отечества*, а новая жизнь – России раскрывала собою мысль *Преобразователя* своего – Великого Петра: то можно сказать, что Киев есть памятник Русского Православия, Москва – памятник Русской народной самобытности, а Петербург – Русского Самодержавия.

Петербург, составляя ныне Престол Русского Самодержавия, есть и представитель той гражданственности и просвещения, коими Россия со времени Великого Петра уравнивалась с просвещенным Западом и соделалась Империей Европейской.

Но Москва не перестала от того быть средоточием той собственно-Русской народности и самобытности, которые она воспитала в средний период жизни для Царства Московского, и на которых утверждалось в ней Самодержавие всея России, со времён Великого Иоанна.

А Киев и поныне есть главное место Русской Святыни, и для целой России не утратил того Церковного величия, которое составило первую основу всего величия Русского, из которого разлилась, которым спаслась и утвердилась народная самобытность Руси Православной.

В Киев не спешит Россия со своими гражданскими целями, и не движется она здесь тем непрерывным движением, с которым она в Петровом граде так быстро, непрерывно стремится и делом, и мыслью к будущему

своему величию, вслед за Державным Исполином-Всадником.

В Киеве Русское сердце не порадуется тем полным биением своенародной жизни, которая в настоящей полноте своей разливается в Москве белокаменной: и в великом Кремле её - среди священных Соборов, у подножия Ивана Великого, у Красного Крыльца и Грановитой Палаты, - и на Красной площади - близь Минина и Пожарского, в шумных рядах - куда стекается и где кипит Русская промышленность и Русское довольство во всей народной, яркой пестроте своей.

И редко здесь Русскому, и то на краткий срок, достаётся счастье видеть Венценосца своего, и при величественном Виде Его, при Его державном слове, со всей живостью ощутить в своем сердце настоящее, незыблемое могущество и будущее величие Великой России.

Но за то, никуда кроме Киева не притекает Россия от Востока и Запада, от Севера и Полудня своего, для молитвы и святых воспоминаний. Целые тысячи Русских, отложив житейское попечение, идут набожно поклониться первым Русским Праведникам—Святым Угодникам Печерским и Святой главе Равноапостольного Просветителя России; идут побывать на тех *святых местах*, откуда идет Русская Земля, - у той величественной реки, где приняла она Святое Крещение - на тех горах и удожьях, где раскрывалась богатырская юность её, и где древняя жизнь Руси оставила нам нетленные мощи первых поборников нашего Православия, да живое слово предания - в завет будущего своего величия.... И нигде так живо не чувствуешь древнего величия Руси, как в Киеве, глядя на его святые храмы и высоты прекрасные.

Источник нашей древней жизни, Киев есть и главное место живейших об ней воспоминаний, главный хранитель нашего прошедшего.

Да позволено же мне будет - Торжественному Собранию сему в новом храме Наук, посвятить воспоминания и мысли мои об участии и значении Киева в общей жизни России.

Не дивное ли самое начало Киева? ...

По преданию Церкви, освященному тысячелетним верованием Русских и согласному с свидетельством историческим о проповедовании Андрея Первозванного в странах Днепровских, - Святой Апостол благословил горы Киевские, и водрузил Крест, и предрек: яко на сих горах возсияет благодать Божия, - имать град велик быть, и церкви многи Бог воздвигнути имат. "

И так, первым началом Киева был Крест Первозванного Апостола, в первый век Христианства; а его благословение горам было верным залогом священного величия сей матери городов Русских. И созданся город Киев, в неизвестное для истории время, Князем Словен Днепровских. Но исполнить Пророчество Апостола суждено было Руссам.

Чрез восемь веков, Варяжский Князь Рюрик идет на княжение к Словенам Новгородским; в числе дружины своей ведет он Русь от Балтийского моря; а в Царьгороде, в то же время, готовится уже Словенский перевод Священных Книг, в котором Руссам суждено было найти источник всего просвещения своего - и Веры, и грамоты, и языка величавого, и которого дальнейшее распространение и усовершенствование предоставлено было России. Через два года, с Оскольдом и Диром Русь переходит из Новгорода к Словенам Днепровским, водворяется в Киеве, со славою утверждает здесь свое имя, и здесь полагается начало Русской Земли 1). - Через два года, эти Русские Князья Киева, по обычаю Варяжскому, идут с Русью в

Царьгород за добычей, и возвращаются в Киев с бесценным сокровищем Веры Христовой, дарованной им грозным и вместе благотворным действием Святой Богоматери, Покровительницы Киева; и от Патриархов Царьградских они принимают уже себе Священнослужителей, и знаменитый Первосвященник Восточной Церкви хвалится обращением Руси...

Вот зарождение Русской Земли в Киеве, с самого начала своего уже Христианской; и могила первого Русского Князя в Киеве – была страдальческая Могила Христианина (Могила Оскольдова)!

Вещий Олег, сделавшись Русским Князем, усвоит Киеву владения Рюрика, водворяет его Княжеский род на Киевском Престоле, нарекает Киев *Матерью Русских городов*, и новыми завоеваниями распространяет Русскую Землю, возвеличивает её имя.

Быстро потом прибывает Русская сила и далеко расширяет пределы свои Русская Земля, при Князьях своих Святославе и Владимире. Во сто лет Юго-восток Европы был уже под сильной рукою Русского Князя. Своим именем воинственные Руссы уже положили неизгладимую печать первоначального единства на Восточных Словен, а своей отвагой победоносной они возбудили в них ратный дух и обновили их жизнь.

Но, между тем как росла так быстро сила Руси из Стольного Киева и на стенах Царя-града оставался щит Олега, на благословенных горах Киевских утверждался щит Веры Православной. Игорь опустошает Азиатские берега Чёрного моря; воинственный Святослав воюет Козарию, Тмутаракань, подножие Кавказа и Болгарию Дунайскую; а мудрая Ольга приемлет крещение в Царьгороде, учит крещению в Киеве, и на Русском небосклоне является предтекущая Христианству нашему, как денница пред солнцем и как заря пред светом.

И этот свет настает скоро – с нашим *Солнцем-Владимиром*. С ним воссияла благодать Божия на горах Киевских, озарила ею Русскую Землю, и Стольный Киев вскоре возвеличился дивным благолепием Храмов Божиих и соделался источником новой, внутренней жизни для Руси. –

Самое цветущее и славное состояние Киева было от Св. Владимира I-го до кончины Владимира II-го Мономаха.

В эти великие времена Русской жизни, в Киеве процвело наше Православие и совершило собою внутреннее Преобразование Русского духа, и положило начало внутреннего единства Руси, первое начало её грядущего величия. Совершающееся в нем преобразование духа и жизни Русской Киев распространял и на другие части России – на Новгород и Полотск, на Суздаль и Галич: все они созидались по его образцу; для всех их Киев был рассадником и Веры, и законов, и грамоты, и языка книжного; от него заимствовали они и Князей своих и служителей Церкви; от него восприяли они и кровь, и имя, и дух Русский. Но, когда Киев начал это внутреннее развитие и распространение новой жизни по России, в ней господствовал уже удельный образ правления.

Между потомками Владимира делятся владения Руси, как родовое наследие: начинается разновластие и междоусобная борьба Уделов. Вот еще Владимир Второй мирит Князей, укрепляет за собою Престол Киевский: Мономах был последний Единовластник древней Руси, а с ним кончилось и державное величие Киева!

Из Киева развиваются многие сильные Княжества Русские; но в нем самом мало по малу убывает Великокняжеская сила, а с ней кончается и первоначальная целостность России.

Новые Княжества Русские опять дробятся на мельчайшие, так, что пред нашествием Татарским было

уже до 70 особых Княжеств Русских. - Такой образ удельного Правления сокрушил первоначальное, внешнее единство России, созданное силою Киева; но этот образ господства послужил Киеву средством к преобразованию России в то внутреннее единство жизни, на котором должно было утверждаться все грядущее величие Руси; - и в постепенном развитии Русской жизни, период Уделов был необходимою ступенью.

Надо же было истощиться этому Варяжскому образу Княжеского Господства, и притом самому собою; ибо силою Господства сего и создалась первоначальная целость и огромность России. Надо было России собственным кровавым опытом удельного разновластия дойти до Единодержавия, и долгим трудным путем дробного развития жизни и частной самобытности, перейти к общей самобытности народной, и достичь наконец до того полного единства и стройной целости своей, о которых уже Вещий Боян, поминая первые времена междоусобий Русской Земли, говорил: тяжко тебе голова без плеч, горе тебе телу без головы! Да и мог ли древний Киев эту страшную громаду разнородных племен, так быстро его внешней силой соединенных, преобразить внутренним единством своей новой жизни, если бы не дал развиваться ей самостоятельно и созреть постепенно по участкам неустроенного мира?

И вот, Русская Земля дробится на Уделы между сынами Владимира; Киев рассеивает в них свою новую жизнь, свою Русскую силу: и в каждом из них растёт она самостоятельно; и с Княжеской кровью Владимира разливается и напечатлевается повсюду одна Вера, а с нею и один язык, одинакий образ мысли и жизни. Князья междоусобствуют, страсти кипят: но среди этой внешней борьбы Удельных Князей происходит в народе и внутренняя борьба одной новой жизни с

прежним её разнообразием. Эта борьба полагает печать живого единства внутреннего, которое возростало в Русском народе по мере того, как внешнее единство древней Руси распадалось. – Потому-то в период Уделов, не смотря на междоусобия Князей, в Русской Земле утвердилось Православие, созидались новые города, великолепные Храмы Божии и святые обители; были великие деятели на поприще Веры и общественного блага; были славные писатели и песнотворцы, – и вообще древняя Русь ознаменовала себя самыми счастливыми начатками просвещения, какими и Запад современный не во всем похвалиться может. Не во времена ли первого разновластия и в самом Киеве создалась Святая Лавра, и процвел сей великий вертоград духовного просвещения древней Руси, – и великий создатель его, преемник Антония, Преподобный Феодосий, явил себя величайшим поборником Православия, и просвещения, и мира общественного? ...

Период Уделов России был веком рыцарства её, в котором столько же было мрачного и кровавого, сколько светлого и живоносного. Любовь к Русской Земле и её славе сильно развилась в эти первые века нашего Христианства; ратный дух усилился враждой на поганых и возвысился понятием чести. „Искать себе чести, а Князю славы “ – было девизом Русского Воина: „Лучше быть изрублену, чем быть полонену“ – взывали Удельные Князья к своим дружинам, – „брань славна лучше мира студна “ – говорили самые Иноки-летописатели.

И вот уже Киев, рассеяв Русскую силу свою по всем участкам Русской Земли, между потомками своего Великого Князя, сам остался только с именем *Великого*. Но это имя звучит прадедовской Славой для Русских; но *Золотой* Престол Киевский неодолимо влечет к себе Русских Князей и за общее для

них его имя, они жертвуют часто своим удельным, верным достоянием.

Но вот, уже и имени Великого Княжества лишается Киев: в Северо-восточной Руси оно усвоено Суздалю, на Юго-западе Русском-Галичу. Но и тогда Киев был велик для народа своим величием Церковным; и один он еще хранил единство преобразованной им Руси и был средоточием обширного её круга это единство было Церковное, единство Православия, коего он был главою и по власти своего Митрополита *всёя* Руси. То была последняя власть древнего Киева над Русью, с которой оставался он и тогда, когда мирскую власть его давно уже поделили между собой потомки Владимира. То единство Руси было первое, которое не рушилось и тогда, как с нашествием Татар все на Руси пришло в смещение, и Русские Князья падали пред несметной силой Ханской. Тогда пало и Церковное великолепие древнего Киева, и он из багряницы облекся во вретисце.

Внук Чингисханов Мангу, посланный Батыем осмотреть Киев, был поражен, увидев из-за Днепра великолепие, которым сияли высоты его, и предложил ему покориться Батыю. Но Князь Михаил с презрением отверг гордыню сильного, побил послов Татарских и ударился в Венгрию. Киевляне с Боярином Димитрием отчаянно защищались, когда нагрянули черные тучи Батыевы; с бою выдали они Киев, и великий город разрушен был до основания, и храбрые Русичи погибли со своим Митрополитом под саблями поганых (1240).

От Стольного Киева остались в обгорелых стенах Софийского Собора гробница Ярослава, развалины Золотых Врат его, да Северный придел Десятинной Церкви над священными останками своего великого Строителя. От Святой Обители Печерской, дивным, великолепием украшенной, уцелели одни нетленные

остатки Русских Праведников, да малый придел церкви, куда на протяжный звон благовеста, сходились к церковному служению благочестивые иноки, укрывшиеся в окружных лесах и вертепах.

Вот что осталось в Великом Киеве от древней жизни его. И когда Михаил, напрасно искавший помощи у Князей, воротился из Венгрии; тогда престолом ему был Днепровский остров перед развалинами Киева, и он принял мученический венец в Орде, спасая уже только Православие души своей. «Христианин есмь» было последнее слово последнего Князя Киевского и Черниговского. В этом слове заключается все значение древнего Киева в общей жизни России....

Тяжкая мгла Татарского ига налегла на Русскую Землю. Но свет и во тьме светит!

Светильником Руси был новопоставленный в Никее (1250) Митрополит Киевский Кирилл. Найдя Киев в развалинах, он перенес кафедру свою во Владимир, в Великокняжескую столицу Северо-восточной Руси. С его прибытием туда, повеял новый дух жизни в падшем Отечестве нашем. Примирия и напутствуя Князей, возобновляя и умножая церкви, исправляя церковные уставы и духовенство, сей великий Пастырь всея Руси ревновал о восстановлении и утверждении в народе Православия в его апостольской чистоте, которая (по словам его) у нас омрачена была облаком мудрости Эллинского языка, и в падшей Греции, завладенной Римом, была возмущена чрезвычайно, особенно в то время.

Живым обновлением Православия в жизни народа, он положил твердое начало обновления народной жизни, и у самих Татар снискал уважение к нашей Вере и духовенству нашему, и учредил особую Епископию в столице преемника Батыева.

Россия несчастливая тяготевшим над ней игом и раздорами своих Удельных Князей, счастлива была

служителями Церкви своей, которые были посланниками самого Неба ко благу Отечества. Своим деятельным Православием они обновили и утвердили народность Русскую и привели её к самобытности. Не святые ли Митрополиты Петр и Алексий были защитниками Руси в Орде? Не Алексий ли, быв главным деятелем Руси, удержал Великое Княжество за Димитрием и уготовил ему битву с Татарами? Не святой ли Сергей Чудотворец благословил Димитрия Донского на первую победу над Татарами, вооружив его *нетленным оружием* Креста и двумя иноками-оруженосцами? Не Вассиан ли силой своего слова подвиг Иоанна на роковую битву с Татарами, которой решена была самобытность Великой России? ...

Быть сердцем Великой России, средоточием её нового бытия и величия, Провидение судило Москве.

Величие Москвы создано на краеугольном камне Православия. С самого начала своего Великокняжества, она стала Митрополией Всероссийской Церкви и наследовала от Киева ту Церковную власть, по которой принадлежали ей все разрозненные части древнего Русского мира, по которой она с самого начала своего уже была средоточием духовного единства всея Руси.

Мирскую власть свою Москва стяжала постепенно, и уже не одной силой отваги, как древний Киев, но и силою мысли. Медленно собирала она раздробленную и подавленную Русь: но за то прочное и стройное дала ей единство, на незыблемом основании единства духовного.

Москва, соделавшись Великим Княжеством, собственной силой освободилась из-под ига Татарского; отдельное слабое бытие Северо-восточных Княжеств постепенно соединила она в одно самобытное, сильное *Русское Царство*, и удельную власть Князей слила в одну власть *Царя*. Таким образом утвердилась в

ней народная самобытность, а вместе с самобытностью и Единодержавие Великой Руси.

Народная самобытность и Единодержавие явились в ней как два живые начала одного цельного бытия: они были достоянием и следствием вековой жизни России, проистекли из общего внутреннего единства и развились совместно. Первым шагом Руси к народной самобытности была победа Донского, и он положил первое начало Единодержавия. Иоанн Великий довершил освобождение и самостоятельность России, и был первым Русским Царем и утвердителем Единодержавия. Северо-восточная Русь была первой жертвой сокрушительной силы Татарской, и первая восстановилась самобытной чрез свое Православие, и потому в своем народе назвалась *Святою Русью*.

Но возвратимся к Киеву. - Между тем как Митрополиты Киевские действовали во благо России на Северо-востоке её, и создавалась Москва, - Киев находился 80 лет под управлением Татарских воевод и оставался в развалинах; а в лесах Черной Руси возникала Литва, и незадолго пред тем, как усилившаяся Москва стала Великим Княжеством, Литовский Князь Гедимин, завладев Северо-западом Русским, образовал из него другое Великое Княжество *Литовское*, и умножая свои завоевания - вызволил Киев от Татар (1320) - и Киевское Княжество стало Уделом Великого Княжества Литовского.

Вслед за тем Великое Княжество Галицкое, долее всех сохранявшее свою самобытность и присвоившее себе Киев, было соединено с Польшей и обращено в *Русское воеводство* (1340).

Таким образом прежние Княжества Русские сосредоточились в двух новых Великих Княжествах, Московском и Литовском, и вся древняя Русь разделилась на две половины - *Западную и Восточную*, которые доканчивали между собою

прежнюю удельную борьбу, но были соединены единством Церкви.

Киев доживал свое ветхое Княжество. Управляемый Литовскими Наместниками Греко-российской Веры, и Наместниками Митрополитов Московских, именовавшихся *Киевскими* - он хранил свое Православие и сберегал предания и драгоценные останки святой старины своей. В Литве, большую часть коей составляли Русские, также господствовала Восточная Вера и язык Русский. Литовские Князья у Болгарского Патриарха испрашивали себе особых Митрополитов; но Киевляне не принимали их, и Киев с Галичем не отделялся от Митрополии Московской.

Князь Ягайло, приняв с рукою Ядвига и корону Польши, некрещенных еще Литовцев обратил в Латинскую Веру, требовал обращения в нее и от Литовских Руссов, и хотел соединить Литовское Княжество с Польшей. Но Литовские Руссы своим Князем признали воинственного Витовта, и он - стесняя Москву, воюя Татар, овладел большею частью древней Руси и увеличил ею Литовское Княжество; а для большей самобытности его и отдельности от Москвы, он заставил Западно-Русских Епископов посвятить особого Митрополита Киевского.

Таким образом произошло первое разделение Всероссийской Митрополии. Киев становится средоточием духовного единства для всей Западной Руси. Последний Великокняжеский Наместник Киева, благочестивый Кн. Симеон обновил уже Святую Лавру (1470). Но со смертью его кончилось и Княжество Киева: Казимир, подобно Ягайлу, принявший корону Польскую, Киевское Княжество обратил в *воеводство* (1471), в то время, как Москва становилась на степень самобытного Царства. В замены Княжества Казимир утвердил окончательно отдельность Киевской Митрополии от Московской; но Митрополиты Киевские

жили в Литве; Киевские воеводы были Католики; Латинская Вера постепенно усиливалась в Западной Руси, и Православие лишалось своих прав, по мере сближения Литовского Княжества с Польшей, которое и довершилось при Сигизмунде Августе (1569). Кроме того, едва обновленный Киев опять разграблен был Менгли-Гиреем (1482) и с той поры Малороссия вновь была опустошаема набегами Крымских Татар, в продолжение нескольких десятилетий.

Но в это тяжкое время на защиту Киева и Украины является Козачество.

Уже давно Южные Руссы образовали воинское братство на островах Днепровских в Запорожье, где положил свою голову воинственный Святослав, вещавший некогда к дружине своей: „не посрадим Земли Русские, но ляжем костью, мертвые бо срама не имам!“

Не снося чуждого ига, дыша славой предков, они роились в темных лесах и привольных степях Днепровских. Там широко развивалась их буйная воля и отвага воинская. Но главным условием Козацкаго братства была Вера Православная и старая вражда на поганых. И грозны были для Татар и Турков Козацкие набеги и на суше и по Черному морю, которое знакомо было сынам Южной Руси уже издревле, со времен Оскольда и Олега. Запорожцы порывались пристать к Москве, и обращались к Иоанну III-му; но тогда не была еще пора их соединения и Запорожье было далеко от тогдашних пределов Великой Руси.

Набеги Татарские на Киев усиливают в них вражду на поганых, и Козачество с 16-го века разрастается по Украине, и народность Украины обновляется. Славный Баторий видит всю важность Козачества и для Польни, – и дает ему права и воинско-гражданственное устройство в Украине, и ставит воеводство Киевское при Польше отдельным от Княжества Литовского. И вот

первый, важный шаг Южной Руси к самобытности народной!

А между тем росла и возвышалась Государственная самобытность и сила Великой России. Православие процветало в её недрах; оно осталось неприкосновенным и уважаемым от Татар, и отвергло многократные покушения Рима, не покидавшего своих намерений привлечь Россию под власть Папскую. Сильно уже потрясена была эта власть Реформацией и в самой Польше; но тем с большим усилием домогалась она присоединить к себе Россию. Главными орудиями сей мысли стали Иезуиты; они усилились в Польше и завладели её политикой. Иезуит Антоний, оказав услуги Иоанну Грозному, просил за то публичного прения о Вере. Здравым разумом Московского Царя была опровержена хитрость ума Иезуита, который после того устремил уже свои виды на Киев. Православная Церковь Великой России осталась непоколебимой; и при набожном Феодоре, последнем потомке Святого Владимира на Престоле Московском, достигла полной самобытности установлением Московского Патриаршего Престола (1589).

Тогда усилия Иезуитов обратились на Западную Русь, и средством присоединения оной под власть Папскую была *Уния*. Для привлечения к ней испущены были все меры – к соблазну слабых, к ожесточению твердых. Тут не было уже и тени той веротерпимости, которою отличалась всегда Россия, – и Сигизмунд III обесславил себя слепым доверием и покровительством Иезуитству и открытым гонением на Христиан, не признававших над собою власти Папской. Обращение в Унию сопряжено было с ужасным насилием. Униатам были предоставлены все мирские и общественные выгоды и все покровительство; а Православные были поражены в самых святых своих отношениях ²⁾. И в сию-то печальную годину искушения, когда Уния

производила разделение между Православными Западной Руси и овладевала ими в Литве, – пробудившийся Киев является великим поборником Православия и опять становится средоточием народной деятельности Украины и источником духовного просвещения России.

Воевода Киевский, знаменитый Князь Острожский Константин, потомок Великого Владимира, был величайшим, ревнителем Православия и распространителем просвещения в Южной России. Ему первому обязана она учреждением училищ и книгопечатания; ему обязаны все Православные за первопечатное издание полной Библии Словенской: и он первый восстал на Сейме против Унии и писал красноречивые *окружные увещания* к Литовским и Волынским Церквам о пребывании неотлучно в Православии. С другой стороны, за свою Веру ополчилось на Унию—Козачество. Заслуги Польше сего народного рыцарства умел ценить Баторий и забыл Сигизмунд, отнял права, заслуженные у Батория Козаками, объявил их еретиками (схизматиками) и ужасная казнь постигла их храброго вождя Наливайко за восстание.

Новый Запорожский Гетман Петр Конашевич-Сагайдачный новыми подвигами для Польши укрощает на время угнетения на Украине, – и упрашивает Цареградскаго Патриарха постановить Православного Митрополита в Киеве, (ибо со времени Унии, Православная Паства Западной Руси 25 лет сиротела без Пастыря). Ревнуя о Православии, Сагайдачный оставляет Гетманскую булаву и братство Козацкое, постригается в Братство Киевское, всем достоянием своим жертвует в пользу монастыря и училища, и пишет *драгоценное* сочинение против Унии.

Киевское Братство, между тем, становится рассадником духовного просвещения: воспитанниками его Богоявленской Школы наполняется Козачество.

Стараниями Плетенецкого обновляется Св. Лавра, возвращает свои права, начинает книгопечатание, и Духовенство Киевское, вооружась Богословием, опровергает своими сочинениями печатные клеветы Иезуитов на Православие, и словом проповеди своей распространяет оное в народе.

В Печорскую Лавру является сын Молдавского Князя, обучавшийся в Париже и с честью служивший в Польской военной службе; на 28 году своей жизни он постригается в Лаврские монахи, и скоро становится Архимандритом и Митрополитом Киевским. Это был Петр Могила, величайший деятель на защиту Православия и распространение духовного просвещения. Отобрав Софийский Собор у Униатов, он восстанавливает в нем Митрополичью кафедру; обновляет Десятинную Церковь и из под развалин её переносит в Лавру Святую Главу Просветителя России; восстанавливает и умножает церкви; а для исправления церковных правил, догматов и книг, намеренно порченных Униатами, он открывает Киевский Собор (1640). В числе многих сочинений своих он составляет *Православное Исповедание Веры*, которое поныне служит главной книгой вероучения и имеет достоинство вселенское; (ибо, одобренное всеми Патриархами Восточной Церкви, оно распространилось по Востоку и по Европе, в переводах на Греческий, Латинский и Немецкий языки). Сверх того, сей *Старший брат и защитник Киево-братской Школы* обогатил ее средствами, возвысил ее на степень Академии и в завещании своем назвал *единственным своим залогом*.

Козачество со своей стороны, при новых насилиях Православию, продолжало из Запорожья свои Крестовые походы за Восточную Церковь, за

Богоспасаемый град Киев и Святую Лавру. Защита Веры обращается в защиту Украины, и кровавый ряд их походов заключается блестящими подвигами Гетмана Хмельницкого. Освобождением Украины восстановил он народную её самобытность, и в народе своем заслужил великое имя *Богдана*, которым Киевское Духовенство приветствовало его первые победы (1649).

В 1654 году великий Богдан присоединил Малороссию к Великой России, коей Царь, еще прежде принявший титул *Обладателя всех Северных стран, Дедича и Отчича*, соединил с Москвой Белороссию. Таким образом совершилось первоначальное слияние в одну Государственную самобытность и целость трех надолго разорванных частей Руси, и Московский Царь соделался *Царем Великой, Малой и Белой России*.

Но Западная Русь в отношении Церковном подлежала еще Патриарху Цареградскому. Гетман Самойловичь соглашается уступить Киевскую Митрополию Патриарху Московскому. Таким образом (1686) восстановилось и Церковное единство Православной Руси, коею полное единство утвердил Великий Петр своим Самодержавием и преобразовал ее в великую Империю.

Но еще и до соединения с Москвой Киев доставлял ей средства к просвещению. Когда славный Патриарх Никон предпринимал обновление Православной Церкви в Великой России, не из Киева ли был вызван Епифаний Славенцкий, *муж мудрости внешняя и духовная исполненный*, который начальствовал над ученым братством переводчиков, составленным в Москве из Киевских же монахов; не он ли первый Московскую церковь огласил собственной, изустною проповедью? ...

Так много действовал Киев для Православия и духовного просвещения Русского; так много принимал он участия в общей жизни России и в средний период!

Когда Великий Петр, постигавший великое предназначение России, насаждал в ней ново-Европейское просвещение и своими преобразованиями начинал новый период её жизни, – не из Киева ли были первые сподвижники его и ревнители Православные Церкви нашей – Святой Димитрий Ростовский и Степан Яворский, который был Блюстителем Патриаршего Престола, первым Президентом Святейшего Синода и своим *Камнем Веры* отразил новую грозу против Православия? Не здесь ли потом – Победитель Карла XII-го нашем этого красноречивого, разумного, многоучёного Феофана, главного сотрудника своего, первого своего историка и прославите живым словом проповеди, возбуждавшим в народе живое сочувствие к великим делам и мыслям Петровым? Не отсюда ли были – и четвертый проповедник века Петрова, – Гавриил Бужинский, и духовно-глубокомысленный Иоанн Максимович, и эти славные страдальцы за Православие – Феофил акт Лопатинский, Архиепископ Амвросий и Георгий Конисский? ....

Не Академия ли Киевская была для целой России главным рассадником Просвещения в первую половину прошедшего века? В ней учился и отец новой Словесности нашей всеобъемлющий Ломоносов, по мысли коего, в блистательный век Елизаветы, учрежден Московский Университет, соделавшийся главным средоточием и главным рассадником народного просвещения целой России.

После того Академия Киевская служила главным местом духовного просвещения уже собственно для Южной России, и преобразованная при Благословенном Александре (1819) не престаёт быть полна глубиной

мысли и знания духовного, и процветает силой и красотой Христианского слова.

Столь велико было участие Киева и в новой жизни России! ...

Старый Киев есть памятник его первобытного, священного величия при Владимире Равноапостольном и Ярославе *Благовластном*. – Святая Лавра Печерская есть Памятник благочестия и духовного просвещения России в древние времена, среди междоусобий Княжеских, а вместе с тем она есть и святая колыбель нашей Истории.

Духовная Академия с Братством есть памятник того духовного просвещения, которым спасаемо было Православие от притеснений Запада в средний период Русской жизни, – важнейший памятник умственной жизни Киева, в эти бурные и бедственные для него времена.

Киев с твердостью Христианина перенес все лишения и все беды, которые Небо посылало ему в испытание, и нашел опять успокоение и благоденствие в общей жизни с Россией. Все благолепие в богатство храмов, которым ныне сияют священные высоты его, все его внутреннее довольство – ими обновился Киев, находясь уже под Державою России, – ими Россия взлелеяла свою древнюю мать и возблагодарила её за тот духовный свет, жизни, которым так много от неё озарялась.

Киев восприял новое бытие из общего источника благоденствия России. Та полнота гражданственной жизни и просвещения, коими Россия возвышалась в новом периоде своего бытия, сообщилась и Киеву, и он, возрастая постепенно в своем внутреннем благосостоянии, получает непрестанно и новые средства содействовать благоденствию того края, коего судьба всегда была теснейшим образом сопряжена с его судьбой.

В славный век Екатерины Великой, ознаменованный для Русского просвещения первым распространением в России народных гражданских училищ, положено, начало гражданского народного образования и в Киеве.

При Александре Благословенном, Киев был уже предназначен к учреждению высшего учебного заведения, коего не доставало еще для сего края. В 1809 году здесь открыта в древнем Кловском Дворце Гимназия, которая, по уважению к отличному подвигу Киевского Дворянства в пользу народного просвещения возвышена была (1811) и в круге учения и в правах перед прочими Гимназиями.

Наконец под Державою Николая Первого, Россия спознала всю полноту своего внутреннего и внешнего величия, и обратилась к с всенародному и стройному его развитию во всех отраслях жизни, – по собственной мысли и в собственных видах.

Постановив воспитание важнейшим Государственным делом, наш Возлюбленный Государь постиг, что оно должно быть в полной мере *отечественное, истинно-народное:* и под Его благотворною Десницею, воспитание и просвещение Русское восприяло новую жизнь во всех странах великой Империи.

Утвержденное на незыблемом и верном основании, оно приемлет вид одной общей и стройной системы, столь согласной с истинным, настоящим благом и дальнейшим величием нашего Отечества. И быстро она развивается и совершенствуется, непрестанно получая от Правительства все возможные к тому средства, имея в исполнителе воли и мысли Монаршей мужа славного в ученом мире своим просвещением и трудами учеными, неутомимого в деятельности Государственной, – находя в его сподвижниках полное сочувствие и усердие.

При таком общем преобразовании и усовершеннии Русского воспитания и просвещения, благостью Царя нашего учрежден новый Русский Университет в Киев „в память Великого Просветителя России “ - и уже воздвигается величественное здание для сего храма Наук, как новый памятник обновленной жизни Киева и той страны, коею средоточием был он и в древнее и в среднее время, - как новый и великий знак любви Царя к своему народу. Да будет же он и новым алтарем народной благодарности к благотворным Его попечениям!

И чье сердце не исполнится сего священного чувства, при виде всех щедрот, всех попечений Правительства о нашем благе, -при мысли о том благе общественном и частном, какое с этим храмом просвещения даруется всему краю России?

Сколь благотворны меры Правительства к обновлению и возвышению здесь общественного воспитания, и как они соответственны современным и местным - истинным потребностям края, о том свидетельствует уже самая быстрота, с какой размножаются и наполняются учебные заведения в здешнем крае, со времени открытия в Киеве Учебного Округа и Университета.

И нам суждено быть первыми делателями в этом храме Наук....

Мысль о важном призвании нашем внушает нам живое, единоедушное стремление к неуклонному и полному исполнению нашего долга, а вместе с тем и сладкие надежды, что труды наши на просвещение сего юношества будут полезны для него, а чрез него и для нашего Отечества.

Да! на ваше просвещение, любезные юноши, обращены все труды наши; - для вашего блага все попечения и столь великие благодеяния Правительства; - на вашем благе основаны

надежды ваших семейств; - с вашими успехами сопряжено дальнейшее благоденствие и просвещение целого края...

И вот, в сем Торжественном Собрании, в присутствии Первосвященника Церкви нашей и стольких сановников пред лицом первого ходатая нашего у Престола и главного ревнителя о просвещении целой России, из собственных рук его - вы получаете уже награды за ваше первое преуспеяние в науках. Вас он напутствовал уже и своими наставлениями. Да утвердятся же и разовьются они в умах ваших, как новые семена истинной мудрости! ...

Пусть все мысли и деятельность ваша устремятся к просвещению разума - науками, а сердца - благой, чистой нравственностью! Вместе с сим воспитайте в себе чувство любви и признательности к Царю и Отечеству, - и вашими успехами в науках и нравственности, оправдайте попечения Правительства о вашем благе, надежды ваших начальников, наставников и сограждан. И да не будет между вами ни одного, который не дорожил бы именем благородного, истинно просвещённого—человека и полезного гражданина России, - кто бы своею жизнью не устремился охранить и умножить добрую славу сего храма Наук, носящего на себе великое имя *Святого Владимира*, и продолжит то великое значение Киева, какое всегда имел он в судьбе сего края и в общей жизни всего нашего Отечества! ...

Святая Вера да будет общим основанием всего просвещения нашего - умственного и сердечного, всей нашей жизни частной и общественной! И да сбудутся заветные слова, кои начертаны вокруг креста, положенного в основание нашего Университета - *во свете Твоем узрим свет!*

1) Что Русская земля началась и распространилась из *Киева* и что Руссы были Варяги или Норманны племена *Словенского*, а не Скандинавского и не Финского, о том мои исследования и мысли изложил я в особом сочинении: *Откуда идет Русская Земля*, Киев, 1837.

2) Подробно о том изложено в сочинении Бантыша-Каменского: *историческое известие о возникшей в Польше Унии*. Москва, 1805.

ПІСЛЯМОВА

Надзвичайна актуальність **«критичного мислення»** викликана сучасними потребами комунікації. Колись це було листування, потім з'явилися газета, радіо, телебачення і нарешті Інтернет. Міняються засоби комунікації, але основна дійова особа комунікації – людина залишається константою (постійною величиною). У Вільному Світі виникають цілі школи коуч-тренерів, консалтингові компанії, PR-об'єднання які клопочуться громадською думкою, ярмарковими процесами і ситуаціями, біржовими махінаціями і вивернутими суспільними цінностями.

Вся ця армія носіїв критичного мислення лементує, сичить, кричить щоб пересічного громадянина тримати у неспокої, тривозі і роботи слухняним волі сильних світу цього.

Розуміння **«критичного мислення»** – як тотального сумніву породило після 1945 р. ціле покоління в країнах Америки, Канади і Західної Європи.

Зовні критичне мислення в цих регіонах сприймалося як певний конструктив, що здатен змінити світ, а особистість зробити успішною, такою яка постійно розвивається.

Виникають цілі школи, факультети, відділення, асоціації «нової риторики», «ораторського мистецтва», «теорії аргументації». Стає престижним бути випускником такої школи чи факультету.

Наприклад, 36 Президент США Ліндон Джонсон був випускником педагогічного коледжу де спеціалізувався на відділенні «майстерності полеміки і риторики», яку

потім викладав у школі імені Сема Х'юстона (м. Х'юстон).

Але за барвистим, сяючим, голосистим фасадом будівлі, яку творці філософії прагматизму нарекли **«критичним мисленням»** криються засоби, прийоми, які дискредитують Велич Людського Духу.

Тому метою підручника було:

- 1) розкрити природу і витоки **«критичного мислення»**;
- 2) визначити його як один із видів прикладної логіки;
- 3) розкрити смислові відтінки термінів: **«критичне мислення»**, **«теорія аргументації»**, **«нова риторика»**, **«неформальна логіка»**;
- 4) співставити рефлексію дискурсу і аргументацію в критичному мисленні;
- 5) визначити роль і місце логіки в аргументації;
- 6) описати такі практики критичного мислення як **«еристика»** та **«риторика»**.

І головне при цьому показати, що **«критичне мислення»** своїми витоками сягає у сиву давнину.

Якщо колись зворотною стороною критичного мислення були такі ганебні явища як софістика та еkleктика, то в сьогodнішніх умовах антиподом критичного мислення є рабулістика і чорний PR.

Тому на сучасному етапі в комунікативному процесі всіх видів і рівнів слід дотримуватися лояльних прийомів і аргументів які окреслені у підручнику.

Лише тоді **«критичне мислення»** сприятиме торжеству істини та творчої суті людського буття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аристотель*. Метафизика. – М., 1934.
2. *Аристотель*. Первая Аналитика. Вторая Аналитика // Соч. : в 4 т. – М. 1978. – Т. 2.
3. *Аристотель*. Риторика. Античные риторики. – М. : Изд-во МГУ, 1978.
4. *Асмус В.Ф.* Логика / В.Ф. Асмус. – М., 2001.
5. *Бартон В.Н.* Логика / В.Н. Бартон. – Минск, 2001.
6. *Бочаров В.А.* Аристотель и традиционная силлогистика / В.А. Бочаров. – М. : Изд-во МГУ, 1984.
7. *Бочаров В.А.* Основы логики / В.А. Бочаров, В.И. Маркин. – М., 1994.
8. *Бредемайер К.* Черная риторика. – М., 2017.
9. *Брутян Г.А.* Аргументація., Єреван, 1984.
10. *Брюшинкин В.Н.* Логика / В.Н. Брюшинкин. – М., 2001.
11. *Витгенштейн Л.* Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М., 1958.
12. *Войшвилло Е.К.* Понятие как форма мышления / Е.К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989.
13. *Войшвилло Е.К.* Символическая логика (классическая и релевантная) // Е.К. Войшвилло. – М. : Высш. шк., 1989.
14. *Войшвилло Е.К., Дегтярев М.Г.* Логика / Е.К. Войшвилло, М.Г. Дегтярев. – М., 2001.
15. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – М., 1971.
16. *Гильберт Д.* Основы теоретической логики / Д. Гильберт, В. Аккерман. – М., 1977.
17. *Горский Д.П., Ивин А.А., Никифоров А.Л.* Краткий словарь по логике. – М., Просвещение, 1991.
18. *Дуцяк І.З.* Логіка, видавництво «Знання», Київ, 2010.
19. *Жоль К.К.* Логика / К.К. Жоль. – М., 2004.
20. *Ивин А.А.* Словарь по логике / А.А. Ивин, А.Л. Никифоров. – М., 2004.
21. *Ивин А.А.* Искусство правильно мыслить – М., Просвещение, 1986.
22. *Ивин А.А.* По законам логики. – М., Просвещение, 1990.

23. *Ивин А.А.* Риторика: искусство убеждать. – М., ФАИР – ПРЕСС, 1986.
24. *Ивлев Ю.В.* Логика / Ю.В. Ивлев. – М., 2006.
25. *Карнап Р.* Значение и необходимость / Р. Карнап. – М., 1959.
26. *Клини С.* Математическая логика / С. Клини. – М. : Мир. 1973.
27. *Колотілова Н.А.* Риторика: навч. посіб. / Н.А. Колотілова. – К. : Центр навч. літ-ри, 2007.
28. *Колотілова Н.А.* Логіка і риторика: ретроспектива взаємозв'язку, Видавництво «Центр учбової літератури», – К. 2019.
29. *Комаха Л.Г.* Логічні засади аргументації у філософському знанні: мон. / Л.Г. Комаха. – К. : Центр навч. літ-ри, 2015.
30. *Крикун В.Ю.* Риторика, К., 2019.
31. *Ледников Е.Е.* Критический анализ номиналистических и платонистских тенденций в современной логике / Е.Е. Ледников. – К, 1973.
32. *Лейбниц Г.* Соч. : в 4 т. / Г. Лейбниц. – М., 1982. – М. : Высш. шк., 1989. – Т. 1.
33. *Маковельский А.А.* История логики. – М. : Наука, 1967.
34. *Никифоров А. Л.* Книга по логике / А.Л. Никифоров. – М., 2005.
35. *Партико З.В.* Логіка, Видавництво «Ліра», Київ, 2018.
36. *Поварнин С.И.* Спор. О теории и практике спора. – М., 1990.
37. *Рузавин Г.И.,* Логика и аргументация., М., 1997.
38. *Смирнова Е.Д.* Основы логической семантики / Е.Д. Смирнова. – М. : Высш. шк., 1990.
39. *Тарский А.* Введение в логику и методологию дедуктивных наук / А. Тарский. – М.,1948.
40. *Тофтұл М.Г.* Логіка, ВЦ «Академія», Київ, 1999.
41. *Тягло О.В.* Критичне мислення., Харків, 2008.
42. *Тягло А.В.* Критическое мышление на основе элементарной логики., Харьков, 2001.
43. *Уемов А.И.* Основы практической логики / А.И. Уемов. – Одесса. 1997.

44. *Хоменко І.В.* Еристика (мистецтво полеміки), К., 2001.
45. *Хоменко І.В.* Логика. Теория и практика аргументации: учеб. / И.В. Хоменко. - М. : Изд-во Юрайт : ИД Юрайт, 2010.
46. *Чатфилд Т.* Критическое мышление, М., 2019.
47. *Шопенгауэр А.* Эристика или искусство спорить, СПб, 1900.
48. *Шопенгауэр А.* Эристическая диалектика. - Полн. Собр. Соч. А. Шопенгауэр. Т. IV, - М. 1910.
49. *Щербина О.Ю.* Логіка та юридична аргументація: мон. / О.Ю. Щербина. - К. : ВПЦ "Київський університет", 2013.

Навчальне видання

КОНВЕРСЬКИЙ Анатолій Євгенович

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

Підручник

**Для студентів вищих навчальних закладів
усіх спеціальностей**

На обкладинці – картина Ежена Делакруа "Свобода, що веде народ"

Формат 70 × 100. Ум. друк. арк. 31,52. Наклад 250. Зам. № 216-7781.
Гарнітура Cambria. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл 58. Підписано до друку
03.06.16.

Видавець і виготовлювач – Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет".
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс
(38044) 239 3128; e-mail: vpc@univ.kiev.ua; http: vpc.univ.kiev.ua

---

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02.